1919'DA AMERİKAN HEYETLERİNİN DOĞU ANADOLU VE TRANSKAFKASYA GEZİLERİ VE ERMENİ MESELESİ'NE DAİR RAPORLARI

Hasan DEMİRCİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

T.C.

BATMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

1919'DA AMERİKAN HEYETLERİNİN DOĞU ANADOLU VE TRANSKAFKASYA GEZİLERİ VE ERMENİ MESELESİ'NE DAİR RAPORLARI

Hasan DEMİRCİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Aralık-2016
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY FORMU

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN danışmanlığında, Hasan DEMİRCİ tarafından hazırlanan bu çalışma 23/12/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Başkan : Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN *İmza* :

Üye : Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM *İmza* :

Üye : Yrd. Doç Dr. Celal ÖNEY *İmza*

Yukarıdaki sonucu onaylıyorum

Prof. Dr. Şule AYDİN TÜKELTÜRK
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Hasan DEMİRCİ

Tarih: 26.12.2016

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1919'DA AMERİKAN HEYETLERİNİN DOĞU ANADOLU VE TRANSKAFKASYA GEZİLERİ VE ERMENİ MESELESİ'NE DAİR RAPORLARI

Hasan DEMİRCİ

Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

2016, 175 Sayfa

Jüri
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM
Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Tarihi kökenleri XIX. yüzyıla uzanan ve Batılı emperyalist devletlerin, Osmanlı Devleti'ni parçalamak üzere "Şark Meselesi" çerçevesinde ortaya attığı Ermeni Meselesi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya barışını tesis etmek ve Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak üzere toplanan 18 Ocak 1919 tarihli Paris Barış Konferansı'nda ele alındı. Bu Konferansta Ermeniler, 12 Şubat 1919'da sundukları memorandumda "Batı Ermenistan" olarak iddia ettikleri Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını ileri sürdüler ve bu bölgeyi "Kafkas Ermenistan"ı ile birleştirip "Büyük Ermenistan" kurmayı amaçladılar. Kurulacak bu devletin her alanda kendi kendini yönetebilme kabiliyetine erişinceye kadar ABD mandası altına alınması tercih ediliyordu. Bu sebepten dolayı, ABD, Ermenistan ve Türkiye'yi bir manda idaresi altına almadan önce sağlam ve mantıklı adımlar atmak, devlet menfaatlerine uygun olup olmadığını tespit etmek ve bölge halkının ihtiyaçlarını belirlemek için Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya araştırma ve inceleme heyetleri göndermeye karar verdi. Bu sebeple, 13 Temmuz-13 Ağustos 1919 tarihleri arasında Doğu Anadolu'ya gelen ve faaliyet yürüten ilk Amerikan heyeti, Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği (*American Comitte for Relief of Near East*) adına Yüzbaşı Emory H. Niles ve yardımcısı Arthur E. Sutherland Heyeti idi. İkincisi ise Eylül-Ekim 1919 tarihleri arasında bölgeye gelen ve gözlemlerde bulunan General Harbord Heyeti idi. Her iki heyetin sundukları raporlar doğrultusunda, Ermenilerin, gerek savaş öncesi gerek savaş sonrası Doğu Anadolu'da hiçbir yerde çoğunlukta olmadıklarını ve Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da asıl mezalimin Ermeniler tarafından yapıldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Paris Barış Konferansı, ABD, Niles ve Sutherland Heyeti, General Harbord Heyeti.

ABSTRACT

MA THESIS

THE AMERICAN MISSIONS TO EASTERN ANATOLIA AND TRANSCAUCASIA IN 1919 AND THEIR REPORTS ON THE ARMENIAN QUESTION

Hasan DEMİRCİ

THE GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCE OF BATMAN UNIVERSITY
THE DEGREE OF MASTER OF ARTS IN HISTORY DEPARTMENT

Advisor: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

2016, 175 Pages

Jury
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Asst. Prof. Dr. Tekin İDEM
Asst. Prof. Dr. Celal ÖNEY

The Armenian Question, whose historical roots date back to the 19th century and which imperialist Western states put forward pursuant to the "Eastern Question" in order to undermine the Ottoman Empire, was handled at the Paris Peace Conference held in 18 January 1919 to settle world peace and share Ottoman lands after the First World War. The Armenian claimed majority in Eastern Anatolia, which they named "Western Armenia," in the memorandum they submitted on 12 February 1919, and intended to unite this region with Caucasian Armenia to establish "United Armenia" at this Conference. This new state to be established was preferred to remain under American mandate until she attains the capacity of self-governance in all fields. As a result, in order to take strong and reasonable steps, to check its convenience with the state interests, and to detect the needs of the local folks before mandating Armenia and Turkey, the USA decided to send research and investigation missions to Transcaucasia and Eastern Anatolia. The first American Mission to visit Eastern Anatolia and carry out activities for this purpose between 13 July-13 August 1919 was the Mission of Captain Emory H. Niles and his lieutenant Arthur E. Sutherland, working for the American Committee for Relief in the Near East. Secondly, General Harbord Mission visited the region and made observations between September-October 1919. According to the reports both missions submitted, the Armenian did not have the majority anywhere in Eastern Anatolia, and they are the ones who tyrannized Eastern Anatolia and Transcaucasia.

Keywords: The Armenian Question, the First World War, the Ottoman Empire, the Paris Peace Conference, the USA, Niles and Sutherland Mission, General Harbord Mission.

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri
ATAM : Atatürk Araştırma Merkezi
AÜTAED : Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Bkz. : Bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev. : Çeviren
DH. EUM : Dâhiliye Emniyet-i Umumi
DH. ŞFR : Dâhiliye Şifre Kalemi
DTCF : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed. : Editör
FRUS : Papers Relating to the Foreign Relations of the United States
Gnkur. : Genelkurmay
HR. SYS : Hariciye Siyasi Kalemi
Km. : Kilometre
Müt. : Mütercim
s. : Sayfa
Ter. : Tercüme
TTK : Türk Tarih Kurumu
US. NARA : The U.S. National Archives and Records Administration
Vd. : Ve diğerleri
Yay. : Yayınları
Yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

Tarihi kökenleri XIX. yüzyıla giden Ermeni Meselesi, Batılı emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'ni bölme ve parçalama politikasının bir ayağıdır. Osmanlı Devleti açısından *Doğu Anadolu'daki Ermeniler nezdinde reform yapmak*, Ermeniler açısından ise *"Batı Ermenistan" ya da "Türk Ermenistan"ı olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu topraklarını Kilikya'yı da içine alacak şekilde Kafkas ya da Rus Ermenistan ile birleştirip "Büyük Ermenistan"ı kurmak* demek olan Ermeni Sorunu, I. Dünya Savaşı sonrasında 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda yeniden ele alındı. Müttefikler, Ermenistan için bir mandayı önerirken bunu en iyi ABD'nin yapabileceğini düşündüler. Ermenistan için bir manda fikrine sıcak bakan ABD, yine de Ermeni söylemlerinin ne kadar gerçek olduğunu araştırmak ve kendi siyasi ve ekonomik menfaatlerine olası bir mandanın uygun olup olmayacağını saptamak üzere Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya heyetler gönderdi. Bunlardan ilki Temmuz-Ağustos 1919'da Amerikan Yakındoğu Yardım Derneği adına Niles ve Sutherland Heyeti idi. Sonra ise Eylül-Ekim 1919'da General Harbord Heyeti idi. Bu heyetler, kaldıkları süre boyunca zikredilen bölgelerde inceleme ve araştırmalar yaptılar. Elde ettikleri sonuçları, bir rapor halinde yetkililere sundular. Raporlar, bölgedeki Müslüman-Türk ve Ermeni nüfusu ile Ermeni mezalimine dairdi.

Günümüzde Ermeni Meselesi, gerek Türk gerekse Batı kamuoyunda ve akademik çevrelerce tartışılagelen konuların başında gelmektedir. 1915 olaylarının sözde *bir soykırım* olduğu ve I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun Müslüman Türk nüfusundan fazla olduğu şeklindeki Ermeni iddialarını ve tezini savunanlar, genellikle Türk arşiv belgelerini kabul etmemekte ve bu belgelerin taraflı olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Türk arşiv belgeleri, Ermeni mezalimine ve Müslüman ve Ermeni nüfusuna dair her ne kadar bütün gerçekleri gözler önüne serse de, bu noktada, Türk ve Ermeni tarafı haricinde üçüncü bir tarafa ait olan belgeler önem arz etmektedir. Bu bakımdan çalışmanın konusu olan Niles ve Sutherland ve General Harbord Heyetlerinin raporları bu önemi haiz olmaları dolayısıyla ele alınmışlardır. Bu çalışma, her iki heyetin Doğu Anadolu ve Transkafkasya gezilerini ele almak ve bu bölgelerde Müslüman ve Ermeni nüfus bilgilerini ve asıl mezalimin Müslüman-Türk nüfusa yapıldığını objektif bir bakış açısıyla ve ilmî metotlarla ortaya koymak amacını taşımaktadır.

Çalışmanın temel konularından olan Niles ve Sutherland Heyeti hakkında birkaç eserde başlık altında ve satır aralarında işlenmiş az sayıdaki bilgiden başka günümüze kadar ilmî bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte bu heyete ait rapor, tarihçi Prof. Dr. Justin McCarthy tarafından günışığına çıkarılmıştır. Yine bu heyete ait alan notları ise, Dr. Brian Johnson tarafından bulunmuştur. Fakat bu raporların ortaya çıkarılmasına rağmen bu iki rapor, şimdiye kadar birlikte ele alınmamış, ayrı olarak değerlendirilmiştir. Bunun en mühim sebebi, alan notlarının rapordan yıllar sonra açığa çıkarılmasıdır. Bu raporlar, bazı eserlerde alt başlık olarak ele alınsa da yeterince üzerine düşülmediği için alan notlarıyla birlikte rapor akademik manada çalışılmamıştır. Çalışmamız bu alandaki bir boşluğu da böylelikle doldurmayı amaçlamaktadır. General Harbord Heyeti ile ilgili ise günümüze kadar pek çok eser kaleme alınmıştır. Fakat ciddi anlamda bu konuyu ele alan en önemli eser, Prof. Dr. Seçil Karal Akgün'ün *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)* adlı eseridir. Bundan başka Ali Karayaka'nın *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri* adlı eseri vardır. Ayrıca Heyet hakkında Hulusi Akar tarafından kaleme alınan *Harbord Military Mission to Armenia: The Story of An American Fact Finding Mission and Its Effects on Turkish-American Relations* adlı bir doktora ve Muammer Özçelik tarafından ele alınan *Milli Mücadelede Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti* adlı bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu eserler de Harbord Heyeti ile ilgili daha çok manda konusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu eserlerden farklı olarak bu çalışma, ele alanınan raporlar ışığında teknik ve içerik bakımından Ermenilere ve Ermeni meselesine odaklanmaktadır.

Çalışma vücuda getirilirken öncelikli olarak konu ile ilgili çeşitli bilimsel araştırma ve kaynak niteliğindeki eserlerden faydalanıldı. 1919'da Türkiye'de çıkan gazeteler tarandı. Bu süreçte, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde bizzat çalışıldı. Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi gibi yerlerden de istifade edildi. Niles ve Sutherland Heyeti'ne ait rapor, US. NARA belgeleri arasından Türk Tarih Kurumu'nun sağladığı imkânlar kullanılarak elde edildi. Aynı heyete ait alan notları ise İstanbul'daki Amerikan Araştırma Enstitüsü'nün çevrimiçi arşivinden elde edildi. General Harbord Heyeti'ne ait Harbord ve General Moseley Raporlarına ulaşmak için Kongre Kütüphanesi'nin çevrimiçi arşivinden yararlanıldı. Bundan başka, Niles ve Sutherland

ve General Harbord heyetleriyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler kullanıldı.

Çalışma Giriş, üç ana bölüm ve Sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın *Giriş kısmında*, konuya hazırlık anlamında Ermenilerin kökeni, Doğu Anadolu ve Transkafkasya coğrafyası gibi konulara değinildi, IX. yy.'dan itibaren Türk-Ermeni ilişkileri ele alınarak Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumu incelendi. Daha sonra XIX. yy.'da Ermeni sorunun ortaya çıkış süreci ve Batılı devletlerin özellikle de Amerikalı misyonerlerin Ermeni sorununun ortaya çıkmasındaki etkileri üzerinde duruldu. Bu arada Türk-Amerikan ilişkilerinde Ermeni faktörü konusuna da temas edildi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi, Kafkas Cephesi'nde Ruslarla olan muharebeler ve Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki vaziyet irdelendi. Ermenilerin bu savaş esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı tutumları ve "Sevk ve İskân Kanunu"na giden süreç ele alındı. Bu arada ABD'nin I. Dünya Savaşı sırasında bazı yardım dernekleri vasıtasıyla Ermenilere olan yardımları incelendi. ABD'nin savaş sırasındaki Ermeni politikalarına değinilerek ABD'nin savaşa girişi ve savaş sonrasında ABD Başkanı Wilson'ın 14 Noktası anlatıldı. Bundan başka Ekim 1917 tarihli Bolşevik İhtilâli sonrasında Transkafkasya'daki siyasi durum mercek altına alındı. Son olarak, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu ve Transkafkasya'nın siyasi ve askeri durumu açıklandı.

Birinci bölümde, I. Dünya Savaşı sonrasında dünyada barış ve huzuru sağlamak üzere toplanan Paris Barış Konferansı ve Ermeni talepleri konusu incelendi. Bu bağlamda, Paris Barış Konferansı'na katılan devletler, görüşülen meseleler, Ermenilerin Konferans'a gönderdiği heyetler ve bu heyetlerin ortaklaşa bir memorandum halinde sundukları talepler gibi konulara yer verildi. Ermeni talepleri karşısında ortaya atılan manda kavramı üzerinde duruldu. Ermenistan mandası hakkında İngiltere, Fransa, İtalya ve özellikle ABD'nin politikasına ve King-Crane Heyeti'ne değinildi.

İkinci bölümde, Niles ve Sutherland ve General Harbord heyetlerinin Doğu Anadolu ve Transkafkasya gezileri ayrıntılı bir biçimde irdelendi. Niles ve Sutherland'ın Doğu Anadolu'da Mardin, Bitlis, Van, Doğubeyazıt ve Erzurum gezisi ve bu yerlerde, halkın ihtiyaçları, şehrin önde gelen kişileriyle görüşmeleri üzerinde duruldu. General Harbord Heyeti'nin Türkiye'ye gelişi ve Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki faaliyetleri incelendi. Harbord Heyeti'nin Doğu Anadolu gezisi esnasında Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Müdafaa-ı Hukuk

hareketine ve bu hareketin manda meselesine bilhassa Amerikan mandasına bakışı ele alındı. General Harbord'un Sivas'ta Mustafa Kemal, Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa ile görüşmesine yer verildi. Bu bölümde son olarak Harbord Heyeti'nin Erivan, Tiflis ve Bakü gezileri ve gözlemleri anlatıldı.

Üçüncü bölümde, Niles ve Sutherland Heyeti ve General Harbord Heyeti'ndeki Harbord ve Moseley raporları, içerik ve teknik olarak Ermeniler ve Ermeni meselesi odaklı olarak mercek altına alındı. Raporlarda, Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan çok daha fazla olduğu ve asıl mezalimin Ermeniler tarafından Müslümanlara yapıldığı açığa çıkarıldı. Savaş öncesi ve sonrasında Ermenilere vaatlerde bulunana ABD'nin, söz konusu ekonomik ve politik çıkarları olduğunda nasıl Ermeni meselesine el atmaktan imtina ettiği de anlaşıldı.

Çalışmalarım esnasında, beni, bu konu üzerinde çalışmamı teşvik eden, cesaretlendiren ve yazım aşamasında büyük desteğini gördüğüm değerli hocam sayın Prof. Dr. Seçil Karal AKGÜN'e teşekkür ederim. Çalışmalarımın en yoğun olduğu dönemlerde, hoş sohbetleriyle bana moral olan ve kaynak temininde yardımlarını gördüğüm arkadaşlarım sayın Pir Murat SİVRİ'ye, Güven ÇAĞAN'a ve Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tezimin her aşamasında varlıklarıyla ve destekleriyle yanımda olan Ailem'e teşekkür etmekle altından kalkamayacağım şekilde minnettarım. Tezimin baştan sona sorumluluğunu üzerine alan engin tecrübe ve bilgisiyle bana tavsiyelerde bulunan hocam sayın Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Üzerimde büyük emeği olan, ender talebelerinden biri olma şansına sahip olduğum ve yakın bir zamanda ebediyete uğurladığım merhum hocam Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU'yu rahmet ve minnetle anıyorum. Bu çalışmanın meydana gelmesinde "Kafkas Araştırmaları" alanında maddi desteğini gördüğüm Türk Tarih Kurumu'na ayrıca minnettarım.

Hasan DEMİRCİ
BATMAN-2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

KISALTMALAR ..... **vi**

ÖNSÖZ ..... **vii**

GİRİŞ

Konunun Kapsadığı Coğrafi Mekân **1**

Ermenilerin Kökeni ve Türk-Ermeni İlişkilerinin Kısa Bir Geçmişi **2**

Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı ve I. Dünya Savaşı'na Kadar Seyri **3**

Türk-Amerikan İlişkileri ve ABD'nin Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışındaki Rolü **6**

I. Dünya Savaşı'ndan Paris Barış Konferansı'nın Açılışına Kadar Ermeni Meselesi, ABD'nin Ermeni Politikası ve Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmeler **9**

1. BÖLÜM

PARİS BARIŞ KONFRERANSI'NDA ERMENİ TALEPLERİ VE ABD

1.1. PARİS BARIŞ KONFERANSI'NIN TOPLANMASI VE ERMENİ TALEPLERİ 17

1.1.1. Konferans'ın Toplanması ve Katılan Devletler 17

1.1.2. Konferans'ta Görüşülen Konular ve Manda Meselesi 18

1.1.3. Konferans'ta Ermeniler ve İstekleri 21

1.1.3.1. Ermeni Delegasyonları 21

1.1.3.2. Ermeni Talepleri 23

1.1.3.3. Konferans Sürecinde Ermenilerin Faaliyetleri 27

1.2. BARIŞ KONFERANSI'NDA OSMANLI DEVLETİ VE ERMENİLER 30

1.3. ERMENİ TALEPLERİ KARŞISINDA İTİLAF GÜÇLERİNİN TAVRI 31

1.3.1. İngiltere 31

1.3.2. Fransa 32

1.3.3. İtalya 33

1.3.4. ABD 34
1.4. KING-CRANE KOMİSYONU VE ERMENİSTAN MANDASI 37

2. BÖLÜM

AMERİKAN HEYETLERİNİN TRANSKAFKASYA VE DOĞU ANADOLU GEZİLERİ

2.1. YÜZBAŞI EMORY NILES VE ARTHUR E. SUTHERLAND HEYETİ 39
2.1.1. Heyetin Kuruluşu 39
2.1.2. Heyetin Güzergâhı 42
2.1.3. Heyetin Doğu Anadolu Gezisi ve Gözlemleri 44
2.2. GENERAL HARBORD HEYETİ 61
2.2.1. Heyetin Kuruluşu ve Türkiye'ye Gelişi 61
2.2.2. Harbord Heyeti'nin Doğu Anadolu Gezisi ve Faaliyetleri 66
2.2.3. Harbord Heyeti'nin Transkafkasya Gezisi 75

3. BÖLÜM

AMERİKAN HEYETLERİNİN ERMENİ MESELESİNE DAİR RAPORLARI

3.1. NILES VE SUTHERLAND HEYETİ RAPORU 82
3.1.1. Alan Notları 82
3.1.1.1. İçeriği 82
3.1.1.2. Ermeni Meselesine Dair 83
3.1.1.3. Ermeni Nüfusu 83
3.1.1.4. Ermeni Mezalimi 91
3.1.1.5. Kafkasya'da Ermeni Meselesi ve Müslüman Muhacirler 95
3.1.2. Resmi Raporu 98
3.1.2.1. İçeriği 98
3.1.2.2. Ermeni Meselesine Dair 99
3.1.2.3. Ermeni Nüfusu 99
3.1.2.4. Ermeni Mezalimi 105
3.1.2.5. Kafkasya'da Ermeni Meselesi ve Müslüman Muhacirler 107
3.1.3. Alan Notları ile Resmi Raporun Karşılaştırmalı Bir Analizi ve Genel Bir Değerlendirme 109
3.2. GENERL HARBORD HEYETİ RAPORLARI 114
3.2.1. General Harbord Raporu 114
3.2.1.1. Raporun Kısa Bir İçeriği 114
3.2.1.2. Ermeniler ve Ermeni Meselesi 115

3.2.2. General Moseley Raporu 130
3.2.1.1. Rapor'un Kısa Bir İçeriği 130
3.2.1.2. Ermeniler ve Ermeni Meselesi.....132
SONUÇ 141
KAYNAKÇA.....144
EKLER 154
RESİMLER.....166

GİRİŞ

Konunun Kapsadığı Coğrafi Mekân

Konunun geçtiği bölge Transkafkasya ve Doğu Anadolu bölgeleridir. Konu itibariyle Ermenilerin yaşadıkları bölgeler ekseriyetle "*Transkafkasya*"[1] ve "*Doğu Anadolu*" bölgesiydi. *Transkafkasya* bölgesi, yani Kafkasya olarak adlandırılan ve kuzeyde Rusya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve güneyde ise İran ile sınırlanan bölgenin, yani Azak Denizi'ndeki Taman Yarımadasından Hazar Denizi'ndeki Apşeron Yarımadasına kadar uzanan Kafkas Anadağlarının dağlık ve güney kısmını oluşturmaktadır[2]. Bu bölge, "*Kafkaslar Ötesi*" anlamına gelmekte olup Ruslar tarafından "*Zakavkaz*", İngilizler tarafından "*Transkafkasya*", Osmanlı ve Araplar tarafından ise "*Mavera-ı Kafkasya*" olarak adlandırılmıştır[3]. Günümüzde Transkafkasya olarak adlandırılan bölgede Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri bulunmaktadır. *Doğu Anadolu* bölgesi ise, kuzeyde Ardahan, batıda Elazığ ve Malatya, doğuda Iğdır ve Van, güneyde ise Hakkâri ile sınırlanan bölgeyi kapsamaktadır. Günümüzde Türkiye topraklarındadır. Bu coğrafya, tarih boyunca Ermeniler tarafından "Türk Ermenistan"ı olarak ifade edilmekteydi[4].

Ermenilerce iddia edilen "*Tarihi Ermenistan*" ise deniz seviyesinden ortalama 900 ile 2100 metre yukarıda denize çıkışı olmayan dağlık bir plato durumundadır. Batıda, Anadolu yaylasına, güneybatıda İran platosuna, kuzeyde Transkafkasya ovalarına, güney ve güneydoğuda Karadağ ve Mugan düzüne uzanmaktadır. Ermenistan yaylasının 37° ve 48.5° doğu boylamlarıyla 38° ve 41° kuzey enlemleri arasında yaklaşık 390000 kilometrekarelik bir alana yayıldığı kabul edilmektedir[5]. Buna ilaveten "*Tarihi Ermenistan*", Ermeni tarihçileri tarafından ifade edildiği üzere Rusya, İran ve Türkiye arasında bölünmüştür. Bu görüşe göre bu sınırlar, kuzeyde Karadeniz ve Kafkaslardan İran'a, güneyde Suriye, doğuda Hazar Denizi ve bir kısım İran

[1] Kafkasya ve Transkafkasya bölgesinin coğrafyası ve tarihsel geçmişi hakkında geniş bilgi için bkz. W.E.D. Allen, , Ölü Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 3-21; Harold Buxton, *Trans-caucasia*, London 1926, s. 1-4; "Kafkasya", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 109-110; "Kafkasya", *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, VI, Meydan Yay., İstanbul 1973, s. 768-769.

[2] Allen, Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırı…*, s. 3; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Birmingham 1951, s. 3.

[3] Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 12.

[4] Jacques De Morgan, *The History of the Armenian People, From the Remotest Times to the Present Day*, (Translated by Ernest F. Barry), Boston 1918, s. 30.

[5] George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yay., İstanbul 2011, s. 13.

topraklarından batıda eski Medya ve Mezopotamya'nın bir bölümünü de içerecek şekilde Kilikya ve Kızılırmak'a değin uzanmaktadır. Bu coğrafyaya, "*Asya'nın İsviçresi*" de denmektedir[6].

Ermenistan coğrafyası, gerçekte Ermenilerin adlandırdığı gibi değildir. Ermeniler, yaşadıkları coğrafyaya "*Hayasdan*" adını vermişler ve hiçbir zaman "*Ermenistan/Armenia tabirini*" kullanmamışlardır. Müslüman Arapların Kafkasya seferlerinde bile bu coğrafya, "*Ermeniye/Yüksek, Dağlık Bölge*" anlamında kullanılmıştır. "*Armenia*" adı, XII. yüzyıla kadar Ermeni olmayanlar tarafından ifade edilmiştir[7].

Ermenilerin Kökeni ve Türk-Ermeni İlişkilerinin Kısa Bir Geçmişi

Köken itibariyle kesin olarak nerden geldiği bilinemeyen ve günümüzde de tartışma konusu olan Ermenilerin[8] tarih sahnesine çıkışları M. Ö. VI. yüzyıla kadar gitmektedir[9]. Kendilerine "*Hay*", yaşadıkları bölgeye de "*Hayasdan*" adını[10] veren Ermenilerin Türklerle olan ilişkileri IX. yy.'a değin gitmektedir[11]. İlk defa bu yüzyılda karşılaşan Türkler ve Ermeniler, gerek Selçuklular döneminde gerekse Osmanlılar döneminde bir sorun yaşamadan iyi ilişkiler içerisinde oldular[12]. Osmanlı Devleti'nde dini ve siyasi olarak daha iyi bir durumda olan Ermeniler, XV.-XIX. yüzyıllar arasında, "*millet sistemi*" içerisinde yerlerini alırken devlete sadık olmalarından ve görevlerini iyi yapmalarından dolayı "*tebaa-ı sadıka*" olarak adlandırılmışlardı[13]. 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, can, mal, namus ve askerlik gibi konularda Müslümanlarla eşit bir

---

[6] George H. Filian, *Armenia and Her People*, American Publishing Company, Hartford 1896, s. 22.
[7] Erdal İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 6/Yaz, Ankara 2002, s. 26.
[8] Ermeniler hakkında geniş bilgi için bkz. Ohan Giadzakian, *Illustrated Armenia and the Armenians*, Boston 1898; Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York 1958; Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians, From the Earliest Times until the Great War (1914)*, (Translated from the French by Pierre Crabites), New York 1920; Simon Payaslian, *The History of Armenia, From the Origins to the Present*, New York 2007.
[9] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 100-101.
[10] M. C., Gabrielian, *The Armenians or The People of Ararat*, Philadelphia 1892, s. 32-33.
[11] Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 35.
[12] Selçuklular döneminde Türk-Ermeni ilişkileri için bkz. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 1983; Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 603-615. Osmanlı Devleti döneminde Türk-Ermeni ilişkileri için bkz. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri,* Remzi Kitabevi, İstanbul 2009 ; Necla Basgün, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, San Matbaası, Ankara 1970.
[13] Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 694; Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 77.

konuma getirmesi dolayısıyla Ermeniler nezdinde oldukça yararlı olmuştu[14]. Devlete sadık Ermeniler, bundan dolayı, devletin üst mevkilerinde görevlendirildiler. Bu fermanla yeni haklar elde eden Ermeniler, 1821 tarihli Mora isyanıyla Rumların Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarından sonra devlet kademelerinde onların yerini almaya başladılar[15]. 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı ise Ermenilerin haklarını daha da genişletiyordu. Bu fermanla "*bedel-i nakdi*" vermek koşuluyla askerlikten muaf tutulan Ermeniler, bürokratik anlamda devletin her mevkisinde göreve gelmiş bulunuyorlardı[16]. Tanzimat döneminde, Ermenilere dini anlamda da serbesti verilmişti. Gregoryan mezhebi dışında 1830'da Katoliklik, 1850'de de Protestanlık Ermeniler için Osmanlı Devleti'nde birer mezhep olarak tanınmıştı[17]. XIX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Ermeniler, millet olarak kendi meclislerine sahiptiler[18]. Böylece, Türklerin idaresinde Ermeniler, tarih boyunca huzur ve barış ortamı içinde yaşadığı söylenebilir. Ancak karşılıklı sevgi ve hoşgörü içerisinde gelişen Türk-Ermeni ilişkileri, dönemin siyasi koşulları ve Batılı devletlerin menfaatleri nedeniyle, XIX. yy.'ın sonlarından itibaren bozulmaya başladı.

Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı ve I. Dünya Savaşı'na Kadar Seyri

Ermeni Meselesi, Batılı emperyalist devletlerin, XIX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ni bölme ve parçalama planı olan "*Şark Meselesi*"[19] çerçevesinde ortaya çıktı. 1789 tarihli Fransız İhtilâli'nin getirdiği milliyetçilik düşüncesi ve 1821'de Mora'daki Rumların isyanı, Osmanlı idaresindeki Ermeniler üzerinde de bir etki yaptı. Bu durumu fırsat bilen Batılı emperyalist devletler, Ermenileri devletten koparark kendi menfaatlerini gerçekleştirmek istediler. Bu sebeple, özellikle İngiltere ve Rusya gibi devletler, Ermenilerin bağımsızlık hareketinin ve isteklerinin destekçisi oldular[20]. İngiltere, Hindistan'daki sömürgelerine giden Kraliyet Yolu'nu güvence altında tutmak istiyor ve bu doğrultuda da Rusya'nın

---

[14] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 170-171.
[15] Bu konu hakkında bkz. Levon Panos Dabağyan, *Geçmişten Günümüze Milliet-i Sâdıka-ı Osmanlı Ermenileri*, Yedirenk Yay., İstanbul 2010; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967, s. 94-115.
[16] Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 248-252.
[17] Uras, *Tarihte Ermeniler…*, s. 153-155.
[18] Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 107; Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler…,* s. 69.
[19] Şark Meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. Eduard Driault, *Şark Meselesi*, (Müt: Nafiz), Muhtar Halid Kütübhanesi, İstanbul 1328/1912.
[20] Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki geniş etkenler için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles 1963, s. 30-66.

Doğu'dan Akdeniz'e inmesine mani olmaya çalışıyordu. Bu sebepten Ermenilere karşı bir politika geliştirip Doğu Anadolu'da Ermenilerin sempatisini kazanmaya çabalıyordu[21]. Rusya ise, Çar I. Petro'dan beri sıcak denizlere inme politikası izliyor ve Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da bir Ermeni Devleti vücuda getirerek Akdeniz'e çıkmanın planlarını yapıyordu. Nitekim Çarlık Rusya, güneyde İran'a karşı 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarından sonra 1828 yılında Erivan merkezli "*Armiyanskaya Oblast*" adı altında bir valilik oluşturmuş ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bir kısmını da buraya yerleştirmişti[22].

Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazanması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve neticesinde gerçekleşti. Bu harbin sonunda, 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya, Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan'ın Çar Grandük Nikola'nın karargâhına giderek ondan "*Doğu Anadolu'yu da kapsayacak şekilde bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması*" yönündeki tesirleriyle konulan 16. madde, doğrudan Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre; Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin meskûn bulunduğu Doğu vilayetlerinde onların lehine bir takım düzenlemeler yapması, Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerinin sağlanması karara bağlanıyordu. Ancak bu antlaşma yürürlüğe girmedi. Çünkü antlaşmanın Rusların daha fazla yararına olması İngiltere'yi rahatsız etti ve bu devletin itirazı üzerine Büyük Güçler, 13 Haziran'da Berlin'de bir konferansta bir araya geldiler. Bu konferans neticesinde 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. Antlaşma da, Ermeniler lehine yapılacak ıslahat maddesi bu kez 61. madde olarak muhafaza edildi. Bu madde de, Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'nin bir ıslahat yapması ve devletin onların haklarını korumasını karara bağlıyordu[23]. Böylece Ermeni sorunu, Büyük güçlerin kontrolü altında Osmanlı Hükümeti tarafından uygulanacak bir "*reform sorunu*" şeklini aldı[24].

Ermeniler, buna rağmen bağımsızlık isteklerinin gerçekleşmemesinden son derece rahatsızlık duydular. Onlar için reform tedbirlerinin bile bir önemi yoktu. Tek amaçları vardı, o da imparatorluktan ayrılıp "*Büyük Ermenistan*"ı gerçekleştirmekti. Bunun için Ermeniler, tüm umutlarını İngiltere ve Rusya gibi devletlere bağlamışlardı ve bir şekilde bağımsızlık için bu devletleri kendi sorunlarıyla meşgul etmek

---

[21] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 27-49.
[22] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, ATAM Yay., Ankara 2010, s. 30; Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak, Modern Tarihte Ermenistan*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 68.
[23] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 2-15; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary…* , s. 27-28.
[24] Enver Ziya Karal, *Question Armenian*, Ankara 1975, s. 10.

istiyorlardı. İşte bu amaçla Ermeniler-özellikle Anadolu dışında yaşayanlar-, Berlin Antlaşması'ndan sonra cemiyetler kurup terör ve propaganda yoluyla isteklerini almak arzusundaydılar. 1872'de kurulan "*Kurtuluş Birliği*" ve 1878'de Van'da kurulan "*Kara Haç Cemiyeti*" dışında bu anlamda kurulan ilk büyük Ermeni devrimci cemiyeti, Van'da Mıgırdıç Portugalyan tarafından "*Armenakan Cemiyeti*" adıyla kuruldu. Bu cemiyeti takiben de, 1887'de Cenevre'de Avetis Nazarbekyan ve eşi Maro tarafından "*Hınçak (Çan)*", 1890'da da Tiflis'te Cristopher Mikaelyan ve arkadaşları tarafından "*Taşnak*" cemiyetleri kuruldu[25]. Bu cemiyetlerden son ikisi, Rusya'da yaşayan Ermeniler tarafından organize edilmişti[26].

Bu Ermeni komiteleri, bağımsızlık planlarını uygulamak ve Batılı devletlerin bu yöndeki dikkatini çekmek ve desteğini sağlamak amacıyla 1890 yılının başından itibaren Erzurum, Tokat, Merzifon, Kumkapı, Sason, Zeytun gibi yerlerde olaylar çıkardılar. Hatta bu komiteler, 1896 yılında Osmanlı bankasını bastıkları gibi 1905 yılında Padişah II. Abdülhamid'e de suikast düzenlemişlerdi[27]. Bu isyan hareketleri işe yaramış, Batılı devletler Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde derhal bir ıslahat yapması için 20 Ocak 1895 yılında bir "*ıslahat projesi*" sunmuşlardı. Fakat Türk-Yunan Savaşı'nın 1897'de patlak vermesi ve Padişahın bu konudaki tutumu sebebiyle bu proje işleyişe konmamıştı[28].

1909 Adana patırtılarından sonra Ermeni ıslahatı konusu, beynelmilel manada yeniden ele alındı. Babıâli'nin girişimleri ve müttefiklerin aralarındaki münakaşalardan sonra İstanbul Rus Elçiliği Baş Tercümanı Mandelstam tarafından hazırlanan ve Doğu vilayetlerini iki kısma ayırıp yönetici olarak ta başında iki yabancı müfettişin bulunacağı ıslahat tasarısı 8 Şubat 1914'te Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya Mazlahatgüzarı Gulkeviç arasında Yeniköy'de imzalandı. Doğu Anadolu, iki müfettişliğe ayrılıyor, Van, Bitlis, Mamuretülaziz (Elazığ), Diyarbakır illeri genel müfettişliğine Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum, Sivas illeri genel müfettişliğine de

---

[25] Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Çev: Mete Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-18; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary…* , s. 80, 82, 90, 104, 150;Ermeni komiteleri ve emelleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz., Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 2008, s. 115-159; *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332/1916.

[26] Karal, *Question Armenian*, s. 10.

[27] Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni(1878-1920),* Pozitif Yayınları, İstanbul 2007, s. 50-68; *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992, s. 94-128. Ermeni olayları ve sebepleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* I-II, T.C. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

[28] Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde…*, s. 159-161.

Hollandalı Westenenk atanıyordu[29]. Antlaşma, imzalanmasına rağmen Avrupa'da I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle uygulamaya konulamadı. Babıâli, 31 Aralık 1914'te, bu müfettişlerin işlerine resmen son verdiğini bir irade-i seniye ile ilan etti. Ermeniler lehine ıslahat konusu da böylelikle kapanmış oldu[30].

Türk-Amerikan İlişkileri ve ABD'nin Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışındaki Rolü

Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve gelişimde Avrupalı devlet kadar okyanus ötesindeki ABD'nin de payının olduğu bilinen bir gerçektir. ABD'nin Ermeni siyaseti, Avrupalı devletler kadar etkin olmasa da, Osmanlı Devleti ile olan münasebetleri çerçevesinde gelişti. Ermenilere karşı misyonerlerin tavırları ve ABD'nin siyasi politikaları bu anlamda şekil aldı. Bu sebeple Osmanlı-Amerika ilişkilerine de kısaca değinmekte fayda vardır.

Gayrı resmi olarak Osmanlı'ya bağlı Cezayir beyleri vasıtasıyla başlayan Osmanlı-Amerikan ilişkileri[31], resmi olarak 1830 tarihli ticaret antlaşmasına dayanmaktadır[32]. Bu anlaşma ile Osmanlı ülkesinde ticari imtiyazlar elde eden ABD, ülke dâhilindeki vatandaşlarla ilgili de birtakım haklar elde etti[33]. Amerika ile bu şekilde başlayan ilişkiler, zaman geçtikçe daha da iyiye gitti. Amerikalılarla önce 1862'de Ticaret Antlaşması yenilendi. Bu antlaşmayı daha sonra 1874 tarihli Suçluların İadesi Antlaşması ve yine aynı tarihteki Tabiiyet antlaşması takip etti[34]. Osmanlı Devleti ile Amerika'nın bu dostane ilişkileri, 1861-1865 Amerika İç Savaşı'nda da devam etti. Osmanlı bu dönmemde Amerika'nın bütünlüğü için desteğini sürdürdü. Savaş bitiminden sonra 1867'de Washington'da bir sefirlik kurdu[35]. Bu ilişkiler, artarak silah ticareti ve kültürel alanda da gelişme gösterdi.

---

[29] Uras, *Tarihte Ermeniler…*, s. 387-401; Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, İrfan Yayımcılık, İstanbul 2012, s. 109-111.
[30] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 289.
[31] Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihi ve gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932; Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015; Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003; Akdes Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara 1959.
[32] Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 1-5; Erhan, *Türk-Amerikan…*, s. 51-52; Gordon, *American Relations…*, s. 8.
[33] Armaoğlu, *Belgelerle…*, s. 1-5.
[34] Armaoğlu, *Belgelerle…*, s. 7, 14, 17.
[35] Kurat, *Türk-Amerikan…,* s. 30-33.

XIX. yy.'a gelindiğinde Osmanlı-Amerikan ilişkilerini etkileyen en önemli etmenlerden birisi Ermeni meselesi oldu. ABD, bu süreçte siyasî olarak inziva politikası olarak bilinen 2 Aralık 1823 tarihli "*Monroe Doktrini*"[36] doğrultusunda hareket ederken ABD'deki mevcut Protestan misyoner kuruluşları, Osmanlı ülkesine gelerek burada Müslümanlardan başka diğer azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler arasında da faaliyet gösterme çabasına giriştiler.

Bu anlamda ABD'deki en önemli Protestan Misyoner örgüt, 1810 tarihinde *American Board of Commisioners for Foreign Missions* adıyla kuruldu[37]. Kuruluşun esas amacı Hıristiyanlık dinini çeşitli coğrafyalara yaymak ve bu dinin kutsal kitabı olan İncil'i çeşitli toplumlara öğretmekti. Bu kuruluşun, yayılma gösterdiği alanlardan biri de Osmanlı coğrafyası idi. Nitekim ABCFM'nin faaliyetlerini özetleyen 1880 tarihli Barlett Raporu'nun ilk cümlesi, "*Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye Asya'nın anahtarıdır*" diye başlıyordu[38]. İşte bu doğrultuda Amerikalı misyonerler, 1820'den itibaren Osmanlı ülkesinde faaliyet göstermeye başladılar. Bu tarihte Anadolu'ya gelen Pliny Fisk ve Levi Parsons, çeşitli azınlıklar arasında Ermeniler ile de ilk defa Kudüs'te karşılaşmışlardı. ABCFM'nin bu iki üyesi, sıklıkla Boston'a raporlar göndererek ilk bilgileri ediniyorlardı[39]. Türkiye'deki Ermeniler hakkında kapsamlı araştırmaları ise Smith ve Dwight yapmıştı[40]. İlk baştan temkinli bir tavır alan ABCFM, daha sonra gittikçe örgütlenerek Protestanlaştırma faaliyetine girişti. Bu süreçte misyonerler, dil çalışmaları, kitap hazırlıkları, öğretim çalışmaları ve halkla temas gibi yöntemler benimsemişlerdi[41]. Böylece işleri çok daha kolaylaşacaktı. Misyonerlerin Protestanlaştırma faaliyetleri içerisinde en etkin kurum açtıkları okullardı. Bu doğrultuda Merzifon, Amasya, Kayseri, Harput (Elazığ), İstanbul gibi Türkiye'nin çeşitli yerlerinde onlarca misyoner okulu açılmıştı[42]. Bu okullarda dersler ana dilde

---

[36] Amerikan 5. Başkanı James Monroe tarafından belirlenen ve ABD dış politikasının temel prensipleri olan bu doktrine göre, ABD, Avrupa'nın işlerine karışmayacak, buna mukabil Avrupa'da ABD'nin işlerine müdahil olmayacaktı. Allan Nevins, Henry Steele Commager, *ABD Tarihi*, (Çev: Halil İnalcık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015, s. 198.

[37] American Board'ın kuruluşu ve Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. S.C. Barlett, *Sketches of the Missions of the American Board*, Boston 1872; *The Turkish Quest: Story of the American Board in Turkey*, Boston 1936; William E. Strong, *The History of the American Board*, Boston-New York-Chicago 1910; Bundan sonra bu kuruluş için ABCFM kısaltması kullanılacaktır.

[38] Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 23.

[39] Strong, *The History of the American…*, s. 82.

[40] Strong, *The History of the American…*, s. 91.

[41] Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika…*, s. 41.

[42] Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

yapılıyor ve öğrencilerin büyük çoğunluğunu Ermeniler ve Rumlar oluşturuyordu. Misyonerler için diğer önemli bir kurum da açtıkları kiliselerdi. Gaziantep (1848), Sivas (1851), Merzifon ve Adana (1852), Diyarbakır (1853), Talas ve Maraş (1854), Harput (1855) ve Tarsus (1859) gibi daha birçok yerde yeni merkezler açmışlardı[43].

Katolik Ermeni Kilisesi, ilk başlarda bu Protestanlaştırma faaliyetlerine karşı durdu. Hatta Protestan olmuş Ermeniler ile Protestan misyonerleri dışladı. Ancak bu durum Ermeniler için ayrı bir Protestan kilisesinin kurulmasına kadar devam etti[44].

Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Ermeni milli bilincinin oluşumuna katkıda bulunan misyonerler, imparatorluktan bağımsız kalmayı en çok hak ettiğine inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Bunu bir yandan konuyla ilgili çok sayıda kitap yazarak, bir yandan da bizzat ya da ABD ve İngiltere konsolosları aracılığıyla gazete ve dergilere haber ve makaleler göndererek yaptılar. Böylece misyonerler tarafından ABD kamuoyunda kötü bir Türk imajı meydana getirildi. Bu imaj, yine misyonerler vasıtasıyla özellikle Ermeni isyanlarının ağırlık kazanmaya başladığı 1890'lardan itibaren iyice arttı[45]. Bu arada Amerikan misyonerlerinin bir etkisi de Ermenilerin ABD'ye göç etmesini sağlamak oldu. İlk olarak 1840'larda başlayan bu göç hareketi, 1914 yılına gelindiğinde 70.892 Ermeni'yi bulmuştu[46]. Göç eden bu Ermeniler ilk önce orada eğitiliyor, sonra da Osmanlı topraklarına geri dönerek milliyetçi fikirleri diğer Ermeniler arasında yayıyorlardı. Bu durum ise Babıâli'nin tedbir almasına neden oldu ve bu yüzden ABD'nin Monroe Doktrini'ne ters hareket ettiğini ileri sürdü[47]. ABD ise kendi vatandaşı olduğu için Ermenilere karşı Osmanlı'nın aldığı tüm bu tedbirlere kayıtız kalmadı.

1890 yılından itibaren başlayan Ermeni isyanlarında Amerikalı misyonerlerin payı büyüktü. Bu misyonerlerin Protestanlaştırdığı Ermeniler, Amerikan vatandaşlığına geçiyor ve daha sonra ABD'ye giderek burada Türk karşıtı propaganda yapıyorlardı.

---

[43] Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927,* University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s. 15.
[44] Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* I/1, Ankara 1988, s. 6-7.
[45] Erhan, *Türk-Amerikan…*, s. 307-308.
[46] Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 102-108.
[47] Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 264-265.

Özellikle 1894 Sason isyanının Ermeniler lehindeki propagandası, ABD kamuoyu nezdinde bu misyonerlerin yetiştirdiği Ermeniler tarafından yapılmıştı[48].

Anadolu'daki Amerikalı Protestan misyonerler, ABD'de Ermeni propagandası yaparak buradaki insanların nazarında hem kötü bir Türk imajı meydana getiriyor hem de ABD Hükümeti'nin bu konuda desteğini istiyordu. Bakıldığında ise ABD Hükümeti, bu konuya temkinli yaklaştığı da görülüyordu. Çünkü Osmanlı Devleti ile ticari ve siyasi ilişkileri bulunan ABD, hem Monroe Doktrini ilkelerinden ödün vermek istemiyor hem de Osmanlı ile siyasi ve ticari ilişkilerini sekteye uğratmak istemediği görülüyordu. Nitekim 1894 tarihli Sason Ermeni isyanını araştırmak üzere kurulan Tahkikat Komisyonu'na Sultan II. Abdülhamid'in bir temsilci göndermesi isteğine ABD Başkanı Cleveland, olumsuz yanıt vermişti[49].

Neticede, ABD'nin siyasî olarak Ermeni Meselesi'nden uzak durduğu, sadece misyonerlerin bu meseleye karıştığını söylemek mümkündür. ABD'nin siyasi olarak Ermeni Meselesi'ne ilgi duyması ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra şekillenmeye başlayacaktır.

I. Dünya Savaşı'ndan Paris Barış Konferansı'nın Açılışına Kadar Ermeni Meselesi, ABD'nin Ermeni Politikası ve Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmeler

İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan gibi Batılı emperyalist devletlerin XIX. yy.'dan itibaren Afrika ve Çinhindi gibi yerlerdeki sömürge mücadeleleri ve Avrupa'daki anlaşmazlıkları, bu devletleri Avrupa'da bir savaşın eşiğine getirdi ve bu devletler, çeşitli bloklaşmalardan sonra "*İtilaf*" ve "*İttifak*" güçleri şeklinde savaşa tutuştular. Bu şekilde I. Dünya Savaşı, 1914 Haziran ayında patlak verdiğinde Osmanlı Devleti de bu savaştan etkilenmemek ve savaş sırasındaki tutumunu belirlemek üzere ilk zamanlardan itibaren çeşitli ittifak arayışlarına girdiyse de, yine de 2 Kasım 1914'te savaşa girmekten kurtulamadı[50].

---

[48] Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri(1839-1895)*, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 85, Ankara 2007; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri(1896-1919)*, II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 86, Ankara 2007.

[49] Gordon, *American Relations…*, s. 23-26.

[50] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, III/1, Ankara 1953s. 110-122; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 242-245; I. Dünya Savaşı'nın geniş sebepleri ve Avrupalı Devletlerin sömürgeci faaliyetleri için bkz. A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, Ankara 2002; Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girişi hakkında ayrıca bkz. Joseph Pomiankowski,

Yedi cephede birden savaşan Osmanlı Devleti, İttifak devletleri bloğunda ilk muharebelerini Ruslara karşı "*Kafkas Cephesi*"nde verdi[51]. 22 Aralık 1914-10 Ocak 1915 tarihleri arasındaki başarısız "*Sarıkamış Taarruzu*"ndan[52] sonra geri çekilen Türk ordusu, 1916 yılına gelindiğinde Rus ordularına karşı tutunamamıştı ve Ruslar, 1916 yılının Temmuz ayına kadar Doğu Anadolu'yu bütünüyle işgal etmişlerdi[53]. Rus işgali esnasında Ermeni çetecilerinden kurulu ve başında Antranik'in bulunduğu "*Ermeni İntikam Taburları*"[54], Doğu Anadolu'nun Müslüman-Türk ahalisine karşı yağma ve mezalim hareketlerinde bulunmuş ve köy ve kasabaları yakıp yıkmışlardı[55]. Ruslar, Doğu Anadolu'yu tamamen işgal ettikten sonra bu bölgeyi Ermenilere vermek istediler. Fakat Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Kafkasya çar naibi büyük dük Nikolas'a gönderdiği bir notada, Ermenilerin bu bölgede nüfusun dörtte birini oluşturdukları ve Ermenilerin son iki yılda da azalmış olduklarını ifade ederek Ermeniler için bir özerkliğin mümkün olmadığını dile getirdi[56].

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na girdiğinde Ermeniler, "*Batı Ermenistan*" olarak gördükleri Doğu Anadolu topraklarını "*Rus diğer bir adıyla Kafkas Ermenistan*"ı ile birleştirip "*Büyük Ermenistan*"ı kurma amaçlarından vazgeçmemişlerdi. Ermeniler, savaştan önce yaptıkları toplantılarda[57] Osmanlı Devleti'ne bağlı ve sadık kalma kararı almış olsalar da, savaş sürecinde Doğu Anadolu bölgesinde çıkardıkları isyan

---

Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı, (Ter: Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi(1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010; Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*,(Ter: Beyza Sümer Aydaş), TTK Yayınları, Ankara 2014.

[51] Kafkas cephesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. W.E.D. Allen, , Ölü Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 223-231; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918)*, II/2, Ankara, 1978.

[52] Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, III/1, s. 368.

[53] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918)*, II/2, Ankara, 1978, s. 290-293.

[54] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1977, s. 11.

[55] Anadolu ve Kafkasya'da gerçekleştirilen Ermeni mezalimi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 199-212.

[56] Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, (Çev: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 284.

[57] Bu toplantılar için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler…*, s. 579; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 41.

hadiseleri[58], onların pekte samimi olmadıklarını ve "*Sevk ve İskân*" edilmelerinin gerekçelerini ortaya çıkarmaktaydı. Nitekim Ermenilerin Van ve çevresinde Müslüman-Türk ahaliye yönelik mezalimleri[59] dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, önce 24 Nisan 1915 tarihinde çıkardığı bir kanunla, Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeni komitelerinin kapatılması ve elebaşlarının tutuklanmasına karar verdi. Ardından 27 Mayıs 1915 tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karsı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" çıkarıldı ve Ermeniler, Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik (Samsun), Çanakkale, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Mamuretülaziz (Elazığ), Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon ve Van şehirlerinde Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır ve Cizre'ye sevk ve iskân edildiler[60].

Osmanlı Hükümeti'nin savaş ve olağanüstü hal döneminde aldığı bir tedbiri ifade eden "*Sevk ve İskân Kanunu*" yürürlüğe girdikten bir müddet sonra ek bazı kanunlar çıkarıldı. Çıkarılan bu kanunlar, Ermeni sevkiyatının nasıl yapılacağı, kimlerin hangi güzergâhtan nerelere sevk edileceği, sevkiyatın ne şekilde yapılacağı ve Ermenilerin arda kalan malları ve Ermeni yetimleri konusunda nelerin yapılacağı ile ilgiliydi[61]. Bu kanunlar doğrultusunda 438.758 Ermeni nakledildi bunların 382.148'i nakil bölgesine ulaştı[62]. Ermenilerin hepsi bu sevkiyata tabi tutulmadı. Hasta ve kör, Katolik ve Protestan mezhebinden, asker ve mebus aileleri olan, tüccar, memur ve bazı çalışan usta ve amele Ermeniler, bu kanunun dışında tutuldular. Ermenilerin gidecekleri yerlerde Müslüman nüfusun %10'nu geçmemesine de özen gösterildi[63]. Gerçekleştirilecek Ermeni sevkiyatıyla Şükrü Bey'in başında bulunduğu *Muhacirin Müdüriyeti* sorumlu oldu. Ermenilerden geriye kalan mallar içinse bir Emval-i Metruke

---

[58] Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001, s. 112-113; Öke, *Ermeni Sorunu*, s. 152-153.

[59] Anadolu ve Kafkasya'da gerçekleştirilen Ermeni mezalimi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 199-212.

[60] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 8-9; Ermenilerin sevk ve iskanı hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü(1915-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 2012;Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Van 1990; Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara 2010; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* TTK Basımevi, Ankara 2001; Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi,* (Tükçesi: Cengiz Aydın), İstanbul 2001.

[61] Süslü, *Ermeniler ve…*, s. 111-131; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu…*, s. 39-74.

[62] Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri…*, s. 77-78; den alıntı Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün…*, s. 92.

[63] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 9.

Komisyonu kuruldu. Bu komisyon, Ermenilerin geriye kalan taşınmaz mallarıyla ilgilendi ve bu mallar bedeli mukabilinde satılarak hazineye aktarıldı[64].

Osmanlı Devleti'nin 1915 itibariyle içinde bulunduğu olağanüstü savaş durumu göz önüne alınırsa zorunlu olarak yapılan bu sevkiyatın doğal olarak birtakım problemleri de beraberinde getireceği muhakkaktı. Osmanlı Hükümeti'nin çıkardığı bu kanun, daha o dönemlerde Batılılar tarafından bir propaganda malzemesi yapılıp sözde "*bir soykırım*" olarak adlandırıldı[65].

Ermenilerin bu zorunlu göçü, savaş sırasında özellikle ABD'nin Monroe Doktrini ilkelerine bağlı bir dış politika sergilemesine rağmen İstanbul büyükelçisi Morgenthau, Amerikalı misyonerler ve konsoloslar tarafından Batı kamuoyunda bir propaganda malzemesine dönüştürüldü[66]. Nitekim Morgenthau, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Amerikan konsoloslarından aldığı raporlar doğrultusunda ezilmekte ve yok edilmekte olan masum bir Hıristiyan millet olarak yorumladığı Ermeniler hakkında raporlar hazırlıyor ve ABD Hükümeti'ne sunuyordu. ABD'nin Halep Konsolosu Jackson ve Harput Konsolosu Leslie A. Davis gibi kişiler, Morgenthau'ya gönderdikleri raporlarda, bir milyon kadar Ermeni'nin katliama uğradığını bildiriyorlardı[67]. Hiç şüphesiz Morgenthau, ele aldığı hatıralarında bu veriler ışığında Ermenilere yapılanları "*bir milletin cinayeti*" şeklinde yorumlamıştı[68].

ABD'nin savaş dönemi Ermeni politikasını belirleyen bir diğer faktör ABD'deki diaspora Ermenilerinin, Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan tehcir edilmiş Ermenilere yardım etmek amacıyla kurulmuş "*American Committee for Relief in the Near East /Amerikan Yakındoğu Yardım Derneği*" adlı kuruluştu[69]. Bu komitenin ortaya çıkışı, Eylül 1915'te I. Dünya Savaşı'nda, ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Morgenthau'nun Ermenilere yardım etmek üzere kendi hükümetine bir kuruluşun kurulması için istemde

---

[64] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 10-11.

[65] O dönem için sözde Ermeni soykırım tezini ortaya atan eserler için bkz., Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of A Nation*, Hodder&Stoughton, London-New York- Toronto 1915; Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, Printed under the Authority of His Majesty's Stationery Office, London 1916; Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History, Events in Armenia in 1915, The Facts and the Responsibilities*, G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press, New York and London 1916.

[66] Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün…*, s. 67.

[67] Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün…*, s. 69-70.

[68] Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page&Company, Garden City-New York 1918, s. 301.

[69] I. Dünya Harbi'nde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi hakkında geniş bilgi için bkz. James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillan Company, New York 1930; Fatih Gencer, *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*, Alternatif Düşünce Yayınevi, İstanbul 2006. Bundan sonra kısaltma olarak AYDYD şeklinde kullanılacaktır.

bulunmasıyla gerçekleşti. Bu istem Büyükelçi tarafından o kadar dramatize edilmişti ki, kendisi şu ifadeleri kullanmıştı: "*Türkiye'deki Ermeni ırkının yıkımı hızlı bir şekilde büyüyor*."[70]. ABD'deki hayırsever misyoner kuruluşu, bu isteğe olumlu cevap vermesiyle 1915'te temelde Osmanlı bünyesindeki ihtiyaç sahibi Müslim ve gayrimüslim unsurlara yardım amaçlı kuruldu. Derneğin ismi ilk kurulduğunda Ermeni Yardım Derneği (*Armenian Relief Committee*) idi. Bu isim sonra Ermeni ve Suriyeli Yardım Derneği (*Armenian and Syrian Relief Committee*), daha sonra da Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği (*American Committee for Relief in the Near East*)'ne dönüşmüştü[71]. Komite'nin başkanı James L. Barton, sekreteri Samuel T. Dutton'du. Bundan başka Büyükelçi Morgenthau ve hayırsever Cleveland Dodge gibi tanınmış kişilerde bu derneğin üyesiydiler. Başkan Wilson'un yakın arkadaşları bile bu komitenin birer üyesiydiler[72].

AYDYD'nin yardım ettiği milletler arasında sadece Ermeniler bulunmuyordu. Nesturi, Asurî ve Grekler gibi Hıristiyan unsurlarından başka Suriyeli, Türk, Arap ve Pers gibi milletler de, komitenin yardım götürdüğü unsurlardı[73]. Ancak bakıldığında neredeyse bütün yardım faaliyetlerinin Ermenilere yönelik olduğu göze çarpmaktaydı[74]. Bu da açık bir şekilde, komitenin Ermenilerle daha çok ilgilendiğini ve Ermenileri propaganda malzemesi olarak kullandığını göstermekteydi.

ABD'nin Nisan 1917'de I. Dünya Savaşı'na girmesi[75] ve savaş neticesinde Başkan Woodrow Wilson'ın dünya barışını sağlamak maksadıyla 8 Ocak 1918'de "*14 Nokta*"[76] olarak ortaya koyduğu ilkeler, özellikli 12. madde gerek Türkler gerekse Ermeniler için son derece önemliydi. Çünkü 12. maddeye göre, Türklerin çoğunlukta olduğu yerler Türklere veriliyor, Türk olmayan milletlere de muhtariyet için gerekli imkânların sağlanacağı belirtiliyordu. Bu maddenin, Anadolu'da hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmeyen Ermenilerin Doğu Anadolu'da bu nüfus çoğunluğunu elde etmek için

[70] Barton, *Story of Near East Relief*, s. 4.
[71] Barton, *Story of Near East Relief*, s. 6.
[72] Barton, *Story of Near East Relief*, s. 6,16.
[73] Barton, *Story of Near East Relief*, s. 54.
[74] Gencer, *Ermeni Soykırım Tezinin…*, s. 75-88.
[75] ABD'nin savaşa giriş süreci hakkında bkz. Allan Nevins, Henry Steele Commager, *ABD Tarihi*, (Çev: Halil İnalcık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015; John R. Alden, Alice Magenis, *A History of The United States*, American Book Company 1962; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, TTK Basımevi, Ankara 1957.
[76] Herbert Hoover, *The Ordeal of Woodrow Wilson*, New York, 1958, s. 20-22.

Müslüman Türk ahaliye bir mezalim hareketine girişmesinde büyük etkisi olduğu muhakkaktır[77].

Bu arada 1917'den sonra Transkafkasya ve Doğu Anadolu'daki gelişmelere kısaca bir değinmek Ermeni meselesini daha da anlaşılabilir kılacaktır. Ekim 1917'de Bolşevik İhtilâli'nden[78] sonra Bolşeviklerce yayınlanan bir bildiride[79], Rusya hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan milletlere kendi kendini yönetebilme yani "*self-determination*" hakkı verilmesi ve 11 Ocak 1918'deki "*Ermenistan Kararnamesi*" ile Doğu Anadolu topraklarının Ermenilere verilmesi temennisi[80], Ermenilerin "*Büyük Ermenistan*"ı kurması için ayrı bir umut ışığı oldu.

Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşevikleri tanımayarak 15 Kasım 1917'de kurulan ve 23 Şubat 1918'de ayrı bir *Seym* oluşturan "*Transkafkasya Komiserliği (Mavera-yı Kafkas Hükümeti)*" içerisinde Gürcistan ve Azerbaycan'dan başka Ermenistan'da bulunmaktaydı[81]. Görünürde birlikte olan fakat aralarında bir bağ bulunmayan bu Komiserlik içerisinde Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu topraklarını elde etmek için ayrı bir çaba göstermekteydi. Gerek Bolşeviklerin beyannameleri gerekse Wilson ilkelerinin 12. maddesi, Ermenileri Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için harekete geçirdi ve bölgede nüfus çoğunluğunu elde edip "*Büyük Ermenistan*"ı kurmak amacıyla kitlesel bir mezalime girişti[82].

Bu sırada Rusların, İhtilal neticesinde maddi ve askeri olarak ağır bir külfetin altına girmelerinde dolayı İttifak Devletleriyle 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk

---

[77] Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptığı mezalim hakkında arşiv belgeleri için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918),* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara, 1995.

[78] Bolşevik İhtilâli hakkında geniş bilgi için bkz. Edward Hallet Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923,* I, (Çev: Orhan Suda), Metis Yayınları, İstanbul 2012.

[79] Selami Kılıç, "1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *AÜTAED*, Sayı: 4, Erzurum, (1996), s. 21.

[80] Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967, s. 99-100. Öte yandan Özellikle harp başlamadan önce, Rus ordusunda hizmet etmek üzere Ermeni ve Gürcülerden oluşturulan ayrı birlikler Ermeni Generali Nazarbekof'un kumandası altında Türklere karşı savaştırılmıştı. Rus işgali altındaki yerlerde yaşayan Ermenilerden bir çoğu harp zamanında gönüllü olarak Rus ordusuna girmişlerdi. Bu suretle Kafkas Rus ordusunda sayıları on bini geçen Ermeni asker ve subayı vardı. Ekim 1917 Devriminden sonra Rus askerlerinin geri çekilmesiyle boşalan yerleri Ermeni çeteciler doldurdular. Ardından bölgedeki Müslüman-Türk ahaliye yönelik bir imha hareketine girişiyor, yağma ve katliam hareketlerinde bulunuyorlardı. (bkz. Nurcan Yavuz, "Rusya'da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerine Etkisi", *AÜTAED*, 3, 1995, s. 134,137.)

[81] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 170-171; Kılıç, "1917-1918'de Kafkasya'daki…", s. 24-25.

[82] *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara, 1995.

Antlaşması'nı imza etmesi[83], Osmanlı Devleti ve Türkler için lehte Ermeniler için aleyhte bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bu antlaşmanın, 4. maddesine göre, "*Elviye-i Selase*" olarak adlandırılan *Kars (Oltu ve Şenkaya dâhil), Ardahan ve Batum*'da bir plebisit yapılacak[84] ve neticede anavatana katılacaktı. III. Türk ordusu antlaşmanın bu maddesini uygulamaya koymak ve bölgedeki Ermeni mezalimine son vermek için Şubat 1918'de bir harekât başlattı. Harekât sırasında "*Transkafkasya Komiserliği*''nin çabalarıyla önce 14 Mart-14 Nisan 1918'de Trabzon'da[85] sonra da 11 Mayıs-4 Haziran 1918'de Batum'da konferans ve barış yapıldı[86]. Bunların ilkinde Gürcüler, Batum'dan, Ermeniler de Kars ve Doğu Anadolu'daki isteklerinden vazgeçiyorlardı. İkincisinde ise Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler ayrı ve bağımsız devletler olarak ortaya çıkıyor ve bu üçüyle ayrı barış anlaşmaları yapılıyordu. Ermenilerle yapılan antlaşma ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı tanınıyor ve Ermeniler, bütün istek ve arzularından vazgeçmeyi taahhüt ediyordu[87].

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri adına İngilizlerle imzaladığı bir teslimiyet belgesi olan Mondros Mütarekesi[88], Ermeniler için bölgeyi ele geçirmek için bir fırsat oldu. Bu mütarekenin 4, 7, 11 ve 24. maddeleri, Ermenilerle ilgili olup Ermeniler lehineydi[89]. 4. madde; Ermeni esirlerin kayıtsız şartsız teslimini, 7. madde; müttefiklere asayişsizliğin olduğu bölgelerde işgal hakkını, 11. madde; Türk ordusunun Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan çekilmesini; 24. madde ise, "*Vilâyat-ı Sitte*" olarak adlandırılan 6 vilayeti yani Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas gibi yerleri "*the six Armenian Vilayets*" şeklinde "6 Ermeni vilayeti" olarak adlandırılan bölgenin, her hangi bir karışıklık çıkması durumunda müttefiklere işgal hakkını ihtiva ediyordu[90].

---

[83] Brest-Litovsk Müzakereleri ve Antlaşması ile bu süreç hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1995.

[84] Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri…*, s. 408-409; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye),* İstanbul 1979, s. 44.

[85] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1970, s. 470.

[86] Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları için geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 186-446, 446-641.

[87] Hovannisian, *Armenia on the Road to…*, s. 201.

[88] Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, İstanbul 1991, s. 23-25.

[89] L. Seha Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması ile İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 2-3; *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Türk İstiklal Harbi I, Gnkur. Basımevi, Ankara 1964, s. 38-41. Mondros Mütarekesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayımları:7, Ankara 1948.

[90] Meray, Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş…,* s. 2-4.

Yukarıdaki maddelere binaen Ermeniler, Büyük Ermenistan isteklerinden vazgeçmediler ve yeniden bir mezalim hareketine giriştiler. Böyle hareket etmelerindeki temel sebep, nüfus çoğunluğunu elde etmek ve bölgede bir kargaşanın meydana getirmek ve böylelikle müttefiklerce bölgenin işgal edilip Ermenilere verilmesini sağlamaktı. Ermeniler bir yandan Türk ordusunun Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan çekilmesini fırsat bilerek yeniden bir mezalim hareketine girişirken diğer yandan "*Büyük Ermenistan*"ı gerçekleştirmek için müttefikler nezdinde bilhassa ABD ile temaslar kurdular. Ermeniler, bu şekilde amaçlarına ulaşacaklarına inanıyordular. Bu sebeple, Ermeniler, tüm bu istek ve taleplerini 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda dile getirdiler.

1. BÖLÜM
PARİS BARIŞ KONFRERANSI'NDA ERMENİ TALEPLERİ VE ABD

1.1. PARİS BARIŞ KONFERANSI'NIN TOPLANMASI VE ERMENİ TALEPLERİ

1.1.1. Konferans'ın Toplanması ve Katılan Devletler

I. Dünya Savaşı'nın sonunda galip ve mağlup devletler, aralarında savaş sonrası barış koşullarını belirlemek ve bir anlaşmaya varmak üzere Fransa'nın Paris kentinde bir araya geldiler. Aslında Müttefikler, Aralık 1918'de başlayan görüşmelerde Londra'da bir araya gelip kendi aralarında birtakım görüşmeler yapmışlardı[1]. Mağlup devletlerle masaya oturacak ABD, İngiltere, Fransa, İtalya gibi galip devletlerin delegeleri, Konferans başlamadan kendi aralarında yine birtakım görüşmeler gerçekleştirdiler. Japonya'nın da müzakerelere katılmasıyla bu devletlerin dışişleri bakanları da dâhil olmak üzere bu beş galip devletin ikişer temsilcisiyle "Onlar Konseyi" kuruldu. "Onlar Konseyi", Barış Konferansı, resmen açılana kadar bir hafta boyunca günde bir, bazen iki, nadiren de üç defa toplandı. Bu kısa toplantılarda, Yüksek Konsey, Konferans'ın hangi usullerde çalışacağını ve hangi konuların müzakere edileceği konusunda fikir teatisinde bulundu[2]."Onlar Konseyi", daha sonra önce sadece galip devletlerin başbakanlarının katılımıyla "Dörtler Konseyi", sonra da Japonya'nın katılımıyla "Beşler Konseyi" adını aldı ve çalışmalarını bu şekilde sürdürdü[3].

Galip güçler kendi aralarında yaptıkları müzakerelerden sonra Paris Barış Konferansı, resmî olarak 18 Ocak 1919'da, Quai d'Orsay'ın Salle de la Paix salonunda Fransa Cumhurbaşkanı Poincare'nin nutkuyla açıldı. Bu tarih, Almanların 1871'deki kuruluş gününe denk getirilmişti[4]. Konferans'ta İngiltere'yi Lloyd George, ABD'yi W. Wilson, Fransa'yı Clemenceau ve İtalya'yı da Signor Orlando temsil ediyordu[5]. Konferans boyunca da, bu devletlerin politikalı etkin oldu.

---

[1] Charles T. Thompson, *The Peace Conference day by day*, Brentano's Publisher, New York 1920, s. 53-61.
[2] Margaret Macmillan, *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, (Çev: Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2004, s. 57-66.
[3] H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, Volume I, Oxford University Press, London 1920, s. 264-267.
[4] Thompson, *The Peace Conference...*, s. 118; Macmillan, *Paris 1919…*, s. 67.
[5] Temperley, *A History of the Peace Conference…*, Volume I, s. 267.

Bu dört büyük devletten başka dünyanın birçok yerinden ülke konferansa davet edilmişti. Bu devletler arasında; Japonya, Belçika, Brezilya, İngiliz Dominyonları ve Hindistan, Çin, Küba, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hicaz, Honduras, Liberya, Nikaragua, Panama, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Siyam, Çekoslovakya Cumhuriyeti, Bolivya, Peru, Uruguay, Kanada, Ekvador, Avustralya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda gibi devletler de bulunuyordu. Rusya ise kendisiyle ilgili meseleler ele alındığında temsil koşulları, Konferans tarafından belirlenecekti[6]. Bununla birlikte Ermeniler, bir devlet olarak Konferans'a davet edilmemişlerdi. Ancak onlar yine de, heyet göndermekte gecikmeyecek ve iddialarını bir şekilde Konferans gündemine taşıyacaklardı. Osmanlı Devleti'nin Konferans'a çağrılmayışı ise Osmanlı'dan kalan miras kavgasının uzun sürmesinden kaynaklanmıştı.

1.1.2. Konferans'ta Görüşülen Konular ve Manda Meselesi

Konferans'ta birçok mesele görüşüldü ve tartışıldı. Konferans'a katılan her temsilci kendi memleketinin menfaatini gözetiyordu. Resmi olarak oturumların 25 Ocak'ta açıldığı Konferans'ta, gündemdeki ilk ve önemli sorunlardan birisi Alman meselesi oldu. Almanya'nın hudutları, müstemlekeleri, harp tazminatı, Almanya'nın doğu hudutları görüşüldü. Bu mesele, özellikle Fransızlar tarafından ayrı bir öneme sahipti. Diğer bir konu, Fiume ve Dalmaçya meselesiydi. Bu sorun üzerinde de özellikle İtalya durmaktaydı. İtalyanlar sınırlarını Fiume'ye kadar genişletmek istiyordu[7].

Konferans'taki mühim gelişmelerden biri de, parçalanan Osmanlı Devleti'nin bünyesinden kopan azınlıkların talepleriydi. Bu münasebetle, Araplar, Siyonistler, Yunanlılar ve Ermeniler, tüm iddialarını Konferans'ta dile getirdiler. Araplar, biri Şerif Hüseyin'in liderliğinde Büyük Arabistan'ı, ötekisi onun oğlu Emir Faysal liderliğindeki Birleşik Suriye Devleti kurmayı düşünüyor ve bu yönde İngilizler ya da Fransızlar ile anlaşabileceklerini umuyorlardı. Yunanlılar ise Başbakan Venizelos öncülüğünde, Epir'i, Doğu Trakya'yı ve Batı Anadolu'yu, Yunanistan'a katma fikri vardı. Siyonistler ise, Filistin'de bir Yahudi Devleti kurmak amacıyla Konferans sürecinde İngilizlerin bir hayli desteğini sağlıyordu. Özellikle İngiltere Siyonistlerinin lideri Chain Weizmann'ın Konferans müddetince gerçekleştirdiği teşebbüsler oldukça etkili olmuştu[8].Taleplerini

---

[6] Thompson, *The Peace Conference...*, s. 116-117.
[7] Charles Homer Haskins, Robert Howard Lord, *Some Problems of the Peace Conference*, Harvard University Press, Cambridge 1920, s. 75-132, 251-261.
[8] Kâmuran Gürün, *Savaşan Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 68-86.

dile getiren diğer grup Ermenilerdi. Ermeni talepleri, daha sonraki konumuzda genişçe ele alınacağından burada üzerinde durulmayacaktır.

Paris Barış Konferansı'nın gündeminde olan en mühim meselelerden biri de "Milletler Cemiyeti"nin kurulmasıydı. Nitekim bu yöndeki ilk adım, Konferans'ta Güney Afrika'yı temsil eden General Smuts tarafından geldi. Smuts hazırladığı bir öneri niteliğinde olan raporunda, "*Milletler Cemiyeti'nin kurulması, Barış Konferansı'nın ilk işi olmalıdır*" diyordu[9]. Bu rapor, ABD Başkanı Wilson'a ulaşınca çok beğenmiş ve derhal uygulamaya koyulmasına değer görmüştü. Bir müddet sonra 25 Ocak 1919'da Milletler Cemiyeti Komisyonu kuruldu. Komisyon, Konferans'ın beş büyük devletinden ikişer delegenin katılmasıyla oluşuyordu. Ancak bu duruma diğer devletlerin itiraz etmesi sonucunda onlara da dört ek üyeyi oylarıyla seçme hakkı tanınmıştı[10]. Komisyon'un ilk işi, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın prensiplerini belirlemekti. Bunun için ilk taslak 13 Şubat'ta hazırlandı. Taslak, 26 maddeden ibaretti ve Milletler Cemiyeti'nin işlev mekanizmaları, milletlerin her birinin karşılıklı olarak toprak bütünlüğüne saygı göstermeleri önemli maddelerdendi. Taslak metin neredeyse hiç değiştirilmeden 28 Nisan 1919'da Konferans'ın Genel Kurulunca kabul edildi[11]. Böylece Milletler Cemiyeti, Wilson'un da söylemiyle "*Hâlihazırdaki durumu korumak ve dünya sulhunu koruyup desteklemek*" amacıyla kurulmuş oldu[12].

Konferans'ın en can alıcı noktası "manda" meselesi oldu. Manda meselesi, aslında Konferans'tan önce bile Yüksek Konsey tarafından görüşülmüştü[13] ama Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla meşru olarak kabul edildi. Manda terimi, siyasal manada I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı. Kelime, köken olarak Latince "Mandatum" sözcüğünden gelmektedir ve Türkçe literatüre "vekâlet" anlamında girmiştir. Siyasî anlamda "manda", "*Mandater devletin başında olduğu ve Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında, manda yönetimine konulan ülke ahalinsin çeşitli yönlerden ilerlemesine çalışmak ve bu ahaliyi kendi kendilerini yönetecek bir düzeye getirmekti.*"[14].

---

[9] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 94.
[10] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 94-95.
[11] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 98-100.
[12] Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, İleri Basımevi, Giresun 1972, s. 3.
[13] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 102.
[14] Kadir Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 20-21.

Manda konusu, Konferans'ta Onlar Konseyi'nin temel gündemini oluşturmuştu. Görüşmelerde Türkiye'den koparılacak ve diğer sömürge topraklarında bir manda sisteminin kurulması yönünde uzlaşma sağlandı. Bununla birlikte ilk somut fikir, Güney Afrika temsilcisi Jan Smuts tarafından teklif edildi. Jan Smuts, 16 Aralık 1918'de artık ömrünü tamamlamış olan Türk, Rus ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarına ait toprakların Milletler Cemiyeti'ne verilmesini istedi. Smuts'un önerisi bu toprakların tek gücün kontrolündeki bir mandaya bırakılmasıydı. Toprak ilhakı yasaklanmalı ve mandater güç, ekonomik gelişmeyle ticareti ilgilendiren konularda bir açık kapı politikası izlemeliydi. Manda idaresi altındaki bölgeler sonu itibariyle bağımsız olmalıydı. Nitekim Smuts'un bu önerisi, Başkan Wilson tarafından da olumlu karşılanmıştı[15].

Smuts'un önerisi ve Başkan Wilson'un kabulü ile diğer güçler tarafından sağlanan fikir birliği neticesinde Manda, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 22. maddesinde yer aldı. Bu maddenin Osmanlı Devleti ile ilgili kısmı ise şöyleydi[16]:

> "Evvelce Osmanlı imparatorluğuna bağlı bulunan bazı cemaatler belirli bir gelişme derecesine erişmişlerdir. Kendilerinin bağımsız milletler olarak mevcudiyetleri kendi kendilerini yeterli hale gelinceye kadar bir mandater devletin idarî bakımdan yol gösterme ve yardımına bağlı olmak üzere şartlı olarak tanınabilir. Bu cemaatlerin arzuları mandater devletin seçiminde göz önünde bulundurulacak birinci derecede hususlar olmalıdır."

Mandalar, halkın gelişme derecesine, coğrafî durumuna, iktisadî koşullarına ve buna benzer diğer durumlara göre üç gruba ayrılmışlardı. Buna göre; A sınıfı mandalar, Osmanlı Devleti'nin topraklarını kapsıyordu. B sınıfı mandalar, Almanların Orta Afrika kolonilerini, C sınıfı mandalar ise, Güney Afrika, Avustralya, Yeni Zelanda gibi yerleri ilgilendiriyordu[17].

A sınıfı mandalar grubuna giren Osmanlı Devleti'nde ne tür ve hangi mandaların olacağı ise sonradan karara bağlandı. Buna göre; Osmanlı Devleti'ne ve kendinden kopacak topraklarla birlikte Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan, Kürdistan(İngiliz diretmesiyle eklenmişti) ve Ermenistan mandaları kurulacaktı[18]. Hiç şüphesiz Ermenistan mandası hakkındaki düşünceler, tamda Ermenilerin Konferans'ta taleplerini dile getirdikleri bir zamana rastlamıştı.

---

[15] Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları (Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi)*, (çev: Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 18.
[16] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 4-5.
[17] Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda…*, s. 27; Macmillan, *Paris 1919…*, s. 107.
[18] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 19.

1.1.3. Konferans'ta Ermeniler ve İstekleri

1.1.3.1. Ermeni Delegasyonları

Paris Barış Konferansı'nın toplanacağı belli olduktan beri amaçlarına ulaşmak için en umutlu görünen taraflardan biri de Ermenilerdi. 1878'den bu tarihe kadar Ermeniler, Avrupa'nın büyük güçlerine arkasına almış ve şimdi ABD'nin de desteğiyle "*Büyük Ermenistan*" kurma hayaliyle yaşıyorlardı. I. Dünya Savaşı, gerçekten de Ermeniler için bu umutların artık yerini gerçeğe bırakacağı konusunda bir takım gelişmelere sahne olmuştu. Nitekim Ermenilerin, I. Dünya Savaşı'nda müttefik güçlerin yanında yer alması ve hatta gönüllü taburlar kurup Rus ordusu saflarında Türklere karşı savaşmaları, Ermeni beklentilerini iyice güçlendirmişti. Öte yandan İngiltere, Fransa ve özellikle ABD gibi devletlerin savaş sonrasına bıraktıkları Ermeni vaatleri, artık hülya olan "Büyük Ermenistan Devleti"nin kurulmasını sağlayacaktı. Bundan başka 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi ile Doğu Anadolu'daki 6 vilayetin "Ermeni vilayetleri" şeklinde zikredilmesi Ermeniler tarafından amaçlarının gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakılıyordu. Bu sebeple Ermeniler, derhal bağımsız olmak için diplomatik faaliyetlere başladılar.

I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra dünya barışını tesis etmek üzere Paris'te Barış Konferansı toplandığında Ermeniler, Kafkasya'da bağımsız bir devlete sahiptiler. Başkenti Erivan olan bu devlet Ermenistan Cumhuriyeti adını taşıyordu ve Transkafkaya Komiserliği'nin dağılması neticesinde 28 Mayıs 1918'de kurulmuştu. Kurulan bu devleti Osmanlı Devleti önce tanımış, savaş sonrasında ise ilişkiler bozulmuştu. 1919 yılına gelindiğinde Başbakan, Taşnakçılardan Hovhannes Kaçaznuni idi[19]. Ermeniler, savaşın sona ermesiyle birlikte Paris'te barış görüşmelerinin başlayacağını öğrendikten sonra Ermeni taleplerini savunmak ve müttefik devletleri bu taleplerini hukuksal açıdan kabul ettirmek üzere bir heyet göndermeye karar verdi ve Ermenistan Milli Meclisi *Khorkurd* derhal çalışmalara başladı.

Meclis'te görüşmeler başladığında Ermenistan'ın savaş sonrasındaki talepleri belirlendi. Genel itibariyle Ermeniler, Türk Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları 6 vilayet ile birlikte Karadeniz'de Trabzon Vilayeti'ni de elde etmek istiyorlardı. Buna karşın Başkan Kaçaznuni gibi çok az sayıdaki kişiler, Rus ve Türk Ermenistan'ını almakla

[19] George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*,(Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yay., İstanbul 2011, s. 246-247.

birlikte denizlere inmekten ziyade geçişlerde imtiyaz alınmasını daha makul görüyordu[20].

Nihayet *Khorkurd*, 3 Aralık 1918'de Paris'e gidecek Ermenistan delegesinin başı olarak Avetis Aharonian'ı seçti. Aharonian, Ermenilerce uluslararası nitelikte bir diplomat olarak biliniyordu ve iyi seviyede bir Fransızcaya sahipti. Buna rağmen Taşnakçı olan Aharonian'ın delege olmasına karşı çıkan bazı Taşnakçılar da vardı. Bu kişiler, onu vasat romantik bir yetenek olarak düşünüyorlardı. Ama yine de o, ezici bir çoğunlukla delege seçilmişti. Aharonian baş delege seçildikten sonra bir ekip kuruldu. Bu ekipte, Mikayel Papadjanian, Hamo Ohandjanian, Tigran Mirzoyants, General Gabriel Korganian ve Artem Piralian gibi kişiler vardı[21].

Delegasyon'un temel görevi, "6 Ermeni Vilayeti" olarak adlandırdıkları Türkiye'nin doğusundaki toprakları almak ve İtilaf Devletleri'ne Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlama konusunu kabul ettirmekti[22].Bunun için delegasyon,8 Aralık 1918'de Erivan'dan hareket etti ve 13 Ocak 1919'da İstanbul'a uğradı. Aharonian, burada yetkili Ermeni bakanı Ferdinand Tahtadjian'dan başka müttefik devletlerin temsilcileriyle de görüştü. Tekrar yola devam eden heyet, 14 Şubat 1919'da Paris'e vardı[23].

Konferans'ta Ermenileri temsil eden sadece Aharonian'ın başkanlığındaki delegasyon değildi. Paris'e gelen bir diğer Ermeni delegasyonu da, Mısırlı bir Ermeni olan Boghos Nubar Paşa başkanlığındaki Türk ve Diaspora Ermenilerin temsil eden Ermeni Milli Heyeti idi. Boghos Nubar, babası daha önce Mısır Hidivliği'nin bakanlığını yapmış zengin bir Ermeni'nin oğluydu. O iyi bir eğitim almıştı ve birçok dil biliyordu. Bundan başka Doğu ve Batı düşüncelerinin inceliklerini kendinde toplamıştı. Boghos Nubar Paşa'nın diğer bir yönü de aşırı muhafazakâr olmasıydı. Bu nedenle o, bir Ermeni Devleti'nden çok Ermeni halkını düşünüyordu[24].

Ermenileri temsil eden bu iki Heyet, gerçekte bir ittifak içinde değillerdi. Hatta istekleri bile farklıydı. Aharonian, Türkiye'nin doğusundaki 6 vilayetle birlikte Karadeniz'e çıkış için bir bağlantı sağlanması isteğine karşı Boghos Nubar Paşa,

---

[20] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia (The First Year, 1918-1919)*, Volume I, University of California Press, London 1971, s. 251.
[21] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 251-252.
[22] Bournoutian, *Ermeni Tarihi…*, s. 249.
[23] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 251-255.
[24] Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Birmingham 1951, s. 253.

Akdeniz'e çıkışı olan bir Kilikya'yı da talep ediyordu[25].Bu tezatlığa rağmen Ermeni kilisesinin araya girmesiyle her iki heyet bir anlaşmaya vardı[26].

Ermeni delegasyonları Paris'e vardıklarında müttefik devletler, Konferans için son hazırlıklarını yapıyorlardı. Bununla birlikte Ermeniler, tıpkı Yahudiler ve Araplar gibi bir devlet olarak Konferans'a davet edilmemişlerdi. Nitekim Amerikan Teknik Yorumcusu David Hunter hazırladığı bir memorandumda şöyle diyordu[27]:

> "Devlet oluşturamayan Ermeniler, Filistin Yahudileri ve Araplar gibi milletler, hiç şüphesiz Kongre Komitesi tarafından temsilcileri vasıtasıyla kabul edilip dinlenebilir, fakat üye güçler olarak Kongre'ye kabul edilemezler.".

Yine bu konuyla ilgili Amerikan Devlet Sekreteri Robert L. Lansing hazırladığı bir kabataslakta, Finlandiya ve Polonya gibi devletlerin Romanofların mülkü olduğundan dolayı Konferans'a kabul edilebileceği, fakat İngiltere tarafından tanınan Hicaz Krallığı ve Ermenistan'ın bağımsızlığı için öneri sürülen iddialara rağmen, her iki tarafından üye milletler olarak katılmasına gerek olmadığını ifade ediyordu[28].

Ermeniler gerçekten hayal kırıklığına uğramıştılar. Ermeniler, kendilerini I. Dünya Savaşı'nda onlar için savaşmış cesur insanlar olarak görüyorlardı. Bu nedenle de isteklerini kolayca elde edebileceklerini umuyorlardı. Ancak beklentileri, hiçte umdukları gibi olmadı. Müttefik devletler, Ermenileri bir devlet olarak görmedikleri için Konferans'ta onlara sandalye ayırmamışlardı. Bununla birlikte Ermenilerin gönlünü hoş tutmak üzere ellerinden geleni yaptılar. Nitekim ABD Başkanı Wilson, Ermenileri, çok samimi bulduğunu ve açık sözlü olduklarını söylemekle yetinmişti[29].

1.1.3.2. Ermeni Talepleri

Aralarında birtakım çatışmalar ve görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen iki Ermeni heyeti, birbiriyle mücadele etmek yerine müşterek bir heyetle çalışmaya ve Konferans'a tek bir talep listesi sunmaya karar verdiler[30].Bu sebeple Avetis Aharonian ve Boghos Nubar Paşa, 12 Şubat 1919'da, Ermeni isteklerini içeren ortak bir memorandumu Barış Konferansı'na sundular[31]. Bu memorandum, çok geniş bir süreci kapsıyordu. Ermenilerin Türkler hâkimiyetindeki döneminden bahsediyor, bu dönemi I.

---

[25] Bournoutian, *Ermeni Tarihi…*, s. 249.
[26] Kazemzadeh, *The Struggle For…*, s. 254.
[27] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 255.
[28] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 255.
[29] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 256.
[30] Suny, *Ararat'a Bakmak…*, s. 211.
[31] Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume I, s. 277.

Dünya Savaşı'na değin ele alıyordu. Ermenilerin bu memorandumdaki taleplerine göre Ermeniler, beş yüzyıldan bu yana zorbayla yönetilmişti. Heyete göre, Sultan Abdülhamid döneminde başlayan Ermeni katliamları, I. Dünya Savaşı'nda en üst seviyeye çıkmıştı. Ermeni nüfusu Trabzon ile birlikte Doğu Anadolu'daki altı vilayetlerde ve Kilikya'da toplamda 1.403.000 kişi idi. Bu nedenle Ermenilerin zikredilen bölgelerde çoğunlukta olduğu ve bu yüzden *ölmüş ve yaşayan tüm Ermenilerin sesinin işitilmesi gerektiği* memorandumda açıkça belirtilmişti[32].

Memorandumda görüldüğü üzere ayrıntılı bir şekilde gerekçeler anlatıldıktan sonra asıl olarak toprak taleplerine değinildi. Bu topraklar, Ermenilerin düşledikleri "*bağımsız Büyük Ermenistan*" topraklarını oluşturacaktı. Memorandumda Heyet, aşağıdaki bölgeleri kapsayacak şekilde toprak talebinde bulundu[33]:

> "Birincisi: Dicle Nehri'nin güneyine ve Ordu-Sivas hattının batısına yerleştirilen bölge bundan hariç olmak üzere Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri.(1914 Şubat ayındaki reform tedbirleriyle uyumlu).
>
> İkincisi: Dört Kilikya sancağı: Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket ve İskenderun kasabasıyla Adana.
>
> Üçüncüsü: Erivan vilayeti, eski Tiflis Hükümeti'nin güney kesimi, eski Elizavetpol vilayetinin güneybatı kesimi, Ardahan'ın kuzey bölgesi hariç Kars vilayetinden oluşan Kafkas Ermenistan Cumhuriyeti'nin bütün bölgeleri.

Görüldüğü üzere Ermeniler delegasyonu ortaklaşa sundukları memorandumda açık bir şekilde "Büyük Ermenistan"ı, Barış Konferansı'nda Avrupalı güçlere kabul ettirmeye çalışıyordu. Yukarıda sunulan maddelerin aslında ilki ve sonuncusu Aharonian tarafından yeterli görülüyordu. İkincisi ise Boghos Nubar tarafından "Büyük Ermenistan" için toprakları bereketli olması dolayısıyla olmazsa olmaz olarak konmuştu.

Ermenilerin memorandumdaki talepleri sadece bundan ibaret değildi. Onlar, kendilerine yapılan haksızlıkların tüm masraflarının karşılanmasından sözde katliam suçlularının cezalandırılmasına ve öte yandan Ermenistan'ın bir manda idaresine girebileceğine kadar bütün isteklerini sıralamışlardı. Buna göre[34]:

---

[32] *The Armenian Question Before The Peace Conference*, Versailles (26 Şubat) 1919, s. 7.
[33] *The Armenian Question…*, s. 8-9.
[34] *The Armenian Question…*, s. 11-12.

> "Birincisi: Kafkas Ermenistan Cumhuriyeti'nin bölgeleriyle yedi vilayet ve Kilikya'dan oluşan bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin tanınması.
>
> İkincisi: Bu sebeple kurulan Ermenistan Devleti'nin İtilaf Güçleri'nin toplu garantisi ve Birleşik Devletler ya da kendilerinin bir üye olarak kabul edileceği Milletler Cemiyeti'nin garantisi altına girebilmesi.
>
> Üçüncüsü: Geçici bir dönem için özel bir mandanın Ermenistan'a yardım sağlamak için Barış Konferansı tarafından bir güce verilebileceği. Mandater gücün seçiminde şu an Paris'te toplanan ve tüm Ermeni milletini temsil eden Ermeni Konferans'ına danışılmalı. Mandanın azami süresi yirmi yıl olmalı.
>
> Dördüncüsü: Katliamlar, sürgünler, yağma ve malların yıkımı gibi olaylara maruz kalan Ermeni milletine tüm zararlarını ödemesi için Barış Konferansı tarafından uygun görülecek bir ödeme.
>
> Beşincisi: Yardım edecek güç aşağıdaki gibi sorumlu olmalı:
>
> (a) Bütün Ermeni bölgelerinin Türkler, Tatarlar ve diğerleri tarafından boşaltılması sağlamak;
>
> (b) Nüfusun genel anlamda silahsızlanmasını gerçekleştirmek.
>
> (c) Katliamları yürüten, yağmalara katılan ve yağmalardan ganimet alanları cezalandırmak ve sürmek.
>
> (d) Rahatsız edici unsurları ve meşru olmayan göçebe kavimleri ülkeden sürmek.
>
> (e) Sultan Abdülhamid rejimi ve Jön Türkler zamanında ülkeye getirilmiş tüm muhacirleri (Müslüman koloniler) evlerine geri göndermek.
>
> (f) Haremlere kapatılanların özgürlükleri ve zorla din değiştirenler ve kadın ve çocukların sadakatlerini geri getirmek için gerekli tüm adımları atmak."

Ermeni Delegasyonu, iddialarında da görüldüğü gibi kendilerini mazlum ve acı çekmiş bir millet olarak bir acındırma siyasetiyle isteklerini bu duygusallık politikasıyla kabul ettirebileceklerini düşünmüşlerdi. Delegasyonun istemlerine bakılırsa, "*Büyük Ermenistan*"ı kendi başlarına yönetemeyecekleri ortadadır. Bu yüzden onlar, bir mandacı gücün yönetimine olan ihtiyaçlarını belirtmişlerdi. Böylece Ermeniler, hem yirmi yıl içerisinde tam anlamıyla bağımsızlıklarını kazanacaklar hem de mandacı gücün kendi istemleri doğrultusundaki uygulamalarıyla bölgeyi tamamen Ermenileştireceklerdi.

Bu arada 12 Şubat tarihinde memorandum sunulduktan sonra 24 Şubat 1919'da Paris'te *Ermeni Birliği Kongresi* gerçekleşti. Bu kongreye, Rusya ve Türkiye Ermenilerinden başka İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika gibi ülkelerdeki Ermeni

temsilcileri de katıldı. Konferansta Ermeni delegasyonlarının birleştirilmesi ve Ermeni talepleri konusu etraflıca konuşuldu. Kongre'de, Ermenilerin iddiaları kesinleştirildi ve Boghos Nubar Paşa'nın başkanlığında altı kişiden oluşan bir temsilciler heyeti seçildi[35].

Ermeni ortak delegasyonu, 26 Şubat 1919'da ortak taleplerini, bu defa Quai d'Orsay'da Fransız Cumhurbaşkanı Pichon'un odasında Onlar Konseyi önünde savundu. İlk söz alan Aharonian oldu. Verdiği uzun beyanatta, Ermenilerin I. Dünya Savaşı'nda müttefikler için türlü fedakârlıklarda bulunduğunu belirtti. Gerek Rus ordusu emri altındaki gönüllü birliklerle gerekse Fransız ordusundaki lejyonlarda Ermenilerin müttefiklerin çıkarları için kahramanca savaştıklarını dile getirdi. Ayrıca Aharonian, bu fedakârlıklar karşısında şimdi Ermenilerin isteklerinin yerine getirilmesinin en doğal hakları olduğunu savunuyordu. Aharonian'a göre, savaştan önce sadece Transkafkasya'daki Ermenilerin nüfusu yaklaşık iki milyondu[36]. Aharonian'dan sonra Boghos Nubar, söz aldı ve ekseriyetle nüfus ile ilgili ayrıntılı bir açıklama yaptı. Nubar, memorandumdaki gibi, Rus Ermenistan'ı ve Türk Ermenistan'ı yanında Kilikya'nın da Ermenilere verilmesinin gerekliliğinden söz etti. Bundan başka, Ermenilerin Suriye ve Filistin cephesinde Fransız lejyonlarında kahramanca savaştığını hatırlattı. Yine müttefik devletlerin savaş sırasında Ermenilere yönelik bağımsızlık sözlerini yineledi ve konuşmasını bitirdikten sonra her iki delegede salondan ayrıldılar[37].

Ermenilerin ortak talepleri, gerçekten dikkate değerdi. Buna ilaveten Ermeniler, toprak taleplerine ek olarak önemli ölçüde tazminatta istemişlerdi. Heyet, katliam olarak addettikleri 1915 olaylarında ve sonrasında kendilerine verilen zarara karşılık Türkleri 19 milyon frank gibi yüklü bir miktarda borç yükümlülüğü altına sokmak istedi[38].Bu abartılı talepler hiç şüphesiz, bazı Ermeniler tarafından da hoş karşılanmadı. Ermeni Parlamentosunda Sosyal-Devrimci biri olan Vahan Minakhorian, Ermeni şovenizminin Türk şovenizmi kadar kötü olduğunu vurgulayarak, talep edilen tazminat

[35] Uras, *Tarihte Ermeniler…*, s. 657.
[36] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, Volume IV, Government Printing Office, Washington 1943, s. 147-151. Bundan sonra *FRUS* olarak kısaltılacaktır.
[37] *FRUS*, Volume IV, s. 151-157; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966, s. 225-226.
[38] Kazemzadeh, *The Struggle For…*, s. 256-257.

miktarını da aşırı bulmaktaydı. Ona göre, Ermeniler bu aşırı sayılabilecek taleplerinden vazgeçmeliydiler. Ancak Ermeni liderleri zafer sarhoşluğu içerisindeydiler[39].

Ermeniler, bir süre sonra bu taleplerini kabul ettirmek için müttefik devletler nezdinde birtakım faaliyetlere giriştiler.

1.1.3.3. Konferans Sürecinde Ermenilerin Faaliyetleri

Ermeni delegasyonları, Paris'e geldikten sonra hemen iddialarını kabul ettirmek için müttefikler nezdinde harekete geçmiştiler. Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen Aharonian, Fransızlarla Konferans'a katılmak için görüşmeler yaparken, Ermeni Milli Heyeti Başkanı Boghos Nubar da, müttefiklere Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması isteminde bulunmuştu. Konferans daha başlamadan Ermeniler, taleplerini Batı kamuoyu ile paylaşmışlardı. Özellikle bu konuda Ermeni taleplerinin Batı kamuoyuna aktarılmasında *Amerikan Ermeni Milli Birliği* adlı kuruluş büyük ölçüde rol oynadı. Bir süre sonra da bu kuruluş Ermeni taleplerini şu şekilde kamuoyuna açıklamıştı[40]:

> "Ermeniler, milli miraslarını yabancı hâkimiyetinden kurtarmayı, özgür bir anayasa, kendi kendini yönetme ve bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmayı talep ederler. Yani, onlar, konfederasyonun otonom bir üyesi olmak istemezler; onlar, uluslararası kontrol istemezler; onlar, herhangi bir komşu milletle ya da ırkla doğrudan ya da dolaylı olarak bile siyasi bir bağlantı kurmak istemezler.
>
> Ermenistan müttefiklerden koşulsuz özgürlük talep ederler…"

Bir taraftan Amerika'daki diaspora Ermenilerini arkasına alan Ermeniler, öbür taraftan da Paris'te de, istemlerini her defasında müttefiklere anlatma çabasına düşmüşlerdi. Barış Konferansı sürecinde Ermeniler, ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletler nezdinde yoğun bir lobi faaliyetine girişmişlerdi. Nitekim Batılı yazarlarda Ermenilerin bu tutumunu şu şekilde ifade ediyorlardı[41]:

> "Yüzlerce gazeteci, yazar, şarkıcı, profesör, senatör ve eski bakanın Ermeni davası lehinde uzun konuşmalar yaptığı konferanslar düzenliyorlardı. Wilson, Llyod George ve Clemenceau'nun peşinden bir dakika bile ayrılmayan Ermeni delegeler, devamlı olarak Ermenistan'a borçlu olunduğunu hatırlatıyordu. Arsızlıkları herkesi kızdıracak bir noktaya varmış ve dostları etraflarından kaybolmaya başlamıştı… Loris-Melikov… Paris'te konferansın başladığı sıralarda Ermenistan'a herkesin yürekten bir sempatiyle baktığını yazmaktadır[ama]… bir türlü bitmek bilmeyen talepleri ve bunları ifade ediş

[39] Kazemzadeh, *The Struggle For…*, s. 257.
[40] Kazemzadeh, *The Struggle For…*, s. 254-255.
[41] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 35.

> tarzları en sonunda insanları kendilerinden nefret ettirmişti… Bu gidişle, kazanmaları gereken kişileri kendilerine düşman edeceklerdi."

Ermeni delegasyonları, Konferans sürecinde diğer müttefik devletlerle politikasıyla birlikte ABD'den daha çok destek alabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu sebeple Ermenilerin taleplerini gerçekleştirmek için en büyük umudu, ABD'ye yakınlaşma siyaseti idi. Gerek ABD'deki Ermeni diasporası ve yardım kuruluşları gerekse Başkan Wilson'un Ermeniler hakkındaki umut verici açıklamaları, Ermenileri bu yöne itmişti. Hatta Amerikalı bir uzman kişi Ermenilerin ABD temsilcileriyle olan ilişkilerini şu sözlerle açıklıyordu[42]:

> "Gün geçmiyordu ki, kara sakallı, kara cübbeli, sızlanan Ermeniler, Amerikan delegasyonuna (daha seyrek olarak da Başkan'a) yanaşmasın, ülkelerinde ne korkunç koşulların geçerli olduğunu anlatmasın."

Konferans sürecinde Ermeni taleplerinin propagandasını yapan en etkili faktörlerden biri de Amerika'daki Ermeni sivil toplum ve yardım kuruluşlarıydı. Bunlardan birisi başkanlığını Mihran Sevasly'nin yaptığı "*Ermeni Milli Birliği*" idi. Ötekisi ise başkanlığını ABD'nin eski Alman Büyükelçisi James W. Gerard'ın ve genel sekreterliğini de Vahan Cardashian'ın yaptığı "*Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi*" adlı kuruluştu. Ermeni Milli Birliği'nin Başkanı Miran Sevasly, Barış Konferansı sürecinde Boghos Nubar ile birlikte çalışmıştı[43]. Hatta I. Dünya Savaşı biter bitmez Sevasly, Taşnakçı Karakin Pastırmacıyan ile ortaklaşa ABD Senatosu'na, *Ermenistan ve Özgürlük ve Milli Bağımsızlık İçin Talepleri* adlı bir memorandum sunmuşlardı[44]. Bu memorandumda, ikili, Ermenilerin Türkler hâkimiyetinde kaldığı dönemlerden bahsetmiş, I. Dünya Savaşı'ndaki akıbetlerine değinmiş ve Türkiye ve Transkafkasya'daki Ermeni ve Türklerin nüfusunu istatistikî olarak vermişti. Bu nüfus bilgilerine göre onlar, Ermenilerin bölgede çoğunlukta olduklarını iddia etmekteydi. Bundan başka kurulacak bir Ermenistan Devleti'nin müttefik güçler için de bazı çıkarlara sahip olduğu vurgulanmaktaydı[45].

"*Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi*", James W. Gerard başkanlığında Amerika'daki en etkin ve seçkin Ermeni yardım kuruluşuydu. Bu komiteye birçok Ermeni hayırsever destek verdiği gibi ABD siyasetinin önde gelen

---

[42] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 370.
[43] Grabill, *Protestant Diplomacy…*, s. 109-110.
[44] Memorandum için bkz. *Armenia and Her Claims to Freedom and National Independence*, Government Printing Office, Washington 1919.
[45] *Armenia and Her Claims…*, s. 3-19.

isimleri tarafından da destek veriliyordu. Örneğin; Cumhuriyetçilerden Henry Cabot Lodge, Charles Evans Hughes ve Elihu Root gibi kişiler, komitenin yönetici kadrosunu oluşturuyorlardı. Bu Komite, başkanlığını James Barton'un yaptığı "*Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*" ile de sıkı bir iletişim içerisindeydi. Hatta Barton'un, Wilson ile direkt bağlantı kurması önemli görülüyordu[46]. Gerçekten Komite, Ermen taleplerinin ylmaz savunucusu konumundaydı. Nitekim Komite Başkanı Gerard'a göre, Ermeniler, Yunanlıların çoğu, Kuzey İtalyanlar ve İsviçreliler gibi Hint-Avrupa grubundan olup 3000 yıl önce Küçük Asya'ya gelmişler ve Batı uygarlığını ve Hıristiyanlığı Orta Doğu'da korumuşlardı. Bundan başka Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nın kazanılmasında büyük rol oynamışlar, Türklerin özerklik önerilerine kulaklarını tıkamış, 50.000 kişilik güçleriyle 250 millik Kafkas cephesinde Alman-Türk birliklerini tutarak onların Orta Asya'ya gitmelerini önlemişlerdi. Bu sebeple Hıristiyan Amerika'nın Hıristiyan Ermenistan'a yardım etmesi bir görevdi[47].

Ermeniler, propaganda yapmak ve kendi yaşadıkları olayların oldukça üzücü olduğunu vurgulamak için film sektörünü bile kullanmıştı. Nitekim Barton'un başkanlığını yaptığı "*Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği*", Türkiye'ye bir heyet göndererek Aurora Mardigonian'ın hikâyesini anlatan "*Irzına Geçilmiş Ermenistan*" adlı filmi çektirmişti. Film çekildikten sonra Yardım Derneği, filmin elli şehirde sinemalarda gösterime girmesini sağlamıştı. Gösterime giren bu filmde, Mardigonian, elleri arkadan bağlanmış bir şekilde bir aygır ile sürüklenirken tasvir edilmişti. Filmin sahnelerinde hareme girmeyi reddeden kızların kamçılandığı ve on iki bakire Ermeni kızının haç üzerine çivilendiği gösterilmişti. ABD'nin eski İstanbul Büyükelçisi Morgenthau, bu filmin gösterime girmesinden sonra yaptığı bir açıklamada, Amerika Ermenilere yardım etmezse onların yok olacağını bildirmişti. Bununla birlikte *News Bulletin* ve *Literary Digest* gibi gazeteler yoluyla da, Ermeni talepleri ve Ermenilerin dramatize edilmiş durumları Batı kamuoyuna sunulmuştu[48].

Genel itibariyle bakıldığında Ermeniler, büyük umutlarla katıldığı ve taleplerini sunduğu Barış Konferansı'nda onca çabalara rağmen beklediklerini alamayacak, hayal kırıklığına uğrayacaklardı.

---

[46] Grabill, *Protestant Diplomacy…*, s. 110-111.
[47] Nurşen Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005, s. 82.
[48] Grabill, *Protestant Diplomacy…*, s. 164.

1.2. BARIŞ KONFERANSI'NDA OSMANLI DEVLETİ VE ERMENİLER

İtilaf güçleri, savaş sonundaki Barış Konferansı'na Osmanlı Devleti'ni mağlup bir devlet olarak dahi davet etme gereği duymadılar. Onların nazarında Osmanlı zaten çökmüş ve kendi aralarında taksim edilmişti. Bu sebeple Osmanlı'yı çağırmanın bir mana ifade etmeyeceğini düşünüyorlardı. Ancak bir müddet sonra müttefikler, Osmanlı'nın ne düşündüğünü görmek ve isteklerini dinlemek için Osmanlı Devleti'ni de Konferans'a çağırdı. Bu müttefikler açısından sürpriz bir gelişme sayılabilirdi. Çünkü savaş sonrasında mağlup devletler arasındaki bir devletin muhatap alınması görülmemiş bir şeydi. Hâlbuki Osmanlı Devleti'ne böyle bir şans verilmiş oluyordu.

17 Haziran 1919'da Damat Ferit Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı Delegasyonu Paris'teki Onlar Konseyi'nin önüne çıktı. Damat Ferit, burada muhtırayı okumadan önce bir konuşma yaptı. Bu muhtırada Damat Ferit, Türkiye'nin savaşa girişinde ve Ermenilerle Yunanlıların gördüğü kötü muamelede Türk halkının bir sorumluluğunun bulunmadığını, ülkesinin daima İngiliz ve Fransız yanlısı olduğunu ve gerçekleştirilen zulmü kınadığını açıkça ifade etti. Ona göre, tüm bu yapılanlardan padişahın da bir suçu yoktu. O, tüm bu yapılanların tek sorumlusu olarak Almanya ile ittifak yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerini gösterdi. Yine onun nazarında zulme uğrayanlar sadece Hıristiyanlar değildi. Müslümanlar da bu zulümlerden nasiplerini almışlardı[49]. Kısacası Damat Ferit, birçok ödün vermekle birlikte Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasını talep ediyordu.

Damat Ferit Paşa'nın verdiği 23 Haziran 1919 tarihli muhtırada birçok soruna değinilmişti[50]. Bunlardan biri de Ermeni meselesiydi. Bu konuda Damat Ferit, müttefiklerin kabul etmesi durumunda Erivan Cumhuriyeti ile ortak bir sınır konusunda görüşebileceğini dile getirmişti. Bu ülkeye yerleşmek isteyen Ermenilere Osmanlı Hükümeti'nin her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu, kalmak isteyenlerin ise başka azınlıklar gibi serbestçe kültürel, manevi ve iktisadi gelişmelerden faydalanabileceğini bildirdi[51]. Bundan başka yukarıdaki beyanatından da anlaşılacağı üzere Ermenilere yapılanları bir zulüm olarak nitelemiş ve bu yüzden İttihatçıları suçlamıştı. Aslında Damat Ferit'in Ermeni konusundaki ödün verici tutumunda, *İttihatçı muhalifi* olması son derece önemli bir rol oynamıştı.

---

[49] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 80-81.
[50] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakıyete Dönüş 1918-1919*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 358.
[51] Akşin, *İstanbul Hükümetleri…*, s. 358-359.

1.3. ERMENİ TALEPLERİ KARŞISINDA İTİLAF GÜÇLERİNİN TAVRI

1.3.1. İngiltere

İngiltere, Konferans'a liberal Lloyd George başkanlığındaki bir heyetle katılmıştı. Heyetin temel amacı, İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda bir barış yapmaktı. Bir defasında İngiltere'nin asla vazgeçemeyeceği Hindistan'ın ne pahasına olursa olsun korunması gerekiyordu. Bu nedenle Hindistan güzergâhında bulunan çeşitli deniz ve kara yollarının denetimi de İngilizlerin elinde olmalıydı. Bundan başka İngilizlerin Barış Konferansı'ndaki politikası iki temel amaca yönelikti. Birincisi Yakındoğu'da olabildiğince büyük çapta bir İngiliz hâkimiyeti kurmaktı. İkincisi Fransa'nın rekabet politikasını olabildiğince engellemekti. Ancak İngiltere, yukarıdaki amaçlarını İstanbul Hükümeti ile iyi geçinerek gerçekleştiremeyeceği inancındaydı[52].

Bu niyetlerle Barış Konferansı'na gelen İngilizler, savaş boyunca Ermeniler ile de yakından ilgilenmişti. Avrupa'nın büyük gücü olarak İngiltere, Ermenilere diğer milletlerin doğal hakkı olduğu gibi bağımsızlık vaatlerinde bulunmuştu. Bu bağımsızlık vaatlerini, Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddeleriyle de somutlaştırmıştı. Aslında İngiltere'nin Ermeni politikası, onların nazarında Ermenilerin iyi ve üstün millet oluşundan kaynaklanmıyordu. XIX. yy.'dan beri İngiltere'nin bu politikasının temelinde Hindistan'a giden yollarını güvence altına almak ve Rusya yayılmacılığının güneye inmesini önlemek vardı. Bu sebeple savaştan sonra bilhassa 1919 yılının başlarında Kafkasya'da uygulamaya koyduğu "Kafkas Seddi" oluşturma fikri de bu düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı.

İngiltere, Barış Konferansı'nda da Ermenilere verdiği vaatlerin yılmaz savunucusu olarak göründü. Bu konuda Lloyd George, *Ermenistan'ın bir daha ezici Türk tiranlığına teslim edilmeyeceğine* dair söz vermişti. Yine o anılarında şöyle demişti[53]:

> "Partilerin hiçbirinde bir tek İngiliz devlet adamı yoktu ki, bu insanlık dışı imparatorluğu yendiğimizde ilk barış şartımızın, Ermeni vadilerini, Türklerin gaddarlıklarıyla lekelenmiş o kanlı kötü yönetimden kurtarmak olacağını düşünmesin."

İngilizler, Ermenistan için bir manda fikrine sıcak bakıyorlardı. Nitekim Hazar Denizi kıyısındaki Bakü'den Karadeniz limanına gelen petrolü korumak ve Bolşevizmle

[52] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 7-8.
[53] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 371.

Ortadoğu'daki İngiliz varlıkları arasına bir engel koymak için bu fikir oldukça cazipti[54]. Yine de İngilizler, Ortadoğu'daki çıkarlarını daha önemli gördüğünden Ermenistan mandasının gerekli olmayacağını düşündüler. Bu arada İngiltere, böylesine bir görevle ABD'yi meşgul etmek istedi. Bu sayede, ABD, Ermenistan mandasını üzerine alırsa, bir süreliğine İngiltere, Ortadoğu'da üstün duruma gelebilirdi. Nitekim İngiliz kabinesi, Ermenistan için Amerika tarafından bir mandayı kabulünün en iyi çözüm olacağı konusunda karar kıldı[55].

İngiltere'nin Ermeni talepleri karşısındaki tavrı, diğer emperyalist devletler gibi öncelikle kendi çıkarları açısından değerlendirildi. İngiltere'nin Ermenileri hoşnut etmek üzere verdiği sözler, emperyalist çıkarlarının önüne geçemedi. Nitekim 1919 Haziran ayında İngilizlerin Kafkasya'dan tamamen çekilmesi bunun bir kanıtıydı.

1.3.2. Fransa

Fransa, Konferans'a ev sahibi olarak Dışişleri Bakanı Clemenceau başkanlığındaki bir heyetle katıldı. Fransa, Konferans müddetince özellikle Almanya ile olan meselelerini hallettikten sonra Türkiye'deki menfaatleri söz konusu olduğunda bu konuya eğildi. Fransa'nın Yakındoğu'daki çıkarları pratik sebepler kadar tarihsel ve duygusal bir zemine de dayanmaktaydı. Fransızların milletlerine geleneksel bakışları, Şark'ın büyük Hıristiyan gücü oldukları biçimindeydi. "Türk barbarlığının yıkıntıları arasında ezilenlerin umudunu koruyan ve onların geleceğini muhafaza eden Fransa'nın ta kendisiydi". Fransa toprak olarak ise Suriye, Kilikya, Filistin ve Lübnan gibi yerleri almak istiyordu. Bu toprak taleplerini sadece tarihsel geçmişe değil I. Dünya Savaşı esnasında müttefiklerle yaptığı gizli anlaşmalara dayandırıyordu[56].

Ermeni meselesi gündeme geldiğinde Fransızlar, Ermenilere tam destek çıktılar. I. Dünya Savaşı'nda Fransızlar için çarpışan Ermenilere borçlarını ödemek istiyordular. Ayrıca Fransızlar da bir Ermenistan mandası fikrine yakın durmuşlardı. Böyle bir devletin Fransız yatırımları ve Fransız kültürünün yayılması için iyi bir alan oluşturacağı düşünülmekteydi. Hatta Clemenceau bir kitaba yazdığı önsözünde şunları dile getiriyordu[57]:

---

[54] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 372.
[55] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question: 1915-1923*, Croom Helm, London 1984, s. 171.
[56] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 10.
[57] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 371-372.

> "Yirminci yüzyılın şafağında, Paris'e beş gün uzaklıktaki bir yerde, barbarlık çağlarının derinliklerinde bile hayal edilemeyecek vahşetin uygulanıp bir diyarı dehşetle doldurması gerçek midir"

Clemencau'nun bu sözünden de anlaşılacağı üzere, Fransızlar da, Ermeni davasına sempati ile bakmışlardı. Ancak şurasını da unutmamak gerekir ki, bu düşüncelere sahip Fransa'nın Ermeni sorununa gerçekçi ve samimi yaklaşmadığı muhakkaktır. Ermeniler, 26 Şubat taleplerini sunduklarında Fransızların bu *Ermenici* tavrı değişecekti ve Fransızlar bu istekleri reddedeceklerdi. Şöyle ki, Fransa'nın ve Fransız kamuoyunun Ermeni isteklerine karşı çıkmasının temelde üç sebebi vardı. Bunlardan birincisi, Ermenilerin Venizelos gibi Fransa'da çok sevilen kurnaz, iş bilir bir diplomatları yoktu, propagandacıları genellikle beceriksizdi. İkincisi, Ermeniler, Kilikya'yı da istiyorlardı; oysa 1919 boyunca özellikle 1919'un ilk aylarında kamuoyu, Le Temps'ın da belirttiği gibi, Fransa'nın Kilikya'da oynayacak tarihi bir rolü bulunduğunu düşünüyor ve bu bölgenin Fransa'ya verilmesini istiyordu. Üçüncüsü, Ermeni isteklerinin kamuoyu tarafından aşırı, samimiyetten yoksun ve gerçekleşmesi hayal ürünü olarak görülmesiydi[58].

Fransa sonuç itibariyle kendi çıkarlarını ve kamuoyunun fikirlerini ön planda tutarak kurulacak "Büyük Ermenistan" devletine karşı çıkmıştı. Ermenilerin Fransızların gözdesi olan Kilikya bölgesini de sınırları içerisine katması, bu karşı çıkışta son derece etkili olmuştu.

1.3.3. İtalya

Ermeni taleplerine İtalya, başlangıçta destek çıkmıştı. I. Dünya Savaşı'nın sonunda İtalya eski başbakanı Luzzatti'nin de olduğu İtalyan ileri gelenleri "*Ermeni Bağımsızlığı İçin İtalya Komitesi*"ni kurmuşlardı. İtalya Dışişleri Bakanı Baron Sonnino, Ekim 1918'de Boghos Nubar Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Ermenilerin çıkarlarına emperyal hükümetlerinin de hizmet edeceğini yazıyordu. Bundan başka İtalyan Parlamentosu Ermenistan'ın bağımsızlığı yönünde bir karar almıştı[59]. Ayrıca İtalya Başbakanı Orlando, Paris'te iken, "*Ermenilere söyleyin onların davası benim kendi davamdır.*" demişti[60].

---

[58] Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 128-129.
[59] Öke, *Ermeni Sorunu…*, s. 213.
[60] Macmillan, *Paris 1919…*, s. 371.

Ancak Ermeniler, taleplerini dile getirdikten sonra İtalyanlar, özellikle Ermenilerin Kilikya'yı da alıp Akdeniz'e çıkmalarını kendi çıkarları için yararlı görmedi. Çünkü İtalyanlar, savaş sırasında müttefiklerle yaptığı gizli anlaşmalarla Akdeniz bölgesinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Ermenilerin talepleri bu yüzden tersti. İtalyanlar, hem savaşın getirdiği maddi yük hem de çıkarları yüzünden Ermeni davasının sorumluluğunu alma taraftarı değildi[61].

1.3.4. ABD

Ermenilerin taleplerini kabul ettirebileceği en büyük umudu hiç şüphesiz Amerika Birleşik Devletleri idi. Bunda birkaç sebep vardı. Öncelikle XIX. yy.'ın başlarından itibaren Anadolu'ya gelen Amerikalı misyonerler sayesinde ABD'ye götürülen Ermenilerin buradaki faaliyetleri, ABD'de bir Ermenici bir kamuoyunun oluşmasına zemin hazırlamıştı. İkincisi, ABD'de teşekkül eden yardım komitelerinin özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere yönelik maddi yardım faaliyetleriydi. Bu yardım faaliyetleri için para toplamak maksadıyla Ermenilerin zulüm gördüğü ve katliama uğradıkları ABD'de anlatılmış ve bu sayede kamuoyunda bir *Armenophile/Ermeniseverliği* oluşmuştu. Üçüncüsü ise ABD'ye giden Osmanlı vatandaşı Ermenilerin zamanla Amerikan vatandaşlığına geçmeleri ve sonradan Osmanlı ülkesine geri dönmeleri, ister istemez ABD'yi, kendi vatandaşı olan bu Ermenilerin haklarını koruma cihetine sevk etmişti. Bütün bu sebepler, Barış Konferansı'na gelen Ermeni delegasyonlarının akıllarının bir köşesinde duruyordu. Konferans'ta da, Ermeniler, ABD'nin kendi yanlarında olacağı ve taleplerini bu şekilde kolaylıkla kabul ettirebilecekleri düşüncesine sahiptiler.

Ermeniler, bu düşüncelerinde haksız da sayılmazlardı. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Başkan Wilson'un "14 Noktası"nın 12. maddesinde özerklik verileceği vaat edilen milletlerin başında Ermeniler geliyordu. Aslında bu maddede Ermeniler açıkça zikredilmemişti ancak ABD'de Ermeniler lehinde yapılan propagandalar, yardımlar ve ileri gelen devlet adamlarının Ermeniler lehindeki çabaları, Ermenilerin, özerklik verilecek kavimlerin başını çektiğini göstermekteydi. ABD'de Ermenilere gösterilen sempati başka hiçbir millete gösterilmemişti. Amerikalılar tarafından Ermeniler, Türkler tarafından zulme uğramış zavallı bir millet olarak

[61] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 12-13, 36.

tanınmış ve bundan dolayı da onların ilgisini herhangi bir milletten daha fazla çekmişti. Amerikalılar, Ermenilere duygusal anlamda bir sempati besliyorlardı[62].

Ancak yine de ABD'nin Ermeni talepleriyle ilgili bazı çelişkiler de bulunmaktaydı. "14 Nokta" açıklandıktan sonra Başkan Wilson'un danışmanlarından Albay House, New York World'ün sahibi Frank I. Cobb ve House Kuruluna Bağlı Araştırma Komisyonu Sekreteri Walter Lippmann'a İtilaf Devletleriyle yapılacak görüşmelerde faydalanmak üzere "14 Nokta"nın bir yorumunu yapmalarını istedi. Bunun üzerine iki isim ortaklaşa bir memorandum hazırladılar. Türkiye'deki mandalar üzerinde kurulacak düzenle ilgili olan bu memorandum şu şekilde idi[63]:

> "'Autonomous' kendi kendini yönetme sözü, Avusturya-Macaristan konusunda ortaya çıkan aynı zorlukları burada da çıkarmaktadır.
>
> Boğazlar ve İstanbul, ad olarak Türk kalsalar bile uluslararası bir denetim altında tutulmalıdır. Bu, ortak bir denetim ya da Milletler Cemiyeti'nin görevlendireceği bir devlet eliyle yapılabilir. Anadolu Türklere ayrılmalıdır. Yunanlıların yönetimi altında bulunan kıyı bölgeleri özel uluslararası denetim altına konulabilir, mandater olarak Yunanistan seçilebilir.
>
> Ermenistan'a, Akdeniz'de bir liman verilmesi ve bir mandater devlet olarak gösterilmesi zorunludur. Fransa bu görevi üzerine almak isteyebilir, fakat Ermeniler İngilizleri yeğ tutuyorlar.
>
> Suriye, İngilizler ile yaptıkları anlaşma nedeniyle derhal Fransa'ya ayrılmıştır bile.
>
> İngiltere'nin Filistin, Mezopotamya ve Arabistan için en iyi mandater devlet olduğu kuşkusuzdur.
>
> Anadolu için bütün mandater devletlerin bağlı olacakları bir genel güvenlik yasası yazılıp barış anlaşmalarına eklenmelidir.
>
> Bu, azınlıklar için gerekli koşulları ve "açık kapı" ilkesini içine almalıdır. Demiryollarının ana hatları uluslararası bir yönetim altına konmalıdır."

Wilson, yukarıdaki memorandumdan ilke bakımından yararlanacağını bildirdi[64]. Bu, Ermenistan için bir mandaterliğin düşünüldüğünü ve ABD'nin Ermeni mandası sorununda, mandater devlet olma görevinin İngiltere'ye verilebileceğini de göz önünde bulundurduğu anlamına gelmekteydi.

---

[62] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 17.
[63] Evans, *Türkiye'nin Parçalanması…*, s. 83-84.
[64] Evans, *Türkiye'nin Parçalanması…*, s. 84.

Ermenilerin durumunun ne olacağı konusu Amerikan Senatosu'nda gündeme getirilmişti. 7 Şubat 1919'da Temsilciler Meclisi'nde E.C. Little ismindeki bir milletvekili yaptığı bir konuşmada, Ermenileri abartılı bir tarzda överek Türklere ağır iftiralarda bulunmuştu. Hatta o, Türklerin Ermenileri dini taassuplarının tatmini için öldürdüklerini bile söylemekten çekinmemişti. Bu yüzden ABD'deki kamuoyuna ABD'nin Ermenileri himaye etmesi gerektiği düşüncesi benimsetilmeye çalışılmıştı. Wilson, Paris'e geldikten sonra büyük güçlerden birinin mandası altında bir Ermenistan Devleti fikrine sahipti[65].

Ermeniler taleplerini Onlar Konseyi'ne açıkladıktan sonra da Amerika'nın genel tutumu değişmedi. 26 Mart 1919'da *The Washington Post*, Başkan Wilson'un, Milletler Cemiyeti'nin desteğiyle Ermenistan için bir ABD mandasının uygun düşebileceğini ifade etti[66]. *Los Angeles Times* gazetesi de, 6 Haziran 1919 tarihli sayısında ABD'nin hiç tereddüt etmeden Ermenistan mandasını sorumluluk icabı olarak alması gerektiğini yazıyordu[67].

Amerikan heyetinde bulunanların çoğu, ABD'nin manda edinmek, bilhassa Ermeni mandası edinmek konusunda istekliydi. Amerikalıların Ermenilere duyduğu misyonerce ve insani ilgi yeni bir şey olmadığından eğer bir manda sistemi yurtiçinde destek görecekse bunun için en makul tercih sonunda bağımsızlığına kavuşacak bir Ermeni Devleti'nin desteklenmesiydi. Barış Konferansı'nda bütün Amerikalıların düşüncesi, manda sisteminin işlerlik kazanması sürecinde Amerika'nın ister istemez yer alacağı şeklindeydi. 7 Mart 1919'da Başkan Wilson'un danışmanlarından Albay Edward House, "*Öneri gelirse, Birleşik Devletler'in istekli davranacağına inanıyorum*." diyerek İngilizlere ve Fransızlara, Ermenistan mandasının ABD tarafından üstlenileceğine dair bir nevi teminat verdi. Wilson'un daha sonra bu söylem hakkında herhangi bir düzeltmeye gitmemesi müttefik devletler açısından olumlu olarak kabul edildi[68]. Bununla birlikte ABD, Ermenistan ve diğer mandalarla ilgili kararını kesinleştirmeden önce mandaları araştırmak ve ne durumda olduklarını ve ne istediklerini öğrenip buna göre bir politika şekillendirmek istiyordu. Çünkü yıllardan beri Monroe Doktrini bağlamında Avrupa politikalarından uzak kalmaya gayret gösteren ABD, üzerine almayı düşündüğü mandalara daha gerçekçi politikalarla

---

[65] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 17-18.
[66] *The Washington Post*, 26 Mart 1919.
[67] *Los Angeles Times*, 6 Haziran 1919.
[68] Helmreich, *Sevr Entrikaları…*, s. 37.

yaklaşma niyetindeydi. Bu sebeple Wilson da bu manda bölgelerine soruşturma heyetleri gönderip bu heyetlerin sağlıklı raporları neticesinde hareket etmek istiyordu.

1.4. KING-CRANE KOMİSYONU VE ERMENİSTAN MANDASI

Wilson, bir an önce manda konusunda kesin bir karar vermek istiyordu. Bu sebepten ötürü odak noktası Yakın Doğu olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin topraklarında kurulacak mandalar konusunda da ayrıntılı bir rapor sunacak bir heyeti görevlendirme arzusundaydı. Zaten Barış Konferansı'nda bir komisyonun gönderilmesi gerektiği kararlaştırılmıştı. Kurulacak bu komisyona üye ataması yaklaşık bir haftayı aşkın sürdü ve nihayetinde Nisan ayının başlarında komisyon kuruldu. "*Türkiye Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyon'un Amerika Şubesi*" olan komisyonun adı, komisyonun başını çeken bir kolej rektörü Henry King ve özel sektörde görevli Charles Crane gibi şahısların olması dolayısıyla "*King-Crane Komisyonu*" olarak adlandırıldı. Heyetin temel görevi, Yakın Doğu'daki manda sorununu araştırmak ve bu konudaki bir raporu Wilson'a iletmekti[69].

Heyet, 3 Haziran'da İstanbul'a geldi ve bazı Türk yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde heyet, Amerika'nın Yakın Doğu'da hiçbir siyasi hedefinin olmadığını fakat Doğu Anadolu'da kurulacak bağımsız bir Ermenistan'ın Türkiye açısından yararlı olacağını vurguladı[70]. Heyet, 7 Haziran'da İstanbul'dan ayrıldı ve Suriye'ye gitti ve Suriye, Filistin ve Lübnan'ı dolaştı, temsilcileri dinledi ve dilekçeler alarak Arap liderleriyle görüştü. Sonra Suriye ile ilgili bir rapor sundu[71]. King-Crane Komisyonu, kendi araştırmalarını Türkiye'de Fransız yönetimi altındaki bölgelerde tamamladıktan sonra Ağustos'un ortasında Paris'e döndü. Komisyon, raporu 28 Ağustos 1919'da Amerikan Delegasyon Başkanı Frank Polk'a takdim etti. Rapor, Türkiye konusu görüşülünceye kadar saklanacak ve sonra Amerikan Delegasyonunca Konferans'a sunulacaktı. Ancak bu, ABD, Türkiye anlaşmasının incelenmesinden ve görüşülmesinden önce konferanstan çekildiği için yapılmadı. Rapor, Başkan Wilson'un yayımına izin verdiği 1922'ye kadar saklandı. Netice itibariyle rapor, Mezopotamya, Suriye ve Türkiye hakkındaydı. Mezopotamya raporundan sonra Suriye raporu gönderildi. Bu raporda; Suriye halkının tekrar manda için istediği ve seçtiği ilk ülkenin

---

[69] Ali Karayaka, *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara 2001, s. 83-84.
[70] Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK, Ankara 2004, s. 75-76.
[71] Evans, *Türkiye'nin Parçalanması…*, s. 155.

Amerika ve Amerika'nın bu mandaterliği istememesi halinde ikinci sırada İngiltere'nin olduğundan bahsediliyordu. Türkiye hakkındaki raporda ise; üç ayrı hükümetin kurulması tavsiye ediliyordu. Bunların hepsi manda altında olacaktı. Bütün bu hükümetler için tek bir mandaterlik düşünülecek olursa bu mandaterlik ABD'ye verilebilecekti. Yunanlılar Anadolu'dan çıkarılacak ve Yunanca konuşulan alanlarda ayrı hükümetler kurulacaktı. Kilikya ise Ermenistan'a bağlanacaktı[72].

King-Crane Komisyonu, yaklaşık bir ay boyunca Yakın Doğu'da araştırma ve incelemelerden sonra sunduğu raporunda yukarıda görüldüğü üzere Ermeni meselesine ve Ermenistan mandasına da değinmişti. Bakıldığında Komisyonun raporunun Ermeniler lehinde olduğu ve Ermenilere Doğu Anadolu'da bir bağımsızlık verilmesinin faydalı olacağından bahsettiği görülmekteydi. Doğu Anadolu ve Transkafkasya coğrafyasını gezmeden dolaşmadan bu tür bir yargıya varması, tamamen önyargılarına yenik düşmesi ve ABD'deki Ermeni lobisinin tesirinden başka bir şey değildi.

[72] Evans, *Türkiye'nin Parçalanması…*, s. 156-157.

2. BÖLÜM

AMERİKAN HEYETLERİNİN TRANSKAFKASYA VE DOĞU ANADOLU GEZİLERİ

2.1. YÜZBAŞI EMORY NILES VE ARTHUR E. SUTHERLAND HEYETİ

2.1.1. Heyetin Kuruluşu

İki Amerikalı olan Yüzbaşı Emory H. Niles[1] ve yardımcısı Arthur E. Sutherland[2]'ın 1919 yılının yaz aylarında Türkiye'nin Doğu vilayetlerini gezerek gözlem yapması ve bu gözlemlerini not ve rapor halinde sunmasını anlamak için bu iki simanın bağlı bulunduğu kuruluşa değinmek gereklidir. Çünkü bu heyetin bölgeye gelmesi tamamen bu kuruluş ile ilintilidir.

Türkiye'nin doğu vilayetlerine gelen ilk Amerikalılar olan Yüzbaşı Niles ve Sutherland, Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği'nin (*American Committee for Relief in the Near East-A.C.R.N.E.*) birer üyesi idiler[3]. AYDYD[4], çalışmanın giriş bölümünde teferruatlı olarak irdelenmişti. Fakat burada sadece AYDYD'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'deki faaliyetlerine ve Niles heyetiyle ilişkisine değinmekte fayda vardır. Bu iki Amerikalının üye olduğu ve temel amacı, Osmanlı Devleti topraklarında savaş döneminde ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını tespit etmek ve sonra da tespit edilen ölçüde yardım etmek amacıyla kurulmuş olan AYDYD, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da Türkiye'deki faaliyetlerine devam etti. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin, Amerikan

---

[1] Emory H. Niles (1892-1976): 15 Ekim 1892'de ABD'nin Maryland Eyaleti'nin Baltimore şehrinde doğdu. 1909'da Baltimore Devlet Okulu'na girdi ve aynı yıl Politeknik Enstitüsü'nden mezun oldu. 1913'te John Hopkins Üniversitesi'ni bitirdi. 1913-1916 yılları arası Medeni Hukuk ve Sanat Fakültesi okudu ve mezun oldu. Aynı yıl Oxford Üniversitesi'nde çalışmak için Rhodes Bursu'nu kazandı. Daha sonra Maryland Hukuk Üniversitesi'nde okudu. I. Dünya Savaşı'nda Amerikan Ordusu'na hizmet etti ve Fransa'da 80. Kolordu'da Topçu Yüzbaşı rütbesine terfi ettirildi. 1920-1938 yılları arasında babasının hukuk bürosunda çalıştı. 1938-1954 arasında Baltimore Üst Mahkemesi Hâkim Yardımcılığına seçildi. 1955-1963 yıllarında ise aynı yerde Baş Yargıçlık görevini üstlendi. 1956'da Baltimore Üst Mahkemesi'nde verdiği bir karardan dolayı ilk Afrikalı-Amerikalı hukuk danışmanlığına istihdam edildi. 70 yaşında zorunlu emeklilik yaşına ulaşınca 1962'de emekli oldu. (bkz. *The Maryland State Archives,* http://msa.maryland.gov/megafile/msa/speccol/sc3500/sc3520/013500/013505/html/13505bio.html, 4.11. 2016.)

[2] Arthur E. Sutherland (1902-1973): 9 Şubat 1902'de New York'ta dünyaya geldi. İlköğrenimini ABD ve İsviçre'de gördü. 1919'da Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği için Trakya ve Küçük Asya'da çalıştı. 1925'te Harvard Üniversitesi'ni bitirdi. 1927-1928 tarihlerinde Amerikan Yüksek Mahkemesi'nde sekreter olarak görev yaptı. II. Dünya Savaşı'nda ABD ordusunda görev aldı. Harvard Üniversitesi'nde Hukuk Profesörü olarak çalıştı. (bkz. *Harvard University Library Online Archive,* http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~law00095, 4.11.2016.)

[3] Brian Johnson, "Amerikalıların Anadolu Gözlemleri: Emory Niles ve Arthur Sutherland'ın 1919 Saha Çalışması Notları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, Ankara 2015, s. 191.

[4] Bundan sonra Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği, AYDYD şeklinde kısaltılacaktır.

yardım kuruluşları ve misyonerlerine ülkede rahat bir çalışma imkânı tanıması ve serbesti vermesi, bu kuruluşların özgürce faaliyetlerini gerçekleştirmesine zemin hazırladı. AYDYD de I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi savaştan sonra da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yardım faaliyetleri gerçekleştirdi. 1919 yılının başlarından itibaren, başkanlığını James L. Barton'un yaptığı AYDYD, Suriye, Kafkasya ve Filistin gibi bölgelere temsilciler göndererek bölgede yardım faaliyetleri yürüttü. Bu dönemde AYDYD'nin Yakın Doğu'da ihtiyaç sahibi insanlara özellikle gayrimüslim olanlara yiyecek, giyecek, yakacak ve sağlık ihtiyaçları bağlamında yardımlarda bulundu. Bundan başka bu yardım kuruluşu, Ermeni yetimlerinin toplanması ve bakımını da üstlendi. Fakat bu yardım faaliyetlerinin büyük kısmı Ermenilere olmakla birlikte, çok az bir miktarı Müslümanlara yapıldı. Öte yandan AYDYD'nin yaptığı yardımlar dışında Osmanlı aleyhtarı olarak misyonerlerle işbirliği yaptığı ve bir Ermeni propagandasına giriştiği de bilinmekteydi[5].

Mütarekeden sonra AYDYD'nin temel üs bölgesi Derince idi[6]. Niles ve Sutherland adlı AYDYD üyesi iki Amerikalının bu noktada, Derince'de oldukları malumdu. Fakat Niles ve Sutherland, Derince'deki karargâha sonradan atanmışlardı. AYDYD'nin İstanbul'da çıkan ve resmî yayın organı olan *The Acorne* dergisinin 7 Haziran 1919 tarihli sayısında AYDYD'nin bölgelere göre personel listesinde Emory H. Niles adı Derince bölgesinde geçmekteydi[7].

Bir süre sonra Arthur. E. Sutherland da Derince'ye geldi. Sutherland, Derince'ye gelmeden önce İstanbul'da görev yapıyordu ve bir süre önce, Dr. George L. Richards'ın başkanlığında Trakya'ya giden heyetin içinde yer aldı[8]. Daha sonra Sutherland, Niles'ın bulunduğu Derince'ye atandı[9]. Bir müddet sonra da –yani Haziran'ın sonlarında– kendilerine verilen emir doğrultusunda Doğu Anadolu'daki vazifelerini yerine getirmek için hazırlıklar yaptılar.

Niles ve Sutherland'ın Doğu Anadolu'ya gönderilmeleri hususunda James L. Barton'un 1919 yılının başlarında Anadolu'nun içlerine kadar gitmesi dikkate değerdir.

1919 yılının Mart'ından Mayıs ayına kadar Barton, İstanbul'dan orta ve doğu Türkiye üzerinden Halep'e ve sonra geriye doğru giden bir araştırma keşfini yönetti.

---

[5] Gencer, *Ermeni Soykırım Tezinin…*, s. 88-89, 99-148.
[6] Gencer, *Ermeni Soykırım Tezinin…*, s. 91.
[7] *The Acorne*, 7 June 1919, Personel-3.
[8] *The Acorne*, 7 June 1919, s. 6.
[9] *The Acorne*, 14 June 1919, s. 7.

Türkiye'deki kıdemli Amerikan deniz komutanı Amiral Mark Bristol'a geziyi anlatan bir mektupta, Barton askerî güçle bütün Anadolu'nun işgal edilmesinde ısrarcı oldu. Ermenileri Türklerden korumanın ve onları kendilerini geçindirebilecek bir düzeye getirmenin gerekli olduğunu öne sürdü. Ayrıca, doğrudan müdahale olmazsa "dört yıl önceki zulümlerin tekrar, daha abartılı bir şekilde başlaması için büyük bir tehlikenin" olduğunu özellikle belirtti[10].

Barton'un arkadaşı Thomas W. Fornswort ile Haziran 1919'dan önce bu seyahatten İstanbul'a geri dönmesi[11] ve müteakiben Niles ve Sutherland'ın Doğu Anadolu'ya gitmesi arasında muhakkak bir bağlantı olduğu söylenebilir. Nitekim Dr. Brian Johnson'a göre, Barton, geri döndükten sonra İstanbul'daki Amerikan subayı Binbaşı Davis G. Arnold'u AYDYD'nin Türkiye'deki yardım faaliyetlerini yürütmesi için ayarladı. Binbaşı Arnold'un, Doğu Anadolu'da yardım çalışmaları yapmak üzere Niles ve Sutherland'ı görevlendirmiş olması çok muhtemeldir[12]. Nitekim Niles ve Sutherland, kendileri bu görevlendirmeyi İstanbul'daki karargâhtan aldıkları emir doğrultusunda gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdi[13]. Bundan başka, Niles ve Sutherland Heyeti'nin görevlendirilmesi konusunda ABD Hükümeti'nin de haberi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Justin McCarthy'nin, bu konudaki, "*Yüzbaşı Emory Niles ve Bay Arthur Sutherland, ABD Hükümeti'nin Doğu Anadolu'daki durumu araştırmakla görevlendirdiği Amerikalılardı.*" şeklindeki ifadesinden de anlaşılmaktadır[14]. Böylelikle bu Amerikalıların, AYDYD'nin temsilcileri sıfatıyla ABD Hükümeti'nin ve dolayısıyla Başkan Wilson'ın haberdar olmalarıyla görevlendirildikleri muhakkaktır.

Karargâhtan resmi emri alan heyet, Derince'den 3 Temmuz 1919'da ayrıldı. Heyetin temel amacı, Doğu Türk Vilayetlerinde durumu araştırmak ve AYDYD tarafından bölgeye yardım sağlamanın olabilirliğini ve AYDYD'ye göre bu bölgenin ihtiyaçlarını belirlemek idi[15]. Ancak Heyet'in asıl amacı, Ermenilerin durumunu araştırmak, bölgede Türk-Ermeni anlaşmazlığının kaynağını tespit etmek ve böylece ABD'nin bölgede daha sağlıklı bir politika takip edebilmesini sağlamaktı.

---

[10] Johnson, "Amerikalıların Anadolu Gözlemleri…", s. 196.
[11] *The Acorne*, 7 June 1919, s. 5.
[12] Johnson, "Amerikalıların Anadolu Gözlemleri…", s. 197.
[13] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1.
[14] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), TTK, Ankara 2014, s. 258.
[15] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1.

2.1.2. Heyetin Güzergâhı

Niles ve Sutherland Heyeti, Doğu Anadolu'ya gitmek üzere takip ettiği güzergâhı, görev bittikten sonra ele aldıkları notlarda ve raporda detaylı bir şekilde göstermişlerdi. Buna göre Heyet, 3 Temmuz'da Derince'yi terk etmiş, 4 Temmuz'da Afyonkarahisar'a varmış ve burada AYDYD hastanesini ve görevlilerini ziyaret etmiş, aynı gün içinde Konya'ya vararak buradan Ulukışla ve Adana üzerinden 6 Temmuz'da Halep'e varmışlardı. 3 gün Halep'te kalan Heyet, 10 Temmuz'da Mardin'e gitmek üzere Halep'ten ayrıldı. Aynı gün içinde Tel-Abyad'a varan heyet buradan Cerablus Köprüsü üzerinden Fırat Nehri'ni geçtiler. 11 Temmuz'da Tel Abyad'dan ayrılan Heyet, aynı gün Mardin'e vardı[16]. Mardin, Heyet'in görevini kapsayan alanın başlangıç noktasıydı. Çünkü Heyet verdiği ayrıntılı yol planını Mardin'den başlatmıştı. Zaten kendileri de görevlerinin Mardin'den itibaren başladığını raporlarında dile getirmişlerdi[17]. Heyet'in bundan sonra izlediği yol güzergâhı ise şu şekildeydi[18]:

"Tarih	Yer	Km.	Vasıta
13 Temmuz	Mardin	----	-----
14	Savur	35	At sırtı
15	Elmadin	50	"
16	Batman	35	"
17	Zokh	35	"
18	Dukhan	45	"
19	Bitlis	45	"
20	Bitlis	---	---
21	Reşadiye	40	At sırtı
22	Pelo Dağı	45	"
23	Vosdan	40	"
24	Van	40	"

[16] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on trip of investigation, July&August, 1919*, ABA132C05, American Board of Commissioners for Foreign Missions / Near East Relief, American Research Institute in Turkey SALT Research, s. 1.
[17] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1.
[18] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1-2.

25	Van	---	----
26	Van	---	-----
27	Canik	45	At arabası
28	Bayezidağa	60	“
29	Bayezid	70	“
30	Bayezid	---	---
31	Karakilise	102	Demiryolu
1 Ağustos	Karakilise	---	------
2	“	----	-----
3	Kösedağ	----	At sırtı
4	Horasan	64	At arabası
5	Erzurum	90	Demiryolu
6	“	---	-----
7	“	---	---
8	Mamahatun	110	Otomobil
9	Karabıyık	60	“
10	Hadrak	210	“
11	Ardasa	70	“
12	Trabzon	80	“

Toplam Km. 1426

Toplam gün sayısı 30

Ortalama günlük km. seyahat 64.8”

Yukarıda anlatılan ve tablo olarak verilen güzergâh dâhilinde Heyet, Derince’den Halep’e, buradan da Mardin’e kadar demiryolu ile seyahat etmiştir. Mardin’den Bitlis’e, Bitlis’ten Van’a at sırtında; Van’dan Bayezid’e arabayla;

Bayezid'den Erzurum'a at, at arabası ve demiryolu gibi çeşitli vasıtalar ile; Erzurum'dan Trabzon'a ise otomobille gitmişlerdir[19].

Heyet, yukarıda belirtilen güzergâhlarda bazı sıkıntılar da yaşamıştı. Yaşanan bazı olaylar, daha yola çıkmadan kendilerine verilen ve iki heyet üyesinin kafalarında düşündükleri süreyi uzatmalarına sebep oldu. Van ve Erzurum'da kendilerini taşıyan nakil araçlarının değişmesinin neden olduğu gecikme ve Arthur Sutherland'ın Bayezid'de, Emory Niles'ın da Karakilise'de hastalanmaları dolayısıyla beklemeleri, seyahati bitirmeyi düşündükleri sürenin uzamasına yol açmıştır[20].

Heyetin seyahat planına ve bu seyahatle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında elde olmayan sebepler ve coğrafi şartlar yüzünden birtakım zorluklarla karşılaşıldığı ve bundan dolayı seyahatin düşünülen zamanda bitirilemediği görülmektedir.

2.1.3. Heyetin Doğu Anadolu Gezisi ve Gözlemleri

AYDYD tarafından görevlendirilen Heyetin, sorumlu olduğu ve kendilerinden araştırma yapmaları istenen coğrafi alan Doğu Anadolu bölgesiyle sınırlıydı. Bu sebeple Niles ve Sutherland, gerek alan notlarında gerekse raporunda Doğu Anadolu bölgesinde gezdikleri köy, kasaba ve vilayetleri ayrıntısıyla anlatmışlardı. Gittikleri her bölgede bir askeri veya mülki yetkili tarafından karşılanan Heyet, bulunduğu bölgenin coğrafi durumu, sosyoekonomik yapısı ve halkın maddi ve manevi refah durumu hakkında son derece önemli bilgiler vermişti.

Heyetin ilk durağı Mardin oldu. Heyet, Bağdat Demiryolu ile 11 Temmuz 1919'da öğleden sonra Mardin'e vardı. Heyetin buradaki ilk işi, AYDYD'nin temsilcileriyle görüşmek oldu. Heyetin görüştüğü isimler arasında, Dr. Dudley, Miss Wallace, Miss Wade, Baş Yönetici Misses Fenenga, North, Dewey, Truax ve Kerschner, Misses Park, Miller ve Schmecken gibi kişiler vardı. Heyet, ardından Miss North'un vasıtasıyla VI. Fırka Komutanı Tümgeneral Kenan Bey'i ziyaret etti. Ziyaret esnasından Niles ve Sutherland, Kenan Bey'i oldukça içten ve samimi bulmuşlardı. Hatta Kenan Bey'in kendilerine Diyarbakır'a gitmeleri durumunda yardımcı olabileceğini, atlar ve koruma verebileceğini belirtmesini dahi açıkça söylemişlerdi. Heyet'in Mardin'de yaşadığı dikkate değer bir olay, General Kenan Bey'in tavsiyesi ile 12 Temmuz 1919'da Osman Ruhi adında sağlık şefi, yorumcu, rehber ve tercüman

[19] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1.
[20] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 2.

birisi ile tanışmaları oldu. Nitekim Heyet'in Osman Ruhi ile tanışması, Heyet açısından gezilecek kasaba ve vilayetlerde çeşitli kişilerle görüşmelerde daha kolayca anlaşma açısından son derece önemliydi. Mardin'i gezen Heyet, şehir hakkında şu gözlemlerde bulundu[21]:

> "Mardin istasyonundan kasabaya geçilebilir yol. Ovaya bakan dağın tepesinde ovanın üstünde Mardin 2000 ft…. 1. Yollar. Altı ve üstü gör. Eğer yağmurlar, çamur, suyolları üzerinde kışın seyahat edilirse Tarkin yoluna tamir gerekebilir. Diyarbekir halkı en hafif yolcu otobüslerinin sadece Bitlis'e geçebildiğini ileri sürer. Almanlar bu yolu askeri yük vagonu trafiği için kullandı.
>
> 2. Çok az ev yıkılmış. 1000 Katolik aile(Suriyeli ya da Ermeni) katledilmiş. Türklerin şimdiki karargâhı Skender Adams'ın evi.
>
> 3. Yardım gerekliliği.
>
> a. Türklerin hiçbir ihtiyacı yok.
>
> b. Suriyeliler&Ermeniler Hıristiyanlar. 1075 dul para ihtiyacını karşılamak için geri döndü."

Heyet, 14 Temmuz'da Mardin'den ayrılarak aynı gün Savur'a geldi. Savur'da iki kişi tarafından ağırlanan Niles ve Sutherland, kasabanın kurak fakat bereketli, dağların ve vadilerin zengin olduğunu ve sığır, keçi ve koyun gibi hayvanların bulunduğunu beyan ediyordu. Burada Jandarma komutanı ile görüşen Heyet, bölgede herhangi bir ihtiyacın olmadığı yönünde bir bilgi aldı. Bu bilginin kendi gözlemleriyle de örtüştüğünü dile getiriyordu[22].

15 Temmuz'da yola çıkan Heyet, bölgedeki Kürt beylerinin eşlik etmesiyle Tigris (Dicle Nehri)'i geçip Elmadin (İkiztepe)'e vardı. Burada da Kaymakam ve askeri komutan tarafından karşılanan Heyet, bölgenin çok muntazam olduğunu ve herhangi bir konuda ihtiyacın olmadığını gözlemledi. Elmadin'den sonra, durak Batman'dı. 16 Temmuz'da Batman'a varan Heyet, buradaki Batman Su vadisini dolaştı. Ardından 500 yıl önce Persler tarafından inşa edilmiş Batman Su köprüsünü geçti. Heyet, bu köprünün 20 ft. genişliğinde olduğunu, otomobille rahatlıkla geçilebileceğini ve köprünün Batman'ı Diyarbakır'a bağladığını ifade etti. Heyet, Batman'a dair bazı izlenimlere de sahipti. Mesela, anlaşıldığı üzere onlar, Batman'a kadar otomobille seyahat edilebileceklerini fakat daha da ötesine arabayla gidilemeyeceğini çünkü arazinin dağlık ve ulaşıma elverişsiz olduğunu düşünmüşlerdi. Heyet, Batman'da iken bazı

[21] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 1-2.
[22] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 2

asayişsizliklerin olduğu söylenmişse de bunların gerçeği yansıtmadığını görmüştü. Niles ve Sutherland'ın genel kanısı, bölgenin herhangi bir ihtiyacının olmadığı yönündedir[23].

17 Temmuz'da Batman'dan ayrılan Heyet, aynı gün öğleden sonra Zok (Yanarsu-Siirt)'a vardı. Kaymakam tarafından karşılanan Heyet, burada hiçbir ihtiyacın olmadığını tespit etti. Yolların kötü olduğundan bahseden Heyet, geri dönemedi. Heyetin geri dönememe sebepleri şunlardı[24]:

> "a. Köprü çöktüğünden dolayı kesinlikle otomobille geçilemez.
>
> b. Yol şüpheli bulundu ve imkansız olduğuna inanıldı.
>
> c. Şahsi olarak Batman köprüsünün 3 km. ötesinde aynı yol olacağına inandığım 3 geçilemez yer gördüm.
>
> d. Çok büyük zaman kaybı.
>
> e. Bölgenin açık bir şekilde hiçbir yardıma ihtiyacı yoktur. Bitlis'te hiçbir ihtiyaç olmadığından dolayı Amerikan Yakındoğu Yardım Derneği (ACRNE) muhtemelen bu bölgeye otomobiller göndermeyi asla istemeyecektir."

Yolların bozuk olması ve yeteri kadar zamanın olmaması dolayısıyla Niles ve Sutherland, yolculuklarına 18 Temmuz sabahı Zok'u terk ederek devam ettiler. Aynı gün önce Koç (Hizan-Bitlis)'a bağlı Molla Halil (Gulpik-Süttaşı-Hizan-Bitlis)'e, sonra da Ziyaret (Veyselkarani-Baykan-Siirt)'e vararak burada kamp kurdular. Türbenin önünde bir grup eşkıya ile karşılaşan Heyet, herhangi bir sorun yaşamadan bu grubu atlattı. Yeniden yola çıkan Heyet, 19 Temmuz'da Duhan (Sarıkonak-Bitlis)'ı geçtikten sonra akşamüstü saat 18:00'de Bitlis'e vardı. Bitlis'e gelen Heyet, polis komiseri, vali yardımcısı ve halkın önde gelenleri tarafından karşılandı ve ardından bir kervansaraya yerleştirildi. Bitlis'i gezen Heyet, buraya dair önemli bilgiler de vermişti. Buna göre; Bitlis'te çok az insan olduğunu, kasabanın çok ağaçlık ve evlerinin ise taştan yapıldığını ifade etmişti. Bitlis'teki yolların ise %80-90 oranında geçilebilir olduğunu fakat kısmen de olsa bazı kısımlarının onarıma ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdi. Heyet, Bitlis'te kaldığı süre içerisinde şu gözlemleri yaptı[25].

> "1- Yollar: Hiç otomobil yolu yok. Temel ticari yolu Muş, Erzurum, Trabzon yoludur. Ayrıca yeni Diyarbakır ile yolu vardır. Hayvanlar için iyidir fakat arabalar her iki yoldan da geçemez.

[23] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 3.
[24] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 3-4.
[25] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 4-5.

> 2.Kasabanın 10'da 9'u tahrip edilmiş- çoğunlukla ihmalden kaynaklanmaktadır. Çoğu evlerin duvarları hala durmaktadır fakat çatılar, pencereler ve bütün mobilyalar gitmiştir. Camiler, dükkânlar, kamu binaları ve köprüler mahvedilmiştir.
>
> 3. Yardım istasyonları. Kar Ekim'de gelir ve Nisan'ın sonuna kadar kalır. İletişim mümkündür fakat zordur.
>
> Genel olarak yeniden inşa gereklidir. Geçici değildir. Savaştan önce en iyi 2 Ermeni evleri şuan Kürtler tarafından kullanılmaktadır. Vali, Ermeni evinde yaşamaktadır.
>
> 7. Yapı materyalleri. Çoğu taş, hiç odun değil, hiç çimento yok, fakat mevcut sakinler için ev yapmak için kalıntılar yeterlidir.
>
> 5. Tarımsal, üretir, hiç endüstri yoktur. Savaş öncesi halılar ve yaygın olarak elbiseler.
>
> 6. Yiyecek gelecek kış mevsiminde nüfusa nadiren yetebilir.
>
> 8. Hayvan çiftliğinden yoksundur. Bir çift öküzün fiyatı 30 liradır. Hiç mi çiftlik yok? Güneyde büyük bir sürü gördük.
>
> 9. Birlikler sadece askere alma bürosudur."

Görüldüğü üzere Heyet'in Bitlis'e dair gözlemleri hiç de içaçıcı değildi. Heyet, şehrin enkaz bir halde olduğundan bahsediyor ve ağır kış şartları karşısında endüstrinin olmadığını ve halkın maddi anlamda yoksul olduğunu, mevcut şartların ne kadar da kötü olduğunu ortaya koyuyordu. Heyet bu vahim duruma AYDYD'nin el atmaması ve bölgeye yardım göndermemesi durumunda açlıktan ölen insan sayısının artacağından endişe ediyordu. Ayrıca savaş döneminde kasabadan göç eden nüfus geri dönene kadar mevcut yönetimin kalıcı bir yerleşim politikasının imkânsız olacağını düşünüyordu[26].

Heyet, Bitlis'teki Amerikan Misyonu hakkında da bilgi vermişti. Niles ve Sutherland, bu misyona ait bir evin kilitli olduğunu ve şimdilik bir Türk ailesinin denetiminde olduğunu ifade ediyorlardı. Ayrıca zikredilen evin, harap bir vaziyette bulunduğu, zeminin ve duvarların oldukça kirli olduğunu söylüyorlardı. Yine ifadelerden bu misyona ait kilitli bir okul ve bir de şapelin olduğu anlaşılıyordu[27].

Heyet, Bitlis'ten, Van'a gitmek üzere 21 Temmuz sabahı ayrıldı. Van'a giderken yanlarında Teğmen Hüseyin Bey ve altı adamı onlara eşlik etti. Heyet, yolculuk esnasında birçok köyün enkaz ve nüfusun da seyrek olduğunu ifade ediyordu. Van Gölü yakınlarında bir gece kamp yaptıktan sonra tekrar yola koyuldu. 22 Temmuz sabahı Van

[26] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 5-6.
[27] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 6.

Gölü'ne geldi. Buradaki durumun hiç de iyi olmadığını ve bölgede bir sürü Türk göçmen erkek, kadın ve çocuklarının bulunduğunu ve köylerin harabe olduğunu beyan ediyordu[28].

Niles ve Sutherland, 23 Temmuz günü sabah saat 05.30'da Pelo Dağı (Alacabük Dağı)'ndaki kampı terk ederek Van'a gitmek üzere yola devam ettiler. Bu arada yoldayken 200 kişilik bir Kürt göçmen grubuyla karşılaştılar. Bu göçmen grup, Ermeniler tarafından Erivan'daki yerlerinden sürüldüklerini dile getirdiler. Fakat Niles, Teğmen Abdülrezzak ile kampa daha önce geldiklerinden göçmenlerin anlattıklarını pek de samimi bulmadılar. Heyetin gördüğüne göre, kamp çok acınacak bir haldeydi, elbiseli adamlar ve kadınlar bakımsızdı ve yarısı açlıktan ölmüştü, çocuklar ise çıplaktı. Kampın kenarında ise 100 inek, 100 keçi ve 100 koyundan oluşan bir sürü vardı. Tüm bu manzaranın fotoğraflarını çeken Heyet, binek olarak kullandıkları atların Bitlis'ten beri yeterince otlanamaması yüzünden daha az yer dolaşmışlardı[29].

Aynı gün yola devam etmek zorunda olan Heyet, akşam 19.00'da Vosdan (Gevaş-Van)'a vardı. Van Valisi Haydar Bey'in karşılamak üzere gönderdiği Teğmen Süleyman Bey tarafından ağırlandı. Heyet'in kasaba hakkındaki ilk izlenimleri olumsuzdu. Tahmini 3000 sakini olan kasaba eski ve enkaz bir durumdaydı. Fakat toprakları ekiliydi ve olası bir yiyecek sıkıntısı mümkün değildi[30].

24 Temmuz sabahı saat 05.30'da Vosdan (Gevaş-Van)'ı terk eden Heyet, eskiden bir Türk köyü olan Engil (Dönemeç-Edremit-Van)'den geçerek saat 10.30'da Artamid (Edremit-Van)'e vardı. Kendilerini Belediye Başkanı karşıladı ve çay ve kahve ikram etti. Heyet'in izlenimlerine göre, bölgenin temel sorunu, ürünün kış için yeterli olup olmayacağıydı. Resmi ifadeler ve Heyet'in kendi gözlemlerine göre, mevcut nüfus için ürün yeterliydi[31].

Artamid (Edremit-Van)'de hazırlıklarını ve incelemelerini tamamlayan Heyet, aynı gün yola çıktı ve öğleden sonra 14.00'te Van'a ulaştı. Heyet'i Van Valisi, Arnavut kökenli Haydar Bey, karşıladı. Niles ve Sutherland'ın gözlemlerine göre, Vali çok faaldi ve onların şimdiye kadar gördükleri en kabiliyetli Türk memuruydu. Vali görevine Nisan 1918'de başlamıştı ve Heyet'e bütün istatistikî bilgileri vermeye söz

[28] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 6-7.
[29] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 7.
[30] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 7-8.
[31] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.

verdi[32]. Heyet, Vali ile bazı konularda konuştu. Vali'ye göre, kamu düzeni, vilayet ve çevresinde iyi kuruluydu. Vali, bunun böyle olmasını, Kürtlerle olan şahsi ilişkilerinden dolayı onların kendisine itaat etmesinden kaynaklandığını da belirtiyordu. Sözlerine devam eden Vali, Heyet'e, İngilizlerin Nehri (Şemdinli-Hakkâri) yakınlarındaki Kürtlerin isyan etmesi için büyük bir çaba sarf ettiğini belirtti. Fakat Revandiz (Erbil-Irak)'den Nehri'ye gelen bir Yüzbaşı'ın, Nehri'nin Kürt reisi Seyid Taha'ya Türklerin bağımsızlığını ilan etmesine destek vermesi için 40.000 pound, 2 top ve 4000 tüfek verdiğini ifade etti. Bundan başka Vali, Musul'un kuzeyindeki bütün bölgenin eski İngiliz bölgesine göre, İngiltere'nin sömürgesi altında bağımsız bir bölge yapılacağını söyledi. Vali, İngilizlerin bu tür faaliyetlere devam etmesi karşısında kendisini kamu düzeninin bozulmasından sorumlu görmeyeceğini beyan etti[33].

Heyet, bölgede yaptığı inceleme sonucu jandarmanın durumu, hastane ve yetimhane gibi kurumlar hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Buna göre, jandarma, bu bölgede normal gücün sekizde birini oluşturuyordu ve desteğe ihtiyacı vardı. Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'de karargâha sahip düzenli bir kolordu birliği dışında vilayetteki toplam jandarma mevcudu 350 kişiydi. Hastane 40 yataklıydı ve 25 frengi ve belsoğukluğu hastası vardı. Şubat ayından beri faaliyette olan hastane, Hıristiyan ve Müslümanları barındırmaktaydı. Hastanede 10 hemşire Kızılhaç üyesi Ermeni'ydi. Hemşirelerin maaşları 12 pound idi. Hastanedeki ilaçlar ise askerden alınmaktaydı. Hastane, Heyet'e gerekli olan ilaç listesini vermişti. Yetimhanede, 40 kız ve 43 erkek çocuk vardı. Yetimhane, hastane ile aynı zamanda kurulmuştu. Vali'nin de destek verdiği yetimhane, çamur ve odundan inşa edilmişti. Erkek ve kız çocuklar aynı binada kalmaktaydılar ve görünürde tuvalet dışında her yer temizlenmişti. Yetimhanenin, sabun, elbise, konserve yemek ve diğer küçük ambalaj gıdaları, şeker, ayakkabı, para, dikiş makinesi gibi temel levazıma ihtiyacı vardı[34].

Heyet'in gözlemlerine göre, genel sağlık ve yetimhanenin durumu ihtiyaç görüldüğünde Vali Haydar Bey tarafından merkezi hükümetten cüzi bir miktar parayla karşılanmıştı. Özellikle Vali Haydar Bey, hem hastane hem de yetimhane kurup işletebilmek için her türlü aracı kullandı. Konumu gereğince, ordudan elbise ve yiyecek temin ettiği gibi hükümetten de ekmek üzere tohum aldı. Heyet'e göre, o gerçekten

[32] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.
[33] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 12.
[34] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 12.

başta yetimler olmak üzere bütün ırktan çocuklara yardım ediyordu[35]. Bundan başka, Heyet, durumun şimdilik iyi olduğunu fakat askeri hastanenin Amerikan kilisesinden çıkarılması, yönetimde bir değişim ve nüfusun artması gibi durumlarda hastalara ve yetimlere yardım etmenin güçleşeceğini belirtiyordu. Bu durumda AYDYD'nin bölgeye yardım edebileceği ve bu sebeple bağlarını geliştirebileceğini beyan ediyordu[36].

Niles ve Sutherland, Van'ın ekonomik ve ziraî durumuna dair de çarpıcı bilgiler veriyorlardı. Vilayet genelinde gıda durumunun yeterli olduğunu vurgulayan Heyet, bu konuda şunları söylüyordu[37]:

> "Artamid (Edremit-Van) Belediye Başkanı bize sıkıntılı bir resim vermesine rağmen ve köylerin çoğu terk edilmiş görünmesine rağmen Vali bize gelecek kış için vilayette yiyeceğin bol olduğunu anlattı. Bu yıl 600.000 kilo miktarında kaliteli tohum ekildi ve ürünün dönüşü 7 ve 8 milyon kilo olacaktır. Bütün indirimler hükümet ve askeri kullanımları için yapıldığında nüfus için bolca gıda olacak ve ayrıca 10 ile 20 milyon arasında göçmen geri dönerse yeterli olacaktır.
>
> Görebildiğimiz kadarıyla sığırlar yeterlidir. Nüfusun gıdası için ekmek ve süt ürünleri olduğundan dolayı bu noktada korkulacak bir şey yoktur.
>
> Tarım alanları nadirdir fakat yeterlidir. Vali zaten nitelikli birçoğunu dağıttı. Gevaş'ta modern tekerlekli saban gördük. O, Ruslar tarafından bırakılan depoları aldı ve içeriye dağıttı.
>
> Genelde vilayetteki yiyecek istasyonu tatmin edici kabul edilebilir. Gelecek yıl burada hiç kıtlık olmayacak ve AYDYD tarafından yardıma ihtiyaç olmayacaktır. Bu bağlamda Bitlis'in kenarındaki yiyecek tedarikleri, en azından bu şehrin alabileceği yeterli bir niteliğe yol açmalıdır."

Yukarıdaki ifadelere yer veren Heyet, Vali'nin kurmuş olduğu hastane ve yetimhane haricinde Amerikan kilisesinde kurulmuş olan bir askeri hastanenin varlığından söz etmekteydi. Bu hastanenin o dönem için 80 yatağının ve 100'ün üzerinde odasının olduğunu bildirmekteydi. Öte yandan bu askeri hastanenin diğer sağlık kuruluşlarına destek verdiğini de bildiriyordu. Heyet, bundan başka Van'da hiçbir okulun faaliyette olmadığını ifade ediyordu[38].

Vali Haydar Bey, Heyet'in belirttiğine göre, Hükümet'ten 6 ay içinde bütün yardım kuruluşlarına yardım yapmak için 27.000 Türk lirası istemiş fakat Hükümet henüz para göndermemişti. Yine Vali, Van'da inşaat çalışmaları yapıldığını da

[35] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 12.
[36] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 13.
[37] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 13.
[38] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 14.

anlatmıştı. Savaş döneminde tahribata uğrayan evlerden daha sonradan yapılanların yarısını asker, yarısını da göçmenler almıştı. Bunun haricinde Hükümet, Van'a tohum yardımında bulunmuştu. Hükümet'in verdiği 200.000 kg. ile birlikte bölge halkının kendisinin ektiği 500.000 kg. tohum ile toplam elde edilecek ürünün 7.000.000 kg. olacağı öngörülmüştü. Bu ürünlerin çoğunun buğday, arpa ve darı olduğu, bundan başka meyve, fındık ve üzüm olduğu belirtiliyordu[39].

Heyet, bölgenin hayvancılığına dair de bazı bilgiler veriyordu. Buna göre, Vilayet genelinde sığır, gelecek kış için yeterliydi. Hükümet'in buraya 400 inek bedava dağıttığı, kolorduların 300 adet at, inek, katır ve manda sattığı, İranlıların da buraya sığır ihraç ettiği ifade ediliyordu. Bu sebeple, Niles ve Sutherland, sığırın, Van ahalisi için olduğundan fazla yeterli olduğunu öngörmüşlerdi. Ayrıca Heyet, çok sayıda dikiş makinesi, kesme makinesi ya da mevcut sermaye ile iş olmadan çoğu insana iş vermenin olanaksızlığından bahsediyordu. Yaklaşık 500 Müslüman ve Hıristiyan insanın yardıma ihtiyacının olduğunu söylüyordu[40].

Heyet, Van'dan ayrılmadan önce şehirle ilgili şu tespit ve tavsiyelerde bulunuyordu[41]:

> "1. Valini enerjik karakteri ve kişisel vilayet bilgisinden dolayı bu vilayet Bitlis vilayeti kadar iç yönetimden sıkıntı yaşamamaktadır. Vali yerlilerin meskûn olduğu yerdeki çoğu gelişmeleri üzerine almış ve etkilemiş görünmektedir. Fakat bütün olasılıkta bu iyi durum Haydar Bey'in gitmesi durumunda sona erecek ve vilayet ümitsiz bekleyişin bir ifadesine bürünecektir.
>
> 2. AYDYD tarafından yiyecek ithalatı için gerek yoktur.
>
> 3. Mevcut hastane ve yetimhaneye mümkün mertebe yardım edilmelidir.
>
> 4. Endüstriyel tesis kişilere iş vermek için kurulmalıdır.
>
> 5. Muhtemelen yöntemin en iyi şekli mevcut Amerikan yapılarını açmak olacak ya da Türklerden yönetimi devralmak olacaktır. Üç ya da dört yardım işçisi bir AYDYD istasyonu açabilir.
>
> 6. taşıma zorlukları temel engellerdir. 600 km. Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı) ve Erzurum yoluyla Trabzon'a otomobille gitmek 7 gündür. Bu yollar muhtemelen motorlu taşıtlar için Ekim'in ortasından sonra geçilemezdir.

[39] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 15-16.
[40] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 16.
[41] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 16-17.

Amerikan yapıları:

İkisi dışında tümü tamamen tahrip edilmiş. Bu ikisi:

a- Şu an bir Türk askeri hastanesi olarak kullanılan kilise

b- Türk askerleri tarafından kullanılan ana sokak üzerindeki bir bina."

Heyet, Van'dan ayrılmadan Vali Haydar Bey'in Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'e telgraf çektiğini ve kendilerinin varışı ve hareketi hakkında İstanbul'a bilgi verdiğini dile getiriyordu[42]. Gerçekten de Heyet'in, alan notlarında belirttiği bu husus doğruydu. Nitekim Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı) Mutasarrıflığının 27 Temmuz 1919 (27 Temmuz sene 35) tarihli ve 610 numrolu şifresinin mahlûlü suretinde, "*Van'da bulunan Amerika heyetinin bugünlerde Bayezid'e gelecekleri istihbar kılınmakla istihzarat-ı lâzımede bulunmakta olduğu maruzdur*." şeklinde belirtiliyordu[43]. Yani Vali Haydar Bey gerçekten, Niles ve Sutherland'ın Van'da olduğu ve Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'e geleceklerini Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'e çektiği telgrafla bildiriyordu.

Van'daki incelemeleri tamamladıktan sonra Heyet, 1 memur, 5 jandarma ve Asım Bey adlı birinin eşliğinde 27 Temmuz sabahı Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'e gitmek üzere yola çıktı. Canik (Gedikbulak Köyü-Van)'de bir gece kaldıktan sonra 28 Temmuz sabahı yeniden yola devam etti. Bu sırada Kaymakam ve Jandarma Komutanı ile Bergir (Muradiye-Van)'de bir görüşme gerçekleştirdi. Heyet, Bergir (Muradiye-Van)'in nüfusunun seyrek olduğunu ve çoğu evin terk edildiğini gözlemiş ve Bergir Kaymakamı kendilerine 5000 Çerkez göçmenin buraya geldiğini söylemişti. Buradan da ayrılan Heyet, Bayezidağa (Çaldıran-Van)'ya giderken de birçok göçme grupla karşılaştı. Heyet'e göre, bu göçmen gruplar oldukça iyi giyimli ve silahlıydılar. Ayrıca göçmenlerle birlikte 2000 baş sürü de bulunmaktaydı. Bir süre sonra Heyet, Bayezidağa (Çaldıran-Van)'ya vardı. Kendilerini burada 33. Piyade Alay Komutanı karşıladı ve ağırladı. Heyet'in kasabaya dair gözlemleri ise, yolun iyi, yeryüzünün kirli ve düz olduğu, çok az köprünün bulunduğu ve görünürde hiç sivil sakinin olmadığı yönündeydi. Heyet, Bayezidağa (Çaldıran-Van)'dan 29 Temmuz sabahı ayrıldıktan sonra Tendürek Dağı'nın eteklerindeki Sityakut (Toprakseven Köyü-Çaldıran)'u geçtikten sonra sırasıyla önce Teperiz (Çetnli Köyü-Doğubeyazıt), sonra Kara Kendi (Karakent Köyü-Doğubeyazıt) ve Kızıldize (Ortadirek Köyü-Doğubeyazıt) geçtikten

[42] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 16.
[43] *BOA*, HR.SYS/2877-71-3.

sonra akşam saat 19.00'da Bayezid (Doğubeyazıt-Ağrı)'e vardı[44]. Heyet, bölgenin komutanları ve kasabanın önde gelen isimlerinden Mustafa Şerif tarafından karşılandı. Bir süre sonra kasabaya dair gözlemler yapmak üzere keşif gezisine çıkan Niles ve Sutherland şu tespitlerde bulunuyordu[45]:

> "Kasaba, Ermeniler tarafından yıkılmış demiryolu istasyonundan dört mil uzaktadır.
>
> … Ekmeğin fiyatı: her okkası için 40 kâğıt kuruş.
>
> …..Yollar.
>
> a. Demiryolu Batum. Bayezid'den Şahtahtı'ya hatta Kara Kilise'ye dar ölçüdedir.
>
> b. Oto yollar.
>
> 1. Bayezid-Erivan 120 km.
>
> 2. Erzurum. Kara Kilise'den Erzurum'a köprüler tahrip edilmiş.
>
> 3. Bayezid-Van.
>
> ….3. Gıda. Yönetim ürünler ile birlikte nüfusun ihtiyaçları için 6 ay yetecek gıda deposuna sahiptir.
>
> Ürünler iyidir fakat sadece 6 ay için nüfusa yardım edecek.
>
> Hükümet 200.000 okka tohum dağıttı. Hükümetin yardım için deposu 50.000 okkadan oluşmaktadır, 18.000 kişiye Hükümet tarafından yardım verilmektedir. Yani, her ay her kişiye 15 kg. oranında yani günlük 500 gr. vermektedir. Hükümet kıtlık olup olmayacağı konusunda emin değildir. Bütün 18.000 bazısı sığıra sahip olduğu için bütün orana elde edemez.
>
> Tohum için gelecek yılın ihtiyacı 2.000.000 okkadır yani 2.000 tondur.
>
> 4. güvenlik.
>
> 1. jandarma sancak
>
> 1 Belediye reisi 2 5 teğmen
>
> 1 İkinci teğmen 9 memur
>
> 140 piyade jandarması
>
> 55 süvari jandarma

[44] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 17-18.
[45] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 19-23.

2. Birlikler

1 kolordu- 11.Bayezid'de. Horasan 12. Kolordu. Her birinin gücü 1 ve 2 bin arasında.

….4. bölgede hiçbir olağanüstü düzensizlik ve eşkıyalık yoktur.

…. Yetimhanenin maliyeti. 110 çocuk için her çocuk için her gün 500 gram buğday üzerinden hesaplanmaktadır ve ekmeğin fiyatı 50 kâğıt kuruştur. Her ay 3600 Türk lirasıdır. Çorbadan başka hiçbir gider yoktur. Yaklaşık tahmin 4000 Türk lirasıdır.

Yetimhanenin ihtiyaçları. Yataklar, her şey. Hiçbir şey olmadığından ve çocuklar olduğundan dolayı tam bir yetimhane kurulması gereklidir. Yeniden inşa etmek için para istenmedi fakat yetkileşme istendi ve 400 Türk lirası elbise için 6 ay önce harcandı.

Şehir ve köylerde ailelerde yetimler vardı- galiba ciddi olarak yardıma ihtiyaçları yoktu. Yetimhanedekiler sokaklarda dileniyorlardı.

…6. Bölgenin ihtiyaçları:

100.000 kiriş

100.000 kalas

3.000 çivi

100 ton çimento, herhangi birisi çamurla inşa edilmesine rağmen.

600 pencere camı.

Evler için bütün donanım konular.

…3. Tarımsal Üretimler.

Buğday, arpa, mısır, patates, kuru fasulye, börülce.

Tarımsal aletlere hiçbir ihtiyaç yoktur.

Sığıra ihtiyaç yoktur.

… a. Yetimhane. İlgiye muhtaç olan Bayezid'de en az 110 yetim vardır. Şimdilik görünüşte olmaksızın çocukların uygun bir tarzda desteklenmesi için yetimhanenin AYDYD tarafından denetlenebileceği tavsiye edilmiştir.

b. Gıda. Hükümet Van Valisi'nin rakamlarıyla karşılaştırarak sadece 6 aylık yiyeceğe sahip olduğunu söylemesine rağmen kıtlığı önlemek için vilayette yeteri kadar yiyecek olacaktır. Van Valisi 150.000 kişilik nüfusu desteklemek

> için 7.000.000 okkaya sahip olacak ve sonra 10.000'den daha fazlasını destekleyecektir. Bayezid mutasarrıfı 111.000 insanı desteklemek için 6.000.000 okkaya sahip olmayı ummaktadır ve bu nitelik yeterli olmalıdır.
>
> Sığırlar bölgede boldur. Belki nüfus gelecek yıl tohuma ihtiyaç duyacaktır.
>
> c. Tıbbi Yardım
>
> Bütün sancakta sadece bir doktor olduğundan dolayı nüfus tıbbi yardıma ihtiyaç duymuş olmalıdır. Salgın hastalık hiç yoktur ve bu yüzden hiçbir olağanüstü ihtiyaç yoktur.
>
> d. Endüstriyel Yardım
>
> Burada tüm yerlerde imkân vardır fakat hiç acele ihtiyaç yoktur. Bayezid'deki evler Mardin bölgesinden beri görülen herhangi bir kasabadan çok daha iyi durumdadır."

Görüldüğü üzere Heyet'in verdiği bilgilere göre, yollar tahrip edilmişti. Evlerin çoğu, yıkık döküktü ve bu sebeple inşa çalışmaları başlamıştı. Anlaşıldığı üzere savaştan çıkmış bir bölge yeniden onarılmaya başlamıştı. Zirai açıdan ürün, üretim verimliliği ve Hükümet'in tohum yardımları dolayısıyla yeterliydi. Yetimhanenin şartları ise yeterli değildi. Bu sebeple, AYDYD, buraya mutlaka yardım yapmalıydı. Kasabada herhangi bir salgın hastalık olmamasına karşın doktor yokluğu, mühim bir sorundu. Fabrikaların kurulması için imkân olmasına rağmen buna şimdilik gerek yoktu.

Bu arada 31 Temmuz 1919'da Bayezid Mutasarrıflığından gönderilen bir şifre telgraf suretinde, Niles ve Sutherland Heyeti'nin Bayezid'de ağırlandığı ve Ermenilerin Müslüman Türklere yaptığı mezalime tanık olduğu şu şekilde bildiriliyordu[46]:

> "Bugün tren-i mahsusla Karakilise'ye hareket eden Amerika heyetinden topçu yüzbaşısı Nilis (Niles) ve muavini Suterlan (Sutherland) ve tercümanları İzmirli tabip muavini Osman efendiler Bayezid'e muvasalatlarında hususi ihzar edilen hanede misafir edilerek haklarında fevkalade hürmet-i mahsusa gösterildi. Başlıca vazifeleri iaşe-i umumiye ve İslam ve Ermeni nüfus miktarı ve ihtiyacat-ı mahalliyeyi tedkik ve Ermenilerin mezalimini tahkik olduğu anlaşılmasına mebni icab ve cümle-i veçhile ahval-i umumiyeden kendileri haberdar edilmekle beraber Ermenilerin fecayii' ve mezalimi bütün uryanlığıyla mertebe-i sübuta vardırıldığı hatta katl-i nüfus eyledikleri sırada beş on süngü ile mecruh ve kolları kesik bir takım nisvan-ı islamiye ve mini mini çocukların arasında bizzat isticvab ederek kanaat-ı tama hâsıl eylemeleri fotoğraflarını ahz ve kendilerine ibraz olunan asar-ı hürmet ve mihannüvaziye karşı büyük bir hissiyat-ı insaniye ihzar ve bu sıra Aras civarındaki ahali-i islamiyeye reva görülen ve günbegün kesb-i iştidad etmekte olan Ermeni taaddiyatı da evvelce haberdar edilen Kafkas ahali-i islamiyesi tarafından şifahi ve tahriri kendilerine

[46] *BOA*, HR.SYS/2877-71-5-7.

> bildirilmesiyle bu halden müteessiren mümaileyhüm tarafından dersaadet ve Tiflis'teki Amerika heyetlerine telgraflar keşide edilerek memnunen avdet eyledikleri beray-ı malumat maruzdur."

Toplamda üç gün boyunca Bayezid'de araştırma yapan Heyet, 31 Temmuz günü Karakilise (Ağrı)'ye gitmek için özel bir trenle Bayezid'den ayrıldı. Heyet, yoldan geçerken zamanında Ruslar tarafından yapılmış dar ölçülü demiryollarını görmüşlerdi. Diyadin'i geçtikten sonra Heyet, Gülesor (Çömçeli-Doğubeyazıt)'da köyün ileri gelenleri tarafından ağırlanmışlardı[47]. Yola devam eden Heyet, aynı gün akşam Karakilise (Ağrı)'ye ulaştı ve burada 11. Kafkas Kolordu Komutanı Cavit Bey tarafından karşılandı. Ardından Sutherland, hasta olduğundan Bayezid'e gitti ve tamamen iyileşmiş olarak geri döndü. 1 Ağustos'ta Arthur Sutherland, Karakilise (Ağrı)'nin önde gelenlerinden oluşan bir heyeti kabul etti. Gelen Heyet, Sutherland'a aşağıdaki bilgileri verdi[48]:

> …Ekmeğin fiyatı her okka için 14 gümüş kuruş-70 kağıt kuruş yani Bayezid ya da Van'dan 2 kat daha fazla.
>
> İnsanlar Sivas bölgesinden geri döndüğü için çok az sığırları vardır.
>
> Ürünün kış için yeterli olması muhtemel değildir. Son 3 ayda bölgede açlıktan 100 ölüm oldu ve son haftada kendi kasabasında 5 kişi öldü.
>
> Bölgedeki 200 yetim ot yemektedir ve hepsi de çocuklar ve yetişkinlerdir. Buğdaya ihtiyaç vardır. Stok ve yapılacak ürün elle sayılıdır ve gelecek kış için buğday 2.000.000 kilo olacaktır. Kış güvenli geçebilir fakat bütün buğday tohumu yenilecek. 1 kişi 9 aylık kışı geçirmek için 180 kilo buğdaya ihtiyaç duymaktadır…"

Heyet, Karakilise gezisini tamamladıktan sonra Yüzbaşı Niles hastalandığından ötürü tedbir gereği bir gün daha burada kaldı. Ertesi gün at sırtında yola devam eden Heyet, aynı gün Zeydikan (Eleşkirt)'a vardı. Heyetin gözlemlerine göre, geçtikleri bölge geniş bir vadi ve verimli topraklardan oluşuyordu. Yolda birçok köyün yarısı tahrip edilmiş diğer yarısı da fakir görünümlü az sayıda insan barındırmaktaydı. Sığır boldu, fakat toprak ziraat altında değildi. Samanlar kesilmiş ve istiflenmişti. Heyeti, Zeydikan (Eleşkirt)'da köyün muhtarı karşıladı ve ardından iki taraf az bir süre konuştu. Heyet'e göre, buranın sakinleri kıtlıktan acı çekiyordu, ancak kötü görünümlü değildiler. Kasabanın muhtarı, nüfusun 300 ile 1000 arasında olduğunu belirtiyordu. Kendisi on evin terk edildiğini ve barınak bulamayanların dağlarda ya sığırlarıyla ya da topladıkları

[47] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 24
[48] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25-26.

otlarla yaşadıklarını beyan ediyordu. Genel sonuç itibariyle, nüfusun 40 gün kadar yetecek everik hububatına sahip olduğu ve bu yıl ebegümeci ekmedikleri görünüyordu[49]. Heyet, burada yerlilerin fotoğraflarını çekti ve verilen bilgilerde şüphe etmesine rağmen yakınlarda hiç hububat görmediğini belirtti. Heyet'in köyü teftiş etmesi, yerlilerin çok fakir bir durumda olduklarını ve biri dışında hiçbir evde ebegümeci dışında yiyecek olmadığını ortaya koyuyordu. Heyet'e göre, bu köy, eğer yardım sağlanmazsa gelecek kış için kıtlık çekecekti[50].

Niles ve Sutherland, Zeydikan (Eleşkirt)'da teftişini tamamladıktan sonra Köse Dağı geçerek 4 Ağustos'ta, 12. Kolordu'da görevli Yüzbaşı Cemaleddin tarafından kiralanan arabayla Velibaba ya da Delibaba (Velibaba Köyü-Horasan) vardı. Velibaba Köyü muhtarı Heyet'e şu bilgileri verdi[51]:

> "Yerli nüfusa kış için yeterlidir fakat gelecek yıl belki tohuma ihtiyaç olacaktır. Muhacirler, hükümetin onlara verdiği günlük kişi başı 1 kg. ekmek haricinde hiçbir şeye sahip değildirler. Sığır, Ermeniler onları Rusya'ya sürdüğü için nadirdir. Hükümet yardım için para verir ve üstelik hububat Erzurum'da Vali aracılığıyla gelmektedir. Masraf İçişleri Bakanlığınca karşılanmaktadır."

Yola devam eden Heyet, aynı gün akşam Horasan'a ulaştı. 12. Tümen Komutanı Osman Bey tarafından karşılandı. Heyetin incelemelerine göre köy, diğerleri gibi enkaz bir durumdaydı ve yiyecek gelecek kış için yeterliydi. Ertesi gün yola koyulan Heyet, 70 cm.lik dar ölçülü özel bir trenle Horasan'ı terk etti. Erzurum'a giderken Heyet, yola dair bazı gözlemlerde bulundu. Buna göre, bindikleri trenin demiryolu hattı Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar uzanmaktaydı ve buradan Kars ve Batum'a bağlanmaktaydı. Terk edilmiş bu demiryolu materyalleri Ruslar tarafından bırakılmıştı ve Erzurum-Kars demiryoluna paralel olarak müthiş bir otoyol uzanmaktaydı. Trenle giden Heyet, Yağan (Yağan-Köprüköy)'da durdu ve burada muhtar ile yaptığı incelemeler neticesinde köyün tarım ve hayvancılık durumunun iyi olduğunu fakat enkaz evlerin çoğunlukta bulunduğunu öğrendi. Ardından Hasankale (Hasankale/Pasinler)'ye vardı. Burada askeri komutan, belediye başkanı ve ahali tarafından karşılandı. Fakat Heyet, fazla zamanı olmadığından burada fazlaca inceleme

[49] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25-26.
[50] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 26-27.
[51] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 27.

yapamadı. Yine de tarımsal alanların yeterli olduğu ancak nüfusun sadece %5'inin bu yıl ekim yaptığını, sığırın nadir olduğunu ve ahalinin yoksul olmadığını saptadı[52].

Tren yolculuğunu sürdüren Heyet, 5 Ağustos akşamı Erzurum'a ulaştı. Ertesi gün keşif gezisine çıkan Heyet, Erzurum'da askeri yetimhane, sivil ve askeri hastane, teknik okul, kadın göçmenler, Amerikan yapıları ve ahalinin ihtiyaçları hakkında birtakım gözlemlerde bulundu. Buna göre, askeri yetimhanede 139 erkek çocuk vardı. Burası eski lise binası yakınındaki Ermeni kilisesiydi. Ordu birliklerinin komutanı Kazım Paşa tarafından çocuklara askeri talim öğretiliyordu. Çocukların rütbeli üniformaları vardı ve hepsi müthiş görünüyordu. Onların hepsi üniformalarını, keplerini ve ayakkabılarını kendileri yapıyordu. Bu çocuklara sınıflarda düzenli eğitim verilmekteydi. Bu yetimhanenin geliri, çocukların yaptıkları elbise ve küçük kablo parçalarının satılmasından karşılandığından kendileri tarafından sağlanıyordu. Sivil hastane, 100 yataklı ve iyi durumdaydı. Hastaların çoğu, anemiden acı çeken kadınlardı. Ziyaret esnasında mevcut doktor yoktu ve hastane kirliydi. İlaçların yetersiz olduğu söylense de eczacılık iyi durumdaydı. Bundan başka 300 yataklı askeri hastane ve teknik okul bulunmaktaydı[53].

Niles ve Sutherland, Erzurum'u gezerken Amerikan yapılarını da incelemişlerdi. Heyet'in tespit ettiği bu yapılar, konsolosluk, hastane, kilise ve okul olarak kullanılmıştı. Anlaşıldığına göre, bu yapılardan sadece okul binası iyi durumdaydı ve Nisan 1919'dan beri burası İngiliz memur ve askerler tarafından kullanılıyordu[54].

Heyet, bölge ahalisinin gereksinim ve ihtiyaçlarını şu şekilde tespit ediyordu[55]:

> "Elbise. Yerliler için bütün bölgenin en büyük ihtiyaçlarından biri elbiseye sahip olmaktır. Albay İbrahim Tali, insanlarının onlara ödeyebildiğini ve iç çamaşır için pamuk elbisenin en gerekli şey olduğunu söyledi.
>
> Tıbbi tedarikler. Salvarsan (frengi ilacı)'a, kinine, cıvaya, potasyum iyodüre ve genel ilaç tedariklerinin tüm çeşitlerine ihtiyaç vardır. Doktor ihtiyacı onların seyahat etmelerinden dolayı büyüktür. Yarbay Tali, bu bölgedeki askeri doktorlar ile böylesi bir hizmeti kurmaya çaba sarf edecektir.
>
> Çorbaya fazlaca ihtiyaç vardır. Bundan başka hastalar için pirinç gereklidir."

[52] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 27-29.
[53] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 30.
[54] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 31.
[55] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 31.

Erzurum'un yol durumu ve mevcut ordu birlikleri hakkında da şu bilgi veriliyordu[56]:

> "1. Yollar.
>
> a. Demiryolu. Horasan'dan buraya kadar genişlik dışında Kars'a değin dar ölçülüdür.
>
> b. Oto
>
> 1. Kars için. İyi oto yol, geçişle araba seyahati Sarıkamış'a 7 saatte yapılabilir. Eski İngiliz onbaşısı.
>
> 2. Trabzon için. İyi yol. 400 km. Türk oto trenleri tarafından kullanılmaktadır. Bayburt'ta Türkler tedarik deposu kurdu.
>
> 3. Erzincan ve Sivas için. İyi yol. Hiçbir ayrıntı yok.
>
> 4. Güvenlik.
>
> a. Vilayetteki birlikler 3 Kolordu'nun 1 birliğinden oluşmaktadır. İngiliz Yüzbaşısı Türk ordusunun en iyisidir, muhteşem bir şekilde disiplinlidir ve asla yenilmedi. Bayezid, Horasan ve Erzurum Kolordu karargâhlarıdır.
>
> … Erzurum'a ulaşan iki yol vardır.
>
> a. İyi otomobil yolu üzerinde 400 km. Trabzon yoluyla. Eskiden Ruslara ait şimdi Türk askeri kamyonları vardır. Bu yol üzerinde şu an çalışma vardır ve bu yoldan faydalanılmalıdır. Kamyon ile seyahat, 4 gün olacaktır. Bu yolun avantajı, kolayca ulaşılabilir olması ve iyi bilinmesidir. Ayrıca Türk bölgesine uzanmasıdır. Dezavantajı, uzunluğudur ve hububat yardımının Trabzon'a gelmesi için bir düzeninin olmamasıdır.
>
> b. Kars ve Batum yoluyla. Batum'dan demiryolu doğrudan Kars'a uzanmaktadır. Kars'tan Erzurum'a muhteşem bir otoyolun olduğu söylenmektedir. Bu yol, vilayetin gerekli bölgelerine uzanan en az 300 km. lik bir yoldur. Avantajları: uzunluğu daha kısa, Batum-Kars demiryolu üzerinde geniş miktarlarda zaten tedarik nakliyesi yapılmaktadır, Batum'da düzenli olarak gelmektedir, gerekli bölgelere uzanmaktadır."

Erzurum hakkında bu bilgileri veren Heyet, şehre ilişkin ve yapılması gerekenler hakkında bazı önerilerde de bulunuyordu. Bu öneriler şunlardı[57]:

> "1. Genişliği, ihtiyaçları ve ulaşılabilirliği ile Erzurum AYDYD tarafından geniş yardım alanı olarak kurulmalıdır.
>
> 2. Erzurum'da çalışan Kızılay ve faaliyetleri hakkında bu kurumla işbirliği içinde olunmalıdır.

[56] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 31-32,34.
[57] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 33-34.

> 3. Erzurum'daki sivil yetimhaneye para ve personel ile yardım edilmelidir. Çocuklar ve kadınlar acınacak bir haldedirler.
>
> 4. Tıbbi durum yardıma ihtiyaç duymaktadır. Sivil hastane ilaçlara ve akıllı yönetime gereksinim duymaktadır. Eski Amerikan hastanesi binası, baş hastalıkları ya da gelecek kış tifüs için özel bir hastane olarak açılabilir.
>
> 5. Askeri yetimhane ve askeri hastanenin yardıma ihtiyacı yoktur.
>
> 6. Amerikan okul binası her ne kadar çalışma yapılırsa yapılsın faydalanılmalıdır.
>
> 7. Erzurum vilayetinde gıda durumu, hepsinin en baskın problemiydi. Zaten bazı bölgelerde kıtlık vardır ve gelecek kış, yardım sağlanmazsa mutlaka açlıktan çok ölüm olacaktır."

Erzurum'u gezen ve incelemelerde bulunan Heyet, 7 Ağustos'ta Rauf Bey ile akşam yemeği yedi[58]. Bir gece daha Erzurum'da kalan Heyet, vakit kaybetmeden ertesi gün Erzincan'a gitmek üzere yola koyuldu. Kamyon ile yolculuğuna devam eden Heyet, önce Mamahatun (Tercan-Erzincan)'a sonra da Karabıyık'a vardı. Burada kamyonun benzinin bitmesi sebebiyle Erzurum'dan otomobil gelmesini bekledi. Bu arada Heyet, kötü yol şartlarından ötürü Trabzon yönüne gitmeye karar verdi. Heyet, Karabıyık'ta iken otomobilin gelmesi gecikince bir gece burada kaldı[59].

10 Ağustos'ta Karabıyık'ı terk eden Heyet, aynı gün Bayburt'a vardı. Heyet'in izlenimlerine göre, bölge dağlık ve verimsizdi, köylerin yarısı tahrip edilmiş ve evlerde kalanlara zarar verilmişti. Bölge, Erzurum'a oranla daha iyi durumdaydı. Bayburt'tan yoluna devam eden Heyet, Hadrak (Balkaynak-Bayburt)'tan geçti. Bu arada Heyet, Kızılay'ın üç temsilcisi, Erzurum için yardım sevkiyatının başı olan Dr. Şekip, Dr. Lütfi ve M. Fuat Sadık ile buluştu. Heyet'e göre, AYDYD eğer bu bölgede bir çalışma yapacaksa İstanbul'da Kızılay yetkilileriyle görüşmeliydi. Yeniden yola devam eden Heyet, 11 Ağustos'ta Ardasa (Torul-Gümüşhane)'yı geçerek Zigana geçidini aşıp Trabzon'a vardı. Trabzon'da, Vali ve Amerikan Heyeti'ni ziyaret etti. Geceyi İngiliz elçisinin yanında geçiren Heyet, 13 Ağustos'ta İstanbul'a gitmek üzere eski Avusturya S.S. Francenz Ferdinand gemisiyle açıldı ve 15 Ağustos'ta İstanbul'a vardı[60].

---

[58] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 33-34; Yüzbaşı Niles ve yardımcısı Sutherland'ın Rauf Bey ile yemek yemesi, 1919'da Anadolu'da başlayan "Müdafaa-ı Hukuk" hareketinin lider kadrosundan olan bir kişi tarafından bu harekete dair bazı temel bilgilerin kendilerine verildiğini göstermektedir. Nitekim Heyet, bunu doğrulamakta ve Erzurum Kongresi kararlarının bir nüshasını aldığını belirtmektedir.(bkz. *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 18.)

[59] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 32.

[60] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 32-34.

13 Temmuz-13 Ağustos 1919 tarihlerinde yaklaşık bir ay boyunca Mardin'den başlayıp Bitlis ve Van üzerinden Erzurum ve Trabzon'a kadar bütün Doğu Anadolu'yu dolaşan Niles ve Sutherland, bu süre zarfında tercüman Osman Ruhi Bey vasıtasıyla gittikleri kasaba ve vilayetlerde, çeşitli görüşmeler gerçekleştirdiler ve birçok incelemelerde bulundular. Bütün bu faaliyetlerini içeren, gördüklerini ve araştırma sonucunda elde ettiklerini bir rapor halinde kaleme aldılar.

2.2. GENERAL HARBORD HEYETİ

2.2.1. Heyetin Kuruluşu ve Türkiye'ye Gelişi

Niles ve Sutherland Heyeti'nden sonra Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya gelen bir diğer heyet, General Harbord Heyeti[61] idi. Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin taleplerini sunması ve ABD'nin Kafkasya'daki askeri temsilcilerinden gelen Ermenilerin bölgede Türkler tarafından zulme uğratıldığına dair telgraflar, Başkan Wilson'u bölgeyi doğrudan inceleyecek bir heyet göndermesi konusunda mecbur bıraktı. Bu iş için General Harbord[62], uygun görüldü.

General Harbord Heyeti'nin Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da mevcut siyasi durumu araştırmak, Ermenilerin durumunu incelemek ve kurulacak Ermenistan mandasının olabilirliğini ve ABD için bunun getireceği olumlu ve olumsuz sonuçları

---

[61] Bu Heyet ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır: Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, Tercüman Tarih Yay., İstanbul 1981; Ali Karayaka, *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara 2001; Hulusi Akar, *Harbord Military Mission to Armenia: The Story of An American Fact Finding Mission and Its Effects on Turkish-American Relations*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2005; Muammer Özçelik, *Milli Mücadelede Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.

[62] James Harbord, 21 Mart 1866'da George W. ve Effie Critton (Gault) Harbord çiftinin oğlu olarak dünyaya geldi. O çocukken ebeveynleri, Lyon County Kansas'a taşındı. Devlet okullarında temel eğitimini tamamladıktan sonra genç Harbord, Haziran 1886'da mezun olduğu Kansas Eyalet Tarım Koleji'ne girdi. O bir süre Kansas'taki Butler County'de ders verdi ve daha sonra bir eğitmen olarak Tarım Koleji'ne geri döndü. 10 Ocak 1889'da ABD Ordusunda Dördüncü Piyade Bölüğü'nde askere kaydoldu. Washington ve Idaho'da görev aldı. 31 Temmuz 1891'de o İkinci Süvari Bölüğü'ne Teğmen olarak atandı. Kızılderili Bölgesi, Kansas ve Texas'ta çalıştı ve 1895'te Piyade ve Süvari kısmının seçkin mezunu oldu. Daha sonra Küba'da görev aldı ve burayı 1899'dan 1901'e kadar Askeri Vali olarak yönetti. 1901'de Yüzbaşı rütbesi terfi ettirildi. 1902'de Filipinler'e gitti ve burada 12 sene kaldı. Harbord, Filipinler Hükümeti, Mançu Yasası ile sona erince 1914'te ABD'ye geri döndü. ABD 1917'de I. Dünya Savaşı'na girdikten kısa bir süre sonra General Pershing'in yardımcısı olarak onunla birlikte Fransa'ya gitti. 1918'e kadar Paris'te ve Chaumont'da General Pershing ile çalıştı. Ağustos 1917'de Harbord, tuğgeneral rütbesine terfi ettirildi. Almanlara karşı Verdun Savaşı'nın komutanıydı. General Pershing, onu, 28 Temmuz 1918'de Lojistik Hizmetlerini yürütmek üzere atadı. Ağustos 1919'da Başkan Wilson tarafından görevlendirilen Ermenistan İçin Amerikan Askeri Heyeti'nin başkanı olarak Yakın Doğu'ya gitti. Kasım 1919'da ABD'ye geri döndü. 1922'de emekli oldu ve 1923'te Amerika Başkanlık Radyosu'nda görev aldı. 1947'de öldü. (bkz. James Harbord, *The American Expeditionary Forces, Its Organization and Accomplishments*, Evanston 1929, s. 5-8; Peter F. Sugar, "A Reinterpretation of the Significance of General James G. Harbord's Mission", *Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası Atatürk Konferansı*, İstanbul (10-11 Kasım 1980), s. 2-3.)

belirlemek üzere görevlendirilmesi, 1919 yılının yaz aylarına dayanmaktaydı. Nitekim 1918 yılında *Ermenistan ve Suriye'ye Yardım Amerikan Komitesi* adlı bir derneğin Amerikan Hükümeti'ne başvurması ve bu sebeple Amerikan Hükümeti'nin Ermenistan halkına bir gemi dolusu yiyecek, giyecek, tarım aletleri, tohumluk, doktor ve ilaç gibi tıbbi malzemeler göndermesi[63], ABD nezdinde onların acınacak bir halde oldukları zannını meydana getirmişti. Bu münasebetle, ABD duruma bizatihi el attı. Yardım Yöneticisi Hoover, Mayıs 1919'da Binbaşı Green'i Ermenilerin bu acınacak durumunu azaltmak için elinden gelenin en iyisini yapmak üzere görevlendirdi. Bu tehlikeleri bertaraf etmek için Hoover, 28 Haziran'da Wilson'dan Ermenistan için müttefikleri temsilen bir yüksek komiserin atanması isteğini bildirdi. 3 Temmuz'da Hoover, bunun için Albay Haskell'i önerdi. İki gün sonra da Haskell, Baş Delegasyon Konseyi tarafından atandı. 1919 yazı boyunca Haskell ve Green, Ermenistan'a dair bilginin temel kaynaklarıydı[64].

Ermenistan'a giden Binbaşı Green, Temmuz sonunda Müttefikleri üç defa mevcut tehlikeler konusunda uyardı. Green, Türklerin 1915 katliamlarından daha büyük felaketlere hazırlandığını bildiriyor ve bu nedenle müttefiklerin bölgeye asker göndermesi konusunda ikazlarda bulunuyordu. Fakat Green'in ikazları, o dönem için İngilizlerce görmezden gelinmişti ya da dinlenmemişti. Çünkü aynı tarihlerde Hoover'ın Polk'a Ağustos tarihli bir telgrafında, İngilizlerin Kafkasya'dan askerini çekmesini ertelemesi gerektiğini yazmıştı[65]. Şüphesiz bu durum, İngiltere'nin Ermeni meselesini ve Ermenistan mandası sorununu ABD'nin üzerine yıkmaya çalışma politikasını açıkça gösteriyordu.

Transkafkasya'dan gelen bu telgraflar, Amerika ve kamuoyunu bir hayli meşgul etti. Nitekim Ermenistan'daki mevcut gelişmeleri takip eden Gerard Komitesi, 22 Temmuz 1919'da Başkan Wilson'a "Kafkas Ermenistan"ındaki politik ve ekonomik durumdan başka bölge halkının acınacak bir halde olduğunu ve yardıma muhtaç elli bin kişiye yardım edilmesi isteğini bildirdi. Bundan başka Hoover da, Üst Konsey'e Ermenistan'daki kıtlık hakkında bilgi verdi[66].

---

[63] Fahir Armaoğlu, "Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı?", *Belleten*, LXI, Aralık 1997, sayı: 232'den ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 702.
[64] James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Kent 1967, s. 168-169.
[65] Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 170.
[66] Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 169.

Bütün bu gelişmeler dolayısıyla Wilson, derhal aldığı haberlerin doğruluğunun ve abartma payının ne olduğunun saptanması amacıyla Paris'e bir telgraf çekti. Böylelikle General Harbord başkanlığındaki inceleme heyeti resmen görevlendirilmiş oldu. Bu arada Amerika'daki yardım kuruluşları 15 Ağustos'ta Paris'e gidecek olan Harbord'dan, İngiliz Başbakanı Llyod George'a İngiltere'nin Kafkasya'dan askerini çekmeyi ertelemesini söylemesini istemişti[67]. Gelen emir üzerine Harbord, hemen heyet üyelerini belirleyip gerekli bilgileri toplamaya başladı. Gerekli gördüğü tüm araç-gereçler kendisine Amerikan Hükümeti'nce karşılanacaktı. General Pershing tarafından da askerî personelini seçmede kolaylık gösterilecekti. Asker ve sivil uzmanlardan oluşan heyette Haberleşme Taburu tarafından birkaç fotoğrafçı, Fransız Hükümeti tarafından da bir aşçı atandı[68].

Harbord Heyeti'nin Heyet'in İkinci Başkanı Tuğgeneral Frank R. McCoy dışında asker ve sivil üyeleri ve görevleri şunlardı[69]:

> "Politika faktörler ve problemler. Yazan: Stanley K. Hornbeck, Amerika Birleşik Devletleri Ordusu Levazım Kısmı.
>
> Türkiye ve Transkafkasya'da Hükümet. Yazan: Hakim Yarbay Jasper Y. Brinton ABD Ordusu.
>
> Türkiye ve Transkafkasya'da genel ve özel finans. Yazan: Prof. W. W. Cumberland.
>
> Türkiye ve Transkafkasya'da ticaret ve endüstri. Yazan: Ticaret Ataşesi Eliot Grinner Meas.
>
> Halk sağlığı ve bakımı. Yazan: Albay Dr. Henry Beewkes ABD Ordusu Sıhhiye Heyeti.
>
> Nüfus; endüstriyel ve diğer nitelikler; bakım. Yazan: ABD Ordusu Mühendislerinden John Price Jackson.
>
> İklim, doğal kaynaklar, hayvan endüstrisi ve tarım. Yazan: ABD Ordusundan E. Bowditch.
>
> Coğrafya, madenler ve sınırlar. Yazan: ABD Ordusu Kurmay Albay Mühendis Lawrence Martin.
>
> Türkiye ve Transkafkasya'da basın. Yazan: ABD ordusundan Harold W. Clark.

---

[67] *The New York Times*, 9 Ağustos 1919.

[68] Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, Tercüman Tarih Yay., İstanbul 1981, s. 64-65.

[69] James G. Harbord, *Report of the Amrerican Military Mission to Armenia, Conditions in the Near East*, 66th Congress 2d Session, Document No. 266, Government Printing Office, Washington 1920, s. 2, *The Washington Post*, 17 Ağustos 1919; *The New York Times*, 22 Ağustos 1919.

> Manda İdaresinin askeri meseleleri. Yazan: Amerikan Ordusundan General Van Horn Moseley.
>
> Ön Asya ve Transkafkasya'da ulaşım ve haberleşme. Yazan: Misyonun Mühendis Üyesi William B. Poland."

Bu isimlerden başka subaylar, kâtipler ve tercümanlar da heyetin içindeydiler. Heyet'te dört Ermeni[70] ve bir Türk bulunmaktaydı. Ermeni olarak Haig Şekerciyan, Dikran Sericanyan, H.H. Kaçadoryan ve Dick Ohannesyan[71], Türk olarak Heyet, İstanbul'dayken katılmış olan Hüseyin (Pektaş) Bey, tercüman olarak bulunuyordu[72].

Harbord'a göre, Heyeti'in asıl amacı, Türkiye'deki Ermeni vilayetleriyle Rus Ermenistan'ındaki ülkeleri görüp anlamak noktasında toplanıyordu. Buna göre, eski beynelmilel hududa paralel yol takip ederek Türklerin oralarda asker yığıp yığmadıklarını kesin olarak anlamak ve Ermenilerin henüz ayrı bir devlet teşkil edildiğini görmek ümidini besledikleri o Ermenistan'ı mümkün olduğu kadar yakından ve içinden görmek hedefleniyordu[73]. Harbord'un burada Türkiye'nin doğusundaki vilayetleri Ermeni vilayeti olarak görmesi, onun önyargılarla dolu bir şekilde olduğunu gösteriyordu. Fakat sonradan tüm fikirlerinde yanılacaktı.

General Harbord, Fransa'dan ayrılmadan Paris'te bulunan Ermeni Milli Delegesi Başkanı Mısırlı bir Ermeni olan Boghos Nubar Paşa ile görüştü. Bu görüşmede Harbord, Nubar'a, "*sizin sözleriniz benim çok merakımı uyandırdı. Ermenistan'da ne vakit bulundunuz?*" demiş kendisi de "*hiç bulunmadım*" şeklinde bir cevap vermişti[74]. Harbord bu cevabı alınca gerçekten şaşırmıştı. Çünkü Ermeni davasını uluslararası bir yerde savunan bir Ermeni'nin daha önceden Ermenistan'da hiç bulunmaması, işin boyutunun ne kadar siyasi olduğunu da ona göstermişti.

General Harbord Heyeti, tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra 24 Ağustos 1919'da Brest'ten eskiden Avusturya-Macaristan'ın muhacir taşıyan Martha Washington gemisiyle ayrıldı. Uzun bir yolculuktan sonra Heyet, 2 Eylül'de İstanbul'a

---

[70] Harbord'a göre, heyette iki Ermeni vardı. Fakat tespit ettiğimiz belgeden anlaşıldığına göre heyette dört Ermeni bulunmaktaydı. Muhtemelen Harbord, bu iki Ermeni'yi sadece tercüman oldukları için söylemişti. (bkz. James G. Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, s. 37.)

[71] *US. NARA Archives*, 184.021/243.

[72] Akgün, *General Harbord'un Anadolu…*, s. 66.

[73] James G. Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, s. 176.

[74] James G. Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, s. 36.

vardı[75]. Heyeti, İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri Ravndal ve Amiral Bristol'un yaveri Tisdel karşılamıştı[76]. Harbord Heyeti'nin İstanbul'a gelişi, Osmanlı Hükümeti tarafından da haber alınmıştı. I. Dünya Savaşı'nda ABD ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi neticesinde ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Elkus'un geri dönmesi sebebiyle[77], bu dönemde Osmanlı Hükümeti, ABD ile olan ilişkilerini İsveç Sefareti vasıtasıyla yürütüyordu. Bundan ötürü Harbord'un İstanbul'a geldiği ve hangi güzergâhta seyahat edeceği İsveç Sefareti'nden bildirilmişti. Belge şu şekildeydi[78]:

> "Devletlü efendim hazretleri
>
> Şark-ı Karibde tahkikat icra edecek olan Amerika Generallerinden Harbord'un hangi tarihlerde nerelerde bulunacağına dair İsveç Sefaretinden bir takrir tevdi olunan varakanın tercümesi dünkü tezkere-i senaveriye zeylen irsal kılınmış olmakla ifay-ı iktizası siyakında tezkere-i senaveri terkim kılındı efendim.
>
> Fi 13 Eylül 335/1919"

Harbord İstanbul'a geldiğinde İstanbul'un siyasi durumunu da gözler önüne sermişti. Buna göre, mütarekeye göre İstanbul'u İngiliz ve Fransızlar işgal etmişti. Ana caddelerde polisler vardı. Fransızların başkomutanı General Franchet D'Esperey, İngilizlerinki ise aslen İskoçyalı olan General Milne idi. İstanbul'u İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'yi temsilen dört yüksek komiser kontrol ediyordu. Yunan destroyerinin terbiyesizce tam sarayın önünde durması sebebiyle Padişah sahildeki sarayı terk etmişti[79].

Heyet'in hükümet, maliye, ticaret ve sanat gibi araştıracağı konular hakkında elde edeceği bilgilerin temel yeri İstanbul ve Tiflis idi. Bu sebeple Harbord, heyeti ikiye böldü ve yukarıdaki maddeleri araştırıp rapor halinde hazırlamaları için heyetin yarısını gemi ile İstanbul'da bıraktı. Bunlar sonradan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın merkezi olan Tiflis, Bakü ve Erivan'a gelmek üzere Karadeniz yoluyla hareket edecektiler. Bu arada Harbord, Osmanlı Hükümeti ile resmi temasta bulunmadı. Verilen emir gereğince sadece İsveç Sefirliği'ne bir kart bırakmak suretiyle durumu Osmanlı Hükümeti'ne bildirdi. Harbord'un Osmanlı Hükümeti ile temasa geçmemesinin diğer önemli bir sebebi de, kendisinin de belirttiği üzere, Anadolu'da merkezi hükümetin gücünü tamamıyla yitirmesi ve buna mukabil Milli Hareket'in, Heyet'in geçeceği

[75] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 36.
[76] *Tasvir-i Efkâr*, 4 Eylül 1335 (1919).
[77] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 37.
[78] *BOA*, DH.EUM.AYŞ/22-15-5.
[79] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 37.

yerlerde güç kazanması ve söz sahibi olmasıydı. Bu sebeple Harbord, İstanbul'da Milli fırkaların temsilcileriyle de görüşmüştü. Milli Hareket'in temsilcileri, Harbord Heyeti'ne her türlü yardımı ve kolaylığı sağlama konusunda söz vermişlerdi[80].

2.2.2. Harbord Heyeti'nin Doğu Anadolu Gezisi ve Faaliyetleri

Harbord Heyeti'nin Doğu Anadolu'da ve Transkafkasya'da nereye uğrayacağı daha seyahate başlanmadan önce belli olmuştu. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbekir, Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum vilayetlerine acil olarak gönderilen şifre telgrafında şöyle denmekteydi[81]:

"Nezaretten

Diyarbekir, Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum

Vilayetlerine

Şifre

Gayet müstaceldir.

Wilson cenapları tarafından Şark- Karibde tahkikat icrasına memuren izam edilen Amerikan ordusu kumandanlarından General Harbord'un taht-ı riyasetinde otuz kırk zattan mürekkep bir heyetin Dersaadet'ten hareketle evvela Halep'e oradan Diyarbekir, Sivas, Harput, Muş, Kars, Erivan ve Tiflis'e azimet edeceği heyetin memealik-i Osmaniye dâhilinde keşt ve güzarı esnasında bir güne müşkülat bırakılmaması ve haklarında daima nazikâne muamele edilerek her türlü teshilat-ı iraesi ve icabı halinde maiyetine muhafaza-ı kuvvet terkiki ve generalin talep edeceği malumatın itası hariciye nezaretinden izbar buyrulmuştur. İşar-ı Vakıa dairesinde ifayı malumat edilmesi. 16-9-35 (16 Eylül 1919)"

Yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere Harbord Heyeti, İstanbul'dan Halep'e oradan da Diyarbekir, Sivas, Harput (Elazığ), Muş, Kars, Erivan ve Tiflis'e gidecekti. Buna binaen Harbord'un Anadolu'da gideceği yerler şu şekilde planlanmıştı[82]:

Bulunduğu Mahal	**Eylül Ayı**
Haydarpaşa Dersaadet'ten hareket	8
Konya'ya muvasalat	9
Konya'dan hareket Bağdad hattıyla	10
Adana'ya muvasalat gece	
Tevkif Adana'da	11

[80] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 37- 38.
[81] *BOA*, DH.EUM.AYŞ/22-15-14.
[82] *BOA*, DH.EUM.AYŞ/22-15-7.

Adana'dan hareket sabah	12
Mardin'e muvasalat	15
Mardin'den hareket sabah	16
Diyarbekir'e muvasalat gece	
Diyarbekir'de tevkif	17
Diyarbekir'den hareket	18
Yollarda geçecek	18-19
Harput'a muvasalat	19
Tevkif	20
Harput'tan hareket	21
Malatya'ya muvasalat	21
Malatya'dan hareket sabah	22
Yollarda geçecek gece	22-23
Sivas'a muvasalat	23

Bir başka belgede, yukarıdaki liste aynen verilmiş fakat listeden farklı olarak Dersaadet'ten Malatya'ya kadar olan varış süreleri bir gün önce olarak yazılmıştı[83]. Bakıldığında, Heyet, hiç değilse geçeceği ve inceleme yapacağı güzergâhı önceden tespit etmişti. Elbette ki, 1919 Anadolusu'nun mevcut siyasi ve sosyal durumu öz önüne alındığında yolculuğun bazen sekteye uğraması nedeniyle yukarıdaki planda da küçük değişikliklere neden olmuş olabileceği de muhakkaktır.

Harbord, İstanbul'dan ayrılmadan önce Ermeni Patriği Zaven Efendi ile görüştü. Zaven Efendi, generale bazı istatistik, fotoğraf ve yer adlarına varana kadar sahte bir rapor verdi. Bundan başka Amerikan mandası fikrini savunan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin mensuplarından Halide Edip, Ahmet Emin ve Yunus Nadi gibi şahsiyetlerle görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede, Cemiyet üyeleri, generalden Batum yolunu değil Sivas yolunu tercih ederek Mustafa Kemal ile görüşmesini istediler ve bunda başarı da sağladılar[84].

Heyet, İstanbul'dan Adana ve Halep, oradan da Mardin'e Bağdat demiryoluyla, bundan sonra da Mardin üzerinden Diyarbekir, Harput (Elazığ), Malatya, Sivas ve Erzurum'a kadar otomobille seyahat edecekti[85]. Harbord yola çıktıktan bir süre sonra Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbekir, Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum vilayetlerine gönderilen bir şifre telgrafta, General Harbord ve Heyeti'ne daima

[83] *US. NARA Archives*, 184.021/242.
[84] Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında…,* s. 92.
[85] *US. NARA Archives*, 184.021/241.

nazikâne davranılması ve General'in istediği her türlü kuvvet ve ihtiyacın derhal temin edilmesi bildiriliyordu[86].

General Harbord Heyeti, Bağdat demiryolu ile Anadolu yolculuğuna başladığında Anadolu'nun siyasi vaziyeti dikkate değerdi. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmış ve gerek Havza'da gerekse Amasya'da yayımladığı genelgelerde, Türk milletini Mondros Mütarekesi neticesinde yurdun dört bir yanında başlayan işgallere karşı durmaya çağırıyor ve bağımsızlık ve hür yaşamak için elden gelen her türlü direnişin gösterilmesini istiyordu. Bunun için önce 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da Erzurum'da sonra da 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta milli kongreler düzenlenmişti. Bu kongrelerin hitamında kabul ve ilan edilen beyannameler, Anadolu'da her türlü işgal hareketine karşı bir "Müdafaa-ı Hukuk" hareketini doğurmuştu. Anadolu'daki bu "Müdafaa-ı Hukuk" hareketi yani Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, yurdun her yerine sirayet etmiş ve otorite, İstanbul Hükümeti'nden ziyade işbu milli hareketi başlatanların olmuştu. Bu dönemde milli hareketi destekleyenlerin gündeminde olan en mühim konulardan biri de manda meselesiydi. Verilecek mücadelede dış bir gücün desteğini sağlamak konusunda manda fikri de ortaya atılmıştı. Bazı aydınlar mandayı reddediyor, bazıları da mandayı savunuyor fakat hangi ülkenin olabileceği noktasında anlaşmazlığa düşüyorlardı. Bu dönemde Amerikan mandası, İngiliz mandası, Fransız mandası ve İtalyan mandasını savunanlar bulunuyordu. Halide Edip'in kurucusu olduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti, Amerikan mandasını, Sait Molla ve Ali Kemal ile birlikte Damat Ferit Paşa gibi şahısların mensubu olduğu İngiliz Muhipleri Cemiyeti de İngiliz mandasının ateşli savunucuları olarak göze çarpıyordu[87].

Manda meselesi, birçok aydın tarafından tartışılmasına rağmen ilk kez Erzurum Kongresi'nde ortaya atıldı ve kongrenin gündemine sokulmaya çalışıldı. 7 Ağustos'a kadar çalışmalarını sürdüren kongrenin en çok meşgul olduğu konulardan biri manda olmuştu. Kongrede Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Ali Naci ve Yusuf Ziya tarafından 20 maddelik bir önerge sunulmuş ve Amerikan ya da İngiliz milletlerini herhangi birisinin bilimsel, ekonomik ve uygarca olan yol göstericiliği talep edilmişti[88]. Bundan başka Eski Beyrut Valisi ve Milli Ahrar Fırkası idare heyeti üyelerinden Bekir Sami Bey'in Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta Amerikan mandası öneriliyordu[89]. Bu telgraf

[86] *BOA*, DH. ŞFR/103-185-1.
[87] Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda…*, s. 54,55, 62,63.
[88] Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda…*, s. 126.
[89] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 77.

karşısında Mustafa Kemal, Rauf Bey'e, "*Ne garip Bekir Sami Bey de Amerikan mandasının kabulünü iltizam ve tavsiye etmekten başka çare bulamıyor… Oh ne ala, mücadele yerine mandayı kabul edeceğiz ve rahata kavuşacağız. Bu ne gaflet, ne körlük ve hatta ne budalalık, İstanbul'un en büyük ricali de bu fikirde; içlerinden biri çıkıp da: 'Ya istiklal, ya ölüm' demiyor*" şeklinde bir cevap vererek kızgınlığını dile getirmişti[90]. Netice itibariyle manda taraftarlarının beklediği manda konusu kongre gündemine girmemişti[91]. Fakat Kongre beyannamesinin 7. maddesinde milletin iç ve dış bağımsızlığı ve vatanın bütünlüğü korunmak şartıyla herhangi bir devletin, fenni, sınaî ve iktisadi yardımının memnuniyetle karşılanacağı maddesi koyulmuştu[92]. Bu arada, Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nin kapanmasından sonra da Amerikan mandası taraftarlarından mektuplar almaya devam etti. Önce Halide Edip, gönderdiği telgrafta Filipinler gibi vahşi bir memleketi adam eden Amerika'nın, mandası altına girmeyi uygun buluyor, sonra da Kara Vasıf Bey, Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta İstanbul'daki aydınlarının çoğunun Amerikan mandasını arzuladığını bildiriyordu[93].

4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde de manda meselesi gündemi epey meşgul etti. Sivas Kongresi'nde manda taraftarlarının Amerikan mandasını istemeleri özellikle Erzurum Kongresi kararlarının 7. maddesini manda şeklinde yorumlanmasından kaynaklanıyordu[94]. Manda konusu, kongrenin beşinci günü yani 8 Eylül'de masaya yatırıldı. Konu masaya yatırılmadan önce İhzar Komisyonu tarafından kongrede görüşülecek konular arasında mandaya da yer verilmişti. Bu arada Mustafa Kemal, görüşülecek konuları ve Amerikan mandasının gündeme geleceğini bildiği için kongre esnasında o sıralarda Sivas'ta Amerikalı bir gazeteci olarak bulunan Mr. Browne ile hiçbir resmi sıfatla görüşmediğini hatta onun mandanın anlamını bile bilmediğini ve mandanın ancak bizim ne anladığımızdan ibaret olduğunu ifade etti[95]. Bu konuşmadan sonra Amerikan mandasını savunanlar sırayla söz aldılar ve böylece konu resmen tartışmaya açılmış oldu. Sırasıyla Şükrü Bey, Kara Vasıf Bey, İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami Bey, Hami Bey ve Refet Bey söz aldılar ve hepsi Amerikan mandasının ülke menfaatlerine daha uygun olduğunu söylediler. Bu zatlardan başka söz alan Raif Bey ve

---

[90] Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, TTK, Ankara 2009, s. 179.
[91] Erzurum Kongresi, Amerikan mandasını görüşmek niyetinde değildi, çünkü Amerika, büyük Ermenistan tasarısıyla ilgili görülüyordu. (bkz. Salâhi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, I, TTK, Ankara 2008, s. 319.)
[92] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 79.
[93] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 82-83.
[94] Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası…*, s. 80.
[95] Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda…*, s. 137.

Ahmet Nuri Bey ise Amerikan mandasına şiddetle karşı çıkan konuşmalar yaptılar. Konu ertesi günde tartışılmaya devam etti. Bekir Sami Bey tekrar söz aldı ve artık müzakerelere geçilmesini istedi. Ondan sonra söz alan Rauf Bey ise Amerikan mandansın kabul edilmesinin zorunlu olduğundan bahsetti ve sonra bir öneride bulundu. Buna göre, Amerika'ya ülkeye bir heyet göndermesi ve araştırma yaptırması için bir mektup gönderilecekti. Rauf Bey'in bu önerisi kabul edildi ve Sivas'ta Heyet-i Temsiliye adına ABD Senatosu'na bir mektup gönderildi[96].

Görüldüğü üzere Harbord, Anadolu'ya gelirken siyasi vaziyet ve Amerika'ya karşı hissiyat bu şekildeydi. Nitekim Harbord'un Anadolu'ya gelişinin haber alınmasından sonra Amerikan mandası fikrini iyice ön plana çıkması ve hatta kongrelerin gündemine dahi girmesi o dönem için dikkate değer bir gelişmeydi. Amerikan mandası taraftarları, General Harbord Heyeti'ni bu açıdan bir fırsat olarak görmekte ve bunu iyi bir şekilde değerlendirmek istemekteydiler.

Harbord, Anadolu'ya gelirken bir takım önyargılara da sahipti ve bu önyargı gerçeğini kendisi itiraf etmişti. Harbord, Heyet'teki herkesin Ermenistan'ı ve Ermeni katliamını hayal ettiklerini ve bütün bunları gazete ve kitaplardan öğrendiklerini dile getiriyordu. Bundan başka Heyet üyelerinden birisinin Paris'te bir Ermeni ile karşılaşması dikkate değerdir. Heyet üyesi, Ermeni'ye, gerçekten Ermeni katliamı hakkında duyduklarımız söylendiği gibi mi olmuş diye sorunca o da, evet öyle ben bile iki defa katledildim demişti[97]. Hiç şüphesiz Harbord'un verdiği bu anlatı bile, Ermenilerin durumu ne kadar abarttıklarını da gösteriyordu.

Heyet, Üsküdar ve Haydarpaşa istasyonlarından hareket ederek Konya üzerinden Adana'ya vardı. Burada iki gün kalan Heyet, şehre dair bazı gözlem ve incelemelerde bulundu. Ardından tekrar trene binen Heyet, Kilikya ovasını geçerek Halep'e vardı. Aynı gün içinde gece yola çıkan Heyet, akşamüstü Mardin'e ulaştı. Harbord, Mardin'i bütün Türk şehirlerine örnek olacak bir yer olarak tanımlamıştı. Halkın ne kadar misafirperver ve hoşnut olduğunu da ifade etmişti[98]. Heyet'i Mardin'de V. Fırka Komutanı Yarbay Kenan Bey misafir etti. Kenan Bey, Heyet'e, Malatya ve civarında İngiliz Binbaşısı Noel'in tahrikiyle bir Kürt ayaklanması olabileceğini ve bu durumdan endişe duyduğunu söylemişti. Heyet, 13 Eylül'de Mardin'den ayrıldı ve Diyarbakır'ı

[96] Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar…,* s. 237-251.
[97] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 36-37.
[98] Harbord, "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", s. 38-47.

geçti. Ergani madenlerinin üzerinden Harput (Elazığ)'a ulaştı. Harbord, Harput'un yıllarca Amerikan misyonerlerine ev sahipliği yaptığını bu noktada Fırat Koleji'nin ayrı bir öneme sahip olduğunu dile getiriyordu. Maraş üzerinden Malatya'ya gelen Heyet, burada V. Fırka kumandanı Yarbay Kenan Bey ile tekrar karşılaştı. Malatya'dayken Heyet'in dikkatini çeken bir özellik de, buradaki Müslüman kadınların peçe takmamalarıydı. Harbord'un tespit ettiği diğer önemli bir husus da, Mardin'e geldiklerinde Malatya hariç Türkiye'nin doğusundaki bütün sivil ve askeri memurların milliyetçi harekete destek verdikleriydi[99].

Harbord Heyeti, 18 Eylül'de Sivas'a gitmek üzere Malatya'dan ayrıldı. Harbord, Sivas'a varmadan İstanbul Hükümeti'ne karşı isyan ve ihtilal niteliğinde olan bir hareketin lideri olan Mustafa Kemal'in kendilerini karşılayacak heyette olmasının sakıncalı olacağını ve bu yüzden Mustafa Kemal'in kendilerini karşılayan heyette bulunmamasını bildiren bir telgraf çekti[100].

Heyet, Sivas'a varmadan önce Heyet'ten bir binbaşı ve bir yüzbaşı, Sivas'a gelerek Mustafa Kemal ve Rauf Bey ile görüşmüş ve Heyet'in Sivas'a ulaştığını bildirmişti[101]. Bir müddet sonra General Harbord Heyeti, 20 Eylül'de Sivas'a vardı. Heyet, Mustafa Kemal hariç, asker ve sivil memurlar tarafından karşılandı. Harbord, Sivas'ta önce Amerikalı misyonerlerden Dr. Patridge ile baldızı Miss Graffam'in evinde yemek yediler. Ardından Vali konağına geçerek burada kendi şereflerine bir ziyafet verildi. Harbord, Çanakkale'de ordu komutanı iken tehlikeden sakınmdan açık saçık dolaştığından dolayı Alman erkânı harbiyesi tarafından şikâyet edildiğini duyduğu Mustafa Kemal'i çok merak ediyordu. Valinin resmi ziyaretinden sonra Mustafa Kemal ile bir görüşme gerçekleşmesi konusunda anlaşıldı. Bu görüşme için Harbord Heyeti'nde Harbord'dan başka General Moseley, Mc Coy ve tercüman olarak Hüseyin Bey yer alıyordu. Buna mukabil milliyetçilerden de Mustafa Kemal'den başka Rüstem Bey, Rauf ve Bekir Sami Beyler bulunmaktaydı. Görüşme yaklaşık iki buçuk saat sürdü[102]. Görüşmede en çok Mustafa Kemal konuştu. Daha sonra Harbord, Mustafa

[99] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 176-180.
[100] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 184.
[101] Akgün, *General Harbord'un Anadolu…*, s. 109.
[102] Bu görüşme için ayrıntılı olarak bkz. Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi I", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 76, Ankara (Şubat 1968), s. 257-268; Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi II", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 77, Ankara (Mart 1969), s. 321-334; Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi III", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 80, Ankara (Haziran 1969), s. 525-545; Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi IV", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 81, Ankara (Temmuz 1969), s. 589-603.

Kemal'e, milli hareketin dış ülkelerde başka anlaşıldığını ve kendilerine olan biteni doğru anlatmasını istedi. Mustafa Kemal, gayet açık bir şekilde milli hareketin amaçlarını beyan etti. Milli hareketin Yunanlılar tarafından İzmir'de yapılan vahşetler üzerine başladığını ve imparatorluğun her tarafında yerel milli müdafaa birliklerinin oluşturulduğunu ve gerçekleştirilen kongrede bu grupların birleştirilip tek bir kuvvet haline getirmek amacıyla yapıldığını uzunca anlattı. Asıl amaçlarının Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğünü tercihen Amerikan mandası altında korumak olduğunu söyledi. Bundan başka Mustafa Kemal, milli hareketin gayrimüslimlere karşı asla saldırmak ve şiddet göstermek anlamına gelmeyeceğini söylemiş ve Ermenilere karşı herhangi bir kötü davranıştan kaçınmayı ve bununla ilgili bir beyanname neşretmeyi garanti etmişti. Fakat burada Harbord, Türklerin manda kelimesinden ne anladıklarını da yazmaktaydı. Ona göre, Türklerin mandadan anladığı büyük bir ağabeyin nasihati ve yardımı diye düşünüyorlar, iç idareye ve dış ilişkilere müdahale etmeden ağabeylik hakemliği istiyorlardı. Harbord'un, Clemanceau'nun 1919 Haziran'ında Paris'te Osmanlı delegelerine söylediği Türklerin savaşta kazanmasına rağmen barışta kaybettiği sözünü hatırlatması, Mustafa Kemal'i sinirlendirmişti. Buna binaen Harbord, tam yetki elinde olmadıkça hiçbir devletin mandaterlik kabul etmeyeceğini söyledi. Harbord'un, görüşme neticesinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının gerçek birer vatansever olduklarını anlaması dikkate değerdi[103].

Mustafa Kemal, General Harbord ile görüşmesini şu şekilde anlatıyordu[104]:

> "Efendiler, hatırlarınızda olsa gerektir ki,
>
> Memleketimizde ve Kafkasyada tetkikat yapmak üzere Amerika Hükümeti, General Harbord'un tahtı riyasetinde bir heyet göndermişti. Bu heyet Sivas'a geldi. 22 Eylül 1919 günü General Harbord ile uzun uzadıya mükâlemede bulunduk. Generale, harekâtı milliyenin maksat ve gayesi ve teşkilat ve vahdeti milliyenin sebebi zuhuru, anasın gayrimüslimeye karşı olan hissiyat ve ecnebilerin memleketimizdeki menfi propagandası ve İcraatı hakkında mufassalan ve müdellelen beyanatta bulundum. Generalin bazı garip suallerine de muhatap kaldım. Mesela; millet kabili tasavvur her türlü teşebbüsat ve fedakârlıkta bulunduktan sonra dahi muvaffak olunamazsa ne yapacaksın? Verdiğim cevapta hatıramda aldanmıyorsam demiştim ki: Bir millet mevcudiyet ve istiklalini temin için kabili tasavvur olan teşebbüsat ve fedakârlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olamazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Binaenaleyh millet, berhayat oldukça ve teşebbüsatı fedakaranesine devam eyledikçe âdemi muvaffakıyet mevzuubahis olamaz.

[103] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 185-188.
[104] Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 172.

> Generalin sorduğu sualden maksudu aslinin ne olabileceğini araştırmak istemedim. Fakat verdiğim cevabın tarafından takdirle karşılandığını bugün bilvesile zikretmek isterim."

Yukarıda görüldüğü üzere Mustafa Kemal, Harbord'un sorduğu soruya, bir milletin inanıp da başaramayacağı hiçbir şey olamaz derken başarıya ulaşma yolunda milletine ve kendine olana güvenini ve kararlılığını da dile getirmişti.

Sivas'ta iki gün kalan Heyet, 22 Eylül'de Erzurum'a gitmek üzere buradan ayrıldı. Heyet, Erzurum'a gitmeden 23 Eylül'de Erzincan'a uğramış ve bazı incelemelerde bulunmuştu. Harbord, Türklerin ifadelerine göre, Erzincan'ın Türk köylerinin, Rus ordusuna katılan binlerce Ermeni tarafından yakılıp yıkıldığını ifade etmişti. Halk evlerinde hep tezek yakıyor, küçük köylerde ailelerin kaldığı evler topraktan oyulmuş çukur veya mağaralardır ya da yarı binaydı. Köy ahalisi, köy kulübelerini yıkıp çok uzaklardan köye getirerek bin türlü zorlukla kendilerine ve çocuklarına yurt yapmaya çalışmışlardı. Harbord, Erzincan'daki bu kötü koşulların Amerikan yardımının buraya ulaşmamış olmasına bağlamaktaydı. Heyet, Erzincan'da yiyecek meselesini görüştü. Harbord, bu insanların siyasi işlerle meşgul olan kendilerinden maddi şeyler talep etmesi ve ellerinden bir şey gelmemesi nedeniyle içinin sızladığını da ifade ediyordu[105].

Heyet, 25 Eylül'de Erzurum'dan birkaç mil uzakta küçük bir köyde Kazım Karabekir Paşa ve erkânı ile vali ve adamları tarafından karşılandı[106]. Şehre girdikten sonra da iki bölük piyade ile bir süvari müfrezesi, karşılama için hazır bulunmaktaydı. Bundan başka hepsi asker üniformasına benzeyen elbise giymiş iki bölük kadar yetim çocuk vardı ve ellerinde defne dalları tutuyorlardı. Kolordu karargâhındaki zabıtlar da karşılayanlar arasına dâhil olurken birlikte iki takım askeri bando da çalmaya başlamıştı. "Les Principes de Wilson" yazılı geniş bir pafta açılmıştı[107]. Erzurum halkı bir nevi, Wilson'ın 12. maddesini hatırlatarak Erzurum halkının bu maddenin bilincinde olduğunu ve Amerika'nın üzerine düşeni yerine getirmesi gerektiğini ima ediyordu.

---

[105] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 191; Hulusi Akar, *Harbord Military Mission to Armenia: The Story of An American Fact Finding Mission and Its Effects on Turkish-American Relations*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2005, s. 107.

[106] General Harbord'un Erzurum gezisi ve yapılan merasimler hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Karayaka, *General Harbord'un Erzurum Gezisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991.

[107] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 192.

Harbord, Kazım Karabekir Paşa ile Vali'nin öğle yemeğinde bir araya gelip uzun bir görüşme yaptıktan[108] sonra bundan duyduğu hoşnutluğu dile getirmişti. Yemek sırasında Türk zabitleri tarafından gerçekleştirilen canlı müzik ve özellikle "Sobre Las Olas" valsının çalınması Harbord'u bir hayli sevindirmişti[109]. Kazım Karabekir Paşa, 25 Eylül'de Harbord'a Bolşevik İhtilali'nden 1919'a kadar Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın durumu ve Türk ordusunun ileri harekâtı ve Erzurum ve çevresinde Ermenilerin yaptığı katliam ve zulümlere dair geniş ve ayrıntılı birer rapor verdi[110]. Bu raporda Paşa, General'e bilhassa 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra başlayan 1918 yılındaki ileri harekât esnasında geri çekilen Ermenilerin bölgedeki Müslüman-Türk ahaliye ne kadar vahşiyane ve acımasız bir şekilde mezalim uyguladığını bildiriyordu[111]. Ermeni katliamı belgeleriyle gösterildikten sonra General Harbord'a şehir gezdirildi. Erzurum'daki Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, bu iş için *Albayrak Gazetesi* sahiplerinden Süleyman Necati Bey ile Cevat Bey'i görevlendirmişti. Önce Ermenilerin katliam yaptıkları Mürsel Paşa ve İzmirli Osman Ağa konakları gezdirildi. Sonra da o zaman için Müdafaa-ı Hukuk merkezi olan Esatpaşa Camii yanındaki Şeyhoğlu Tevfik Bey konağına gelindi. General'e Ermeni kıtallerine dair izahat uzun sürünce Belediye Reisi Zakir Bey, General'e dönerek camdan ovaya bakarak Gez ve Kavak mezarlılarını göstererek burada yatanların Türk olduğunu ifade etti. Sonra General'e bakarak *…bu keratalar ölülerini yemediler ya…,… Erzurum'un ölüsü de Türk, dirisi de!* diyerek Türklerin çoğunlukta olduğunu anlattı[112]. General Harbord Heyeti, ertesi gün Kars'a gitmek üzere yola çıktı. Kolordu tarafından General'i sınır dışına geçirmek için eşlik eden bir memur, geri döndüğünde Harbord'un Erzurum'da gördüklerinden ötürü çok etkilendiğini hatta onu karşılayan Ermeni askerinin elini sıkmadığını söylemişti[113].

Böylece Harbord ve Heyeti, uzun bir yolculuk ve araştırmadan sonra Doğu Anadolu'daki gezisini bitirdi. Kötü koşullar sebebiyle Van ve Bitlis vilayetleri hariç

---

[108] Harbord-Karabekir Paşa görüşmesi için ayrıntılı olarak bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 332-334.
[109] Harbord, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", s. 192.
[110] Bkz. *Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senedeki Harekâtı ve Meşhudâtı Hakkında Ceneral Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Sûretidir*, On Beşinci Kolordu Matbaası, Erzurum 1335(1919).
[111] *Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senedeki Harekâtı…*, s. 1-14; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 334-345. Anlaşıldığı üzere Kâzım Karabekir Paşa, Harbord'a biri 1918'den sonra Türk İleri Harekatı'na dair ötekisi 1919 yılında Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Ermeni mezalimine dair iki rapor vermiştir. Çünkü Karabekir, yukarıda zikredilen hatıralarında sadece Ermeni mezalimine dair rapora yer vermiştir. Yine yukarıda zikredilen ve Harbord'a sunulan 1918'den sonra Türk İleri Harekâtına dair rapora hatıralarında yer vermemiştir.
[112] Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, İstanbul 1988, s. 68-69.
[113] Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 70; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 334.

Doğu Anadolu'yu gezen Heyet, gerek bizzat gelip görerek ve gerekse çeşitli görüşmelerden sonra bütün düşünceleri değişmiş ve Türklere dair önyargılarını kırmıştı.

2.2.3. Harbord Heyeti'nin Transkafkasya Gezisi

Harbord Heyeti, Anadolu gezisini tamamladıktan sonra görevinin ikinci ayağını oluşturan Transkafkasya'ya doğru yola çıktı. 26 Eylül'de yola çıkan Heyet, Kars'tan benzin tedarik edip Erivan'a gitmek üzere yolculuğa devam etti. Kars'ta Ermeni generali ve yardımcısıyla karşılaşmış[114] ve sonradan şehrin ileri gelenleri ve idare meclisi üyeleri de Heyet'i karşılamaya katılmışlardı. Ardından verilen yemeğe katılan Heyet, Kağızman'a doğru yola çıktı. Aşırı yağmur yağdığından burada bir barakada bir gece konaklamak zorunda kalmışlardı. Harbord'a göre, buradaki Ermeniler, Doğu Anadolu'ya dönmek istiyorlardı[115].

Heyet, Erivan'a giderken Eçmiyazin'e uğradı. Burada Eçmiyazin Kilisesi Katolikosu V. Kevork'u ziyaret etti. V. Kevork, Harbord'a Ermenistan'ın Amerikan mandasına kabul edileceğinden ümitli olduğunu ve ABD'nin bütün milletler için tarafsız olduğunu ifade etti. Heyet daha sonra burada bulunan AYDYD'nin yönettiği yetim çocuklar yurduna ve hastaneye teftişte bulundu. Ardından Erivan'a doğru yola çıktı. Harbord ve Heyeti'ni, henüz şehre varmadan Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Katisian ve azası karşıladı ve üniformasız silahlı askerler eşliğinde hep birlikte Erivan'a girdiler. Harbord'un gözlemlerine göre, Katisian, Rusya'da eğitim görmüş zengin bir Ermeni idi ve siyah saçlı, ela gözlü birisiydi. Kendisini hem hükümet hem de devlet başkanı makamındaydı. Heyet, Erivan'a girdiğinde onları karşılayan sadece devlet adamları değildi. Heyet'i büyük bir halk kitlesi karşılamıştı ve üniformalı askerler ana caddede hazır bulunuyorlardı[116].

Harbord, Ermenistan anayasasına göre bir başkan ve bir parlamentonun olduğunu ve icra kuvvetini elinde bulunduran kabinenin başkana karşı değil parlamentoya karşı sorumlu bulunduğunu yazmaktaydı. Harbord'un gözlemlerine göre, Ermenistan Cumhuriyeti'ni henüz yabancı devletler tanımamış ve Ermenistan'da durum

---

[114] General Harbord, Kars'a gelmeden birkaç ay önce şehir Ermenilere verilmişti. Kars'ın Ermenilere verilmesi oldukça trajiktir. İngilizler, burada Türklerin bağımsız ve hür yaşamak için kurduğu "Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti"ne 12 Nisan 1919'da gayrimeşru bir şekilde son vererek 30 Nisan'da şehri Ermeni generallerinden Osebyans'a ve Vali Korganof'a bırakmıştı. Bu iki general de bu tarihten sonra bölgeyi Ermenileştirmeye çalışmıştı. (bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, ATAM, Ankara 1998, s. 146-169.)

[115] James G. Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", *World's Work,* Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, s. 271.

[116] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 272-273.

karışık olduğundan Cumhurbaşkanlığı seçimi de yapılmamıştı. Katisian hariç bütün Ermeni kabine üyeleri, köylü sınıfından gelmeydi. Harbord, Erivan'ın AYDYD'nin dağıtım merkezi olduğunu ve bu işlerle uğraşan birçok Amerikalı olduğunu da belirtmekteydi. Harbord, Erivan'a geldikten sonra kendilerinin de ABD ordusundan Albay W. N. Haskell'in askeri için karargâh olarak kullanılan büyük bir eve yerleştirildiklerini ifade etmişti[117].

General Harbord, Erivan'ı dolaştıktan sonra 30 Eylül'de Hükümet Başkanı Dr. Katisian ile Ermeni meselesi, Ermeni devletinin tanınması ve Ermenistan'ın tarafsız bir devlet tarafından manda altına alınması ya da tercihen Amerikan mandasına verilmesi konularında görüşme gerçekleştirdi. Görüşmelerde Harbord, Türkiye'nin doğusuna ve Ermenistan'a gelmeden önce Türklerin Ermenistan'ı işgal ettiğini ve Ermenileri aç ve sefil bir duruma düşürdüklerini duyduğunu fakat bölgeye gelince bunların hiçbirinin olmadığını açıkça dile getirdi. Harbord, görüşme sırasında Katisian'a İstanbul'a bir temsilci gönderip göndermediği sordu ve Ermenistan devletini tanıyan tek devletin Türkiye olduğu için böyle bir ilişkinin uygun olacağını söyledi. Katisian verdiği cevapta, böyle bir düşüncesinin olmadığını dile getirmişti. Harbord, Türkiye'de görüştüğü bütün memurların Ermenilerin eski yerlerine geri dönmelerini istediklerini fakat Ermeni mültecilerin arasında Bolşeviklerin de Anadolu'ya girebilme ihtimalinden çekindiklerini ifade etti. Katisian ise tam tersini düşünüyordu, ona göre, Türkler Ermeni mülteciler için ne geri dönme sözü vermişti, ne de bununla ilgili bir çalışma başlatmıştı. Katisian'a göre, muhacirlerin yurtlarının bulunduğu memleketler Türkiye'den ayrılıp Ermenistan'a katılmalıydı. Katisian'ın bu düşüncesine karşı Harbord'un ifadesi dikkate değerdi. Nitekim Harbord, Ermeniler tekrar yurtlarına gidip çoğalsa dahi Ermeni halkının Türklere oranla azınlıkta kalacağını söylüyordu[118].

General Harbord, Katisian ile görüşmesinden sonra ertesi gün, diğer kabine üyeleri ile de bir konferans planladı. Kabine üyeleri ile yapılan konferansta, parlamento başkanı, Maliye, Ziraat, Harbiye, Adliye ve Dâhiliye bakanları yer aldı. Bu konferansta, Harbord, hükümet ve idare işleyişinin uyguladığı yöntem ve kanunları öğrenmek istemişti. Harbord, Maliye Bakanı Araradian ve harp işlerinden sorumlu General

[117] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 273.
[118] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 273-274.

Araradov ile özel olarak görüşmüş ve Ermenistan'ın ekonomik durumu ve ordusuna dair bilgiler edinmişti[119].

Ermenistan'ın 1917'deki genel durumu hakkında ise Harbord, Rusya'daki ihtilalden sonra Transkafkasya'nın da ihtilal havasına girdiğini ve Ruslardan kalma demiryollarının Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan gibi devletlerin eline geçtiğini beyan ediyordu. Demiryolu tamirhanelerinin Tiflis'te ve akaryakıtın da Azerbaycan'da olmasına karşın Ermenistan'ın denize açılır bir yerinin olmadığını ve bu iki devletle meseleleri olduğu için demiryolu işlerinde bu ülkelerin her dediğini kabul ettiğini düşünüyordu[120].

Harbord, Ermenistan'da eğitim durumuna da değinmişti. Okuma-yazma bilenlerin oranı yüzde yetmiş civarındaydı. Öğretmenlere biraz maaş veriliyordu. Öğretmen olmak içinse Hükümet'in açtığı sınavı geçmek gerekiyordu. Ermenistan'da ziraate de değinen Harbord, ülkenin yüzde sekseninin köylü olduğunu, buna rağmen çift sürme aletleri, tohum gibi şeyler olmadığı için tarımın gelişmediğini bildirmekteydi. Erivan'ın Sovyet Rusya'dan etkilendiğini gösteren bazı işaretlerin de dikkat çekmekte olduğunu ifade ediyordu[121].

General Harbord Heyeti, Erivan'da son akşamını geçirdiği sırada Bayezid'de bulunan General McCoy ve Albay Bowditch ile Nahçıvan'da olan General Moseley'in geri dönmesi üzerine Heyet, Tiflis'e giden yollar kötü olduğundan sabahleyin yola çıktı. Tiflis'e varan Heyet, buranın üç yüz elli bin kadar nüfusunun olduğunu, şehrin manzarasının iyi kötü karışık olduğunu dile getiriyordu. Harbord'un ilk gözlemlerine göre, şehrin sokakları adamlarla doluydu ve Gürcü olan bu adamların giydiği yöresel kıyafetleri oldukça dikkat çekiciydi. Gürcülerin Hıristiyan olduğuna ve haça çok değer verdiklerine değinen Harbord, kendilerinin geliş şerefine müttefiklerin yüksek komiserinin karargâhında bir ziyafet verildiğinden bahsetmekteydi. Harbord, onları karşılayan ve kendini Gürcü Hükümeti'nin resmi temsilcisi olarak tanıtan Mr. Gambiçzi'yi anlatmaktaydı. Kendilerine Batum'a kadar eşlik eden bu zatın çok iyi İngilizce konuştuğunu ve mütevazı bir yapısının olduğunu dile getirmişti[122].

Kendilerine gösterilen ilgi üzerine Heyet, Mr. Gambiçzi'nin aracılığıyla Dışişleri Bakanı Gegeçkori tarafından eski krallık sarayında kabine üyeleri ile birlikte ağırlandı.

[119] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 274.
[120] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 275.
[121] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 275.
[122] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 276.

Başbakan Mr. Jordania ise hasta olduğundan dolayı Heyeti, karşılayamamıştı. Heyet'in bu resmi ziyareti son bulunca ertesi gün meclis üyeleriyle bir toplantı yapılması kararlaştırıldı. Harbord, meclis üyeleriyle yapılan toplantıyı Erivan'da Ermeni kabinesi üyeleriyle yaptığı konferansa benzetmişti. Görüşme üç saat sürdü. Harbord'un dediğine göre, Erivan'daki görüşmeden pek bir farkı yoktu. Görüşmede bakanlar, Gürcistan Cumhuriyeti'nin yüzde seksenin köylü geri kalan yirmilik dilimin ise eski beyler olduğunu ifade etmişlerdi. Fakat köylülerin beylerin köleleri olarak kalmasının Çar İkinci Aleksandr'a kadar devam ettiğini dile getirmişlerdi. Meclis üyelerine göre, köylü yıllarca beyine çalışmış ancak bir türlü toprak sahibi olamamıştı. Köylü, toprağı işliyor ama ona ömrü boyunca sahip olamıyordu. Bu durum köylüyü, daima kiracı durumunda bırakıyordu. Bu sebeple başlayan köylü ve çiftçi ayaklanması Gürcistan'a da sirayet etmişti. Görüşmede temas edilen bir diğer konu da Gürcistan'daki Bolşevik eğilimleriydi. Bakanların anlattıkları ve Harbord'un gözlemlerine göre, 1917'de Gürcistan'daki Rus ordusu, ihtilâl neticesinde geri çekilirken Tiflis'e yakın köylerden geçmiş ve Bolşeviklik etkisi buralara kadar gelmişti. Harbord, Tiflis'teki Bolşevik eğilimlerin kanıtı olarak hükümetin araziyi millileştirmesini göstermekteydi. Hükümet, toprağı beylerden almış ve köylüye dağıtmıştı. Harbord'a göre, Tiflis'te Bolşevikliğin bir diğer kanıtı da hükümet binalarında kızıl bayrağın asılı olmasıydı. O, bu kızıl bayrağı, ihtilâl bayrağı olarak anlamış ve bu kırmızı bayrağın bir köşesinde bir beyaz ve bir siyah şeridin olduğunu söylemişti. Renklerin manasını da öğrenmiş, kırmızı zeminin kanlı ihtilâli, siyahın çarlık dönemindeki karanlık zulmü, beyazın da Gürcistan'ın eski medeniyetini ve bağımsızlık günlerinin aydınlığını ifade ettiğini belirtmişti. Harbord, bu kızıl bayraktan tedirgin olmuş olacak kabine üyelerine bu rahatsızlığını dile getirmişti. Bunun karşısında meclis üyeleri, bu kızıl bayrağın Bolşeviklikten değil, siyasi bir ihtiyaçtan dolayı asıldığını söylemişlerdi[123].

Heyet, Tiflis'teki bu toplantıdan sonra gece trenle Bakü'ye gitmek üzere ayrıldı. Harbord'un ifadesine göre, Bakü'ye gidilecek sonra Tiflis'e geri dönülüp Batum limanında olan Martha Washington gemisiyle yola çıkılacaktı. Heyet'in Tiflis'ten Bakü'ye olan yolculuğunda Azerbaycan'ın Tiflis'teki temsilcisi Gambiçzi de bulunuyordu. Harbord, bindikleri trenin Transkafkaya Genel Valisi'ne ait olduğundan ve içinin çok konforlu ve lüks olduğundan bahsetmişti. Harbord, ertesi gün sabah Rusya'nın Hazar Denizi kıyısındaki yarım milyonluk şehri Bakü'nün petrol kuyularını

[123] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 277.

görmeye başladıklarını belirtmişti. Heyet, Bakü'ye vardığında bir törenle karşılanmışlardı. Trenden yol boyunca halılar serilmişti. Karşılamaya gelenler arasında Azerbaycan meclis üyeleri ve petrol kralı zengin Mr. Tagiev gibi kişilerde vardı. Tagiev'in evinde ağırlanan Heyet, Başbakan Yusufbekof ile görüştü. Görüşmede Yusufbekof, Heyet'e Bakü'de en çok Bolşeviklere karşı mücadele ettiklerini bundan başka işçi sorunları ve petrol sanayisi ile uğraştıklarını söylemişti. Harbord, o sıralarda Azerbaycan'da hükümet kurma meselesi var olduğunu ve bunun anayasadaki bir maddeden kaynaklandığını yazmaktaydı. Azerbaycan'daki seçimler ve partiler konusuna da değinen Harbord, hükümetin siyasi partilerin uzlaşması neticesinde kurulabildiğini ifade etmekteydi. Azerbaycan'da dokuz siyasi parti olduğunu fakat bunlardan en önemlilerinin Müsavat, Ahrar[124] ve İttihad partilerinin olduğunu aktarıyordu. Müsavat Partisi, milliyetçi bir partiydi ve servet sahibi milliyetçiler tarafından kurulmuştu. Harbord, partiyi Ermenistan'daki Taşnaksutyun'a benzetmişti. O, Müsavat Partisi'nin Azerbaycan ile Ermenistan arasında karşılıklı çatışmaya neden olduğu görüşündeydi. Harbord nazarında, Ahrar Partisi, dini ön plana çıkaran ve bütün üyeleri Sünni Müslümanlardan oluşan yeni bir partiydi. İttihat Partisi ise açık bir şekilde Pan-İslamik bir partiydi ve doğrudan Türkiye'nin yardımıyla kurulmuştu. Harbord'un tespitlerine göre, Azerbaycanlılar Müslüman'dı ve dörtte üçü Şii, kalanı Sünni idi. Sünniler, sayıca az olmasına rağmen büyük toprak sahibi oldukları için İran'dan ziyade Türkiye'ye yöneliyorlardı. Şiiler ise hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktaydılar ve çalışkan ve güvenilir insanlardı. Azerbaycan, Transkafkasya cumhuriyetleri arasında kendi kendini yönetmeye en az gücü yeten ülkeydi. Onlar, Türk sevgisi ve İslam birliği sevdasıyla ön plana çıkmaktaydılar[125].

Harbord'un Azerbaycan'a dair en mühim gözlemlerinden biri de Azerbaycan'ın petrol sayesinde diğer Transkafkasya cumhuriyetlerine nispeten dış yardım almaksızın kendine yetebileceği şeklindeki görüşüydü. Harbord'a göre, Bolşeviklerin en etkin olduğu yer, bu sebepten ötürü Bakü idi[126].

General Harbord Heyeti, yaklaşık on gün süren Transkafkasya gezisini de tamamladı. Heyet, 6 Ekim 1919'da Tiflis'ten Karadeniz kıyısındaki Batum'a doğru yola çıktı. Bu seyahat esnasında Gürcü Hükümeti, güvenlik tedbiri gereği Harbord

[124] Harbord, Transkafkasya gezisine dair notlarında bu partinin adını "Ekhbar" şeklinde vermişti. (bkz. Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 277.). Anlayabildiğimiz kadarıyla Azerbaycan'da o dönem için Ahrar adında bir partinin olduğu bilinmektedir.
[125] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 278.
[126] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 279.

Heyeti'nin içinde bulunduğu trenin önünden bir lokomotif çıkardı. Heyet, bir süre sonra Batum'a ulaştı. Harbord'un Batum'a dair izlenimleri oldukça dikkat çekiciydi. Buna göre, Batum, Karadeniz kıyısında Rusların inşa ettiği bir limandı. Hazar Denizi'nden çıkan petrol, Bakü'den çekilen bir boru hattı ile bu liman sayesinde Batı'ya ulaşıyordu. Batum önceden İngiliz askerleri tarafından işgal edilmişti. Batum, Türkler, Gürcüler ve Denikin tarafından alınmak isteniyordu. Bu üç taraf da, İngilizlerin bölgeden çekilmesini bekliyordu. Gürcüler, Gürcistan'ın bir parçası saydığı, Denikin Rusya'ya ait olduğunu ileri sürdüğü, Türkler ise zamanında kendilerinin olduğu ve etnik olarak Gürcü olsalar da inanç olarak Müslüman oldukları için Batum'u almak istiyorlardı[127].

Harbord, Batum'u bu şekilde anlatırken şehir limanından ayrılmadan önce Transkafkasya'daki devletlere ve bunların birbirleriyle olan münasebetlerine dair de düşüncelerini belirtmişti. Harbord, Transkafkasya'nın etnografik olarak güneyde Türk ve İran sınırlarıyla kuzeyde temel Kafkas dağ silsilesi arasında ve Karadeniz ile Hazar Deniz'i arasındaki bölgeyi kapsadığını aktarmaktaydı. Transkafkasya'nın zamanında Asya ile Avrupa arasında hem geçit hem de engel olduğunu söylüyordu. Yine o, bu bölgede beş büyük ırk grubundan ve kırk ayrı cins milletin var olduğundan ve bunların yirmi beşinin Kafkasya kökenli olduğundan söz ediyordu. Bundan başka Harbord, sadece Türkiye'nin değil, Transkafkasya cumhuriyetlerinin de birer Ermeni meselelerinin olduğunu vurguluyordu. Ona göre, Gürcüler, Ermenilerden nefret ediyor fakat Azerbaycanlılarla dostane ilişkiler kuruyordu. Azerbaycan'ın da Ermenilerle sıkıntılı meseleleri bulunmaktaydı. Bu cumhuriyetlerin yapısına da değinen Harbord, Transkafkasya cumhuriyetleri arasında gümrük ve posta birliği gibi bir oluşumun olmadığını ve gönderilecek herhangi bir mektubun kıyıya kadar bir memur tarafından götürüldüğünü dile getirmekteydi. Gerek yönetim gerekse ekonomik durumdan bu üç devleti çökmüş ve çürümüş bulan Harbord, bu üç cumhuriyetin de Amerika'yı istediğini ve olası bir manda tercihini Amerika'dan yana kullanılmasını istediklerini ifade etmişti[128].

Heyet, 30 gün süren yolculuğun ardından Martha Washington gemisiyle Batum'dan hareket ederek Karadeniz yoluyla Samsun'a uğradı. Burada Mustafa Kemal'in, 29 Eylül 1919'da Canik (Samsun) Mutasarrıfı Hamid Bey'e bir telgrafla

[127] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 279.
[128] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 279-280.

bildirdiği muhtırayı aldı[129]. Harbord, muhtırayı aldıktan sonra 9 Ekim'de Mustafa Kemal'e muhtırayı aldığını ve teşekkür içeren bir mektup gönderdi[130]. Ardından yolculuğa devam eden Heyet, İstanbul'a geldi[131]. 11 Ekim'de İstanbul'a gelen General Harbord[132], ertesi gün Paris'e doğru yola çıktı[133]. Harbord, gerek Doğu Anadolu gerekse Transkafkasya'da manda ve Ermeni meselesi ile ilgili bir rapor tuttu. Bu rapor, Türk-Ermeni sorununun kökenlerini, Ermenilerin öne sürdükleri iddiaların yanlışlığını ve olası bir manda durumunda Amerika'nın tavrını ortaya koyması açısından son derece önemliydi.

[129] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) (1919-1923),* I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 100-102.
[130] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası…*, s. 103-104.
[131] Harbord, "The New Nations of Trans-Caucasia", s. 278; Akgün, *General Harbord'un Anadolu…*, s. 130.
[132] *Vakit*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919); *Alemdar*, 13 Teşrin-i Evvel 1335 (13 Ekim 1919).
[133] *The New York Times*, 12 Ekim 1919.

3. BÖLÜM

AMERİKAN HEYETLERİNİN ERMENİ MESELESİNE DAİR RAPORLARI

3.1. NILES VE SUTHERLAND HEYETİ RAPORU

3.1.1. Alan Notları

3.1.1.1. İçeriği

Niles ve Sutherland Heyeti'nin alan notları, "*Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on Trip of Investigation, July&August,1919*[1]*/ Yüzbaşı E. H. Niles ve A. E. Sutherland Tarafından Temmuz&Ağustos 1919 Araştırma Gezisi'nde Alınan Notlar*" başlığını taşımaktadır. Notlar, toplamda 34 sayfadır ve daktilo ile yazılmıştır[2]. Notların içeriği, alt başlıklar halinde verilmemekle birlikte gezilen yerlerin adı ve hangi tarihte gezildiği düzenli bir şekilde kaydedilmiştir. Notlarda, seyahat edilen yerler, seyahat esnasında kullanılan vasıtalar, seyahat edilen yerlerdeki ihtiyaçlar, seyahat edilen yerlerin sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgiler verilmiştir.

Alan notlarında özellikle Bitlis, Van, Bayezid (Doğubeyazıt) ve Erzurum gibi şehirlere daha ayrıntılı olarak değinilmiştir. Notlar, bölgenin Müslim ve gayrimüslim halkının ihtiyaçlarını ve AYDYD'nin bu bölgelere ne kadar ve nasıl yardım yapabileceğini anlatsa da, notların geneline bakıldığında Ermeni meselesine odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Araştırma sahasındaki vilayetlerde, Ermeni mezalimi ve Müslüman ve Ermeni nüfusu istatistikî bilgiler, anlatılar ve bizzat gelip incelenerek tespit edilerek kaydedilmiştir. Nüfus verilirken I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olmak üzere ayrılmıştır. Hiç şüphesiz nüfusun bu şekilde verilmesi, bölgeye bizzat gidip gören tarafsız bir Heyet'in nazarından ifade edilmesi ve Müslüman ve Ermeni nüfusun belirlenmesinde son derece önemlidir.

Alan notlarında, dikkati çeken bir diğer husus, Heyet'in sadece mevcut var olan ihtiyaçları, eksiklikleri ya da var olanları belirlemediği, gittiği her yerde o yer için yapılması muhtemel şeyler hakkında tavsiyelerde bulunmuş olmasıdır. Bundan başka, gidilen her yerde, Heyet'in o yerin üst düzey komutanı, valisi, belediye başkanı

---

[1] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on Trip of Investigation, July&August,1919*, ABA132C05, American Board of Commissioners for Foreign Missions / Near East Relief, American Research Institute in Turkey SALT Research, s. 1.
[2] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 1-34.

tarafından karşılanması ve bu sebeple bu kişilerin çoğunun isimlerinin verilmesi, o dönem hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Alan notlarında yer alan bir diğer konu da, Kafkasya'daki bazı siyasi gelişmeler özellikle bu bölgeden gelen Müslüman muhacirlerdir. I. Dünya Savaşı sırasında kaçmış, Müslüman muhacirlere dair önemli bilgiler verilmektedir.

3.1.1.2. Ermeni Meselesine Dair

3.1.1.3. Ermeni Nüfusu

Yüzbaşı Niles ve yardımcısı Sutherland, görev bölgeleri olan vilayet ve kasabalarda, Müslüman ve Ermeni nüfusuna dair önemli bilgiler vermişlerdi. Bu bilgiler, şunun için önemlidir ki, Niles ve Sutherland, bölgeyi bizzat teftiş edip olan biteni sıcağı sıcağına görmüşler ve gördüklerini diğer istatistikî nüfus bilgileriyle karşılaştırdıktan sonra değerlendirmişlerdir. Hiç şüphesiz Heyet tarafından notlarda ortaya koyulan nüfus verileri, bölgede Ermenilerin 1919 yılının başlarında Paris Barış Konferansı'nda "*Batı Ermenistan*" toprakları olarak iddia ettiği Türkiye'nin doğu vilayetlerinde çoğunlukta olduğu düşüncesinin tamamen yanlış olduğunu göstermektedir. Verilen nüfus bilgileri, Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmedikleri gibi Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu göstermektedir.

Notlarda ilk olarak nüfus bilgileri verilen vilayet Bitlis'tir. Notlara göre Bitlis'in Müslüman ve Ermeni nüfus bilgileri, şu şekildedir[3]:

"20 Temmuz. Bitlis.

Nüfus

Savaş öncesi	**Sakinler**	**Evler**
Müslüman	30.000	8000
Ermeniler	10.000	
Şu an:	**Sakinler**	**Evler**
Müslüman	40.000[4]	1000
Ermeniler	--------- ."	

[3] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 5.
[4] Bu sayı raporda, 4. 000 olarak verilmiştir. İleride görülecektir.

Yukarıda görüldüğü üzere savaş öncesinde olduğu gibi savaş sonrasında da Müslüman nüfus, Ermeni nüfusundan fazladır. Burada savaştan önce 10.000 Ermeni nüfusu varken savaş sonrasında hiç yokmuş olarak kaydedilmesi, Müslümanların Ermenileri katlettiği yorumuna yol açabilir. Fakat şunu söylemek gerekir ki, savaş esnasında buradaki Ermenilerin büyük çoğunluğu zaten sürülmüştü.

Niles ve Sutherland'ın notlarda Ermeni nüfusuna yer verdiği bir diğer vilayet Van'dı. Van'daki Müslüman ve Ermeni nüfusu, savaş öncesi ve savaş sonrası olarak geçmişte bu bölgeye ait yazılmış nüfus istatistikleriyle birlikte incelenmiştir. Niles'ın Van'ın nüfusuna dair Vali Haydar Bey, Cuinet, Elysee Reclus, General Mayevski gibi kişilere ait incelediği istatistikî bilgilere göre Başkale Sancağı ile birlikte ele aldığı Van nüfusu, savaş öncesi şöyle idi[5]:

Savaş Öncesi Kaydedilmiş Rakamlar

Başkale Sancağı

Kaza	Yahudiler	Nasturiler	Ermeniler	Yezidiler	Müslümanlar	TOPLAM
Albak(BaşkaleVan)	650	5000	4000		20.350	30.000
Gevar(Dize)-Yüksekova-Hakkâri	500	1100	600		11.000	13.200
Hoşap(Güzelsu-Van)			1500		7500	9000
Çölemerik(Hakkâri)		1100	100		7800	9000
Şemdinli(Nehri-Bağlar) Hakkari	700	2000			11000	13700
Toplam	1850	9200	6200		57.650	74.900

Van Sancağı

Kaza	Yahudiler	Nasturiler	Ermeniler	Yezidiler	Müslümanlar	Toplam
Çatak			5000		9000	14900
Reşadiye(Tatvan)		600	400		7000	8000
Muradiye			900		14700	16000
Adilcevaz			3000		12000	15000
Gevaş(Vosdan)			5900		21800	27700
Erciş			2900		32100	35000

[5] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 10-11.

Saray(Van)		400	100	1600	13900	16000
Van		500	29.600		34500	64600
Van vilayeti toplamı	1850	10700	54000	2000	210950	270500

Başkale Sancağı

Kaza	**Yahudiler**	**Nasturiler**	**Ermeniler**	**Yezidiler**	**Müslümanlar**	**TOPLAM**
Albak(BaşkaleVan)	650	5000	4000		30.350	40.000
Gevar(Dize)-Yüksekova-Hakkâri	500	2600	600		16250	19950
Hoşap(Güzelsu-Van)			1500		10190	11650
Çölemerik(Hakkâri)	950	29300	200		49150	79750
Şemdinli(Nehri-Bağlar) Hakkari	900	3000			21000	25000

Van Sancağı

Kaza	**Yahudiler**	**Nasturiler**	**Ermeniler**	**Yezidiler**	**Müslümanlar**	**Toplam**
Çatak			6000		13000	19000
Reşadiye(Tatvan)		1000	600		8400	10000
Muradiye			1250	500	23250	25000
Adilcevaz			5500		15500	21000
Gevaş(Vosdan)			8000		22000	30000
Erciş			4500		33500	38000
Saray(Van)		500	200	2500	15000	18200
Van		600	35600		43000	79250
Van vilayeti toplamı	3000	42000	68000	3000	300800	416800

Yukarıda Niles'ın incelediği nüfus istatistiklerine göre, savaş öncesinde Ermeni nüfusu, Müslüman nüfusa oranla çok daha azınlıkta kalmaktadır. Buna göre, savaş öncesi Ermeni nüfusu, Müslüman nüfusun dörtte biri kadar bile değildi. Niles, savaş

öncesinde bu bilgileri almakla birlikte geldiğinde de nüfusa dair bilgileri sayısal olarak sunmuştu. Notlara göre, Temmuz 1919'da Van Vilayeti'nin ve Van şehrinin nüfusu şu şekildeydi[6]:

"**Van vilayeti:**

Ermeniler	70.000	
Müslümanlar	150.000	
Bütün dönmüş göçmenler		
Beklenilen:		
Müslümanlar	75.000	
Ermeniler	34.000	
Van şehri		
Müslümanlar	5000	
Ermeniler	200	hastanedekileri de içermektedir.

"

Niles'in yukarıda bizzat gelip görerek tespit ettiği sayılarla savaş öncesi istatistikler değerlendirildiğinde her iki nüfusunda yaklaşık olarak yarı yarıya azaldığı görülmektedir. Bu noktada şu değerlendirmeyi yapmak sağlıklı olacaktır. Ermenilerin savaş sonrasında azalan nüfusunun büyük çoğunluğunun savaş esnasında çıkarılan geçici kanunla bölgeden göçürüldüğünü söylemek mümkündür. Müslümanlara gelince, peki neden Van'da yaşayan Müslüman nüfusu aynı oranda azaldı? Bu sorunun cevabını vermek aslında hiç de zor değildir. Çünkü yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği üzere I. Dünya Savaşı'nda Ruslar, Doğu Anadolu'yu 1916'nın yazına kadar bütünüyle işgal ederken bu orduların büyük kısmını oluşturanlar, başında Antranik'in olduğu Ermeni Gönüllü Taburları idi. Bu Ermeni birliklerinin, bölgedeki çoğunluk olan Müslüman nüfusu azaltıp Ermeni nüfusunun çoğunluğunu sağlamak için bir mezalim hareketine giriştikleri de ortadadır. Bu sebeple birçok Müslüman göç ettiği gibi çoğu da Ermeni çeteleri tarafından katledildi.

[6] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 14.

Notlarda Van'ın savaş öncesi ve sonrası için Müslüman ve Ermenilerin ev sayıları da verilmiştir. Buna göre[7]:

"**Savaştan Önce Van Şehrindeki Evler**

Mayevski

Müslüman evleri	2066
Hıristiyan evleri	2887

Hükümet kayıtları

Toplam evler	6500
Müslümanlar	3400
Ermeniler	3100

Savaş Sonrası[8]

Çoğu bir aileden daha fazladır.

620 Ermeni evi hariç tümü yıkılmış

Aşağı yukarı 3 Müslüman evi kalıntıdır: Mamo oğlundan Ziya Bey, Abdullah.

Duvarları duran ve tadil edilebilir 150 Ermeni evi.

Kalenin çeyreğinde tadil edilebilir 400 Ermeni evi.

Toplam ev, 1173."

Yukarıda görüldüğü üzere savaş öncesi istatistikler farklılık gösterse de, savaş sonrasında toplamda 1173 ev kaldığı ve bu kalan evlerin üçü hariç Ermenilere ait olduğunu göstermektedir. Arta kalan toplam Ermeni evi sayısı 1173 ise, geriye kalan Müslüman evlerinin yakılıp yıkıldığı anlaşılmaktadır. Ermenilerden kalan bu evler de, o zaman için onarılıp gerek Müslümanlar için gerek Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirler için inşa ettirilmişti. Bununla birlikte Ermenistan'dan geriye dönen Ermeniler de bu tadil edilen evlere yerleştirilmişlerdi[9].

[7] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 15.
[8] Böyle bir başlık konulmamıştır fakat ifadeden 1919 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.
[9] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 14.

Niles'ın notlarından savaş sonrasında Van'daki Müslüman ve Ermeni köy sayıları da anlaşılmaktadır. Köy sayıları şu şekilde verilmiştir[10]:

"**Köyler**

Toplam sayı: 1672

Ermeniler: 112

Karışık: 187

Dokunulmamış:

Ermeni ve Karışık: yaklaşık 200

Müslüman yaklaşık 0

Tamir edilmiş

Tüm çeşitler 350

Yaklaşık 1000 tahrip edilmiş

500 oturulabilir"

Tablodan anlaşıldığı üzere savaş sonrasında Müslüman köylerinin, Ermeni köylerinden sayıca çok fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bazı köylerde Ermenilerin sayıca üstün olduğu anlaşılsa da, şehir merkezi ve vilayet genelinde çoğunlukta olmadıkları görülmektedir. Burada değinilmesi gereken önemli bir husus, dokunulmamış yani tahrip edilmemiş ya da zarara uğramamış Müslüman köyünün olmaması karşısında Ermeni evlerinin yaklaşık 200 tanesinin tahrip edilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum, Müslüman köylerinin mezalime uğradığının en büyük kanıtlarından biri olarak durmaktadır.

Notlarda Bayezid (Doğubeyazıt) sancağının da savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfusu kaydedilmiştir. Nüfus şu şekildedir[11]:

"**Bayezid Sancağı (Doğubeyazıt)**

Müslüman 104.000

Ermeniler 7.500

[10] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 15.
[11] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 19.

Toplam 111,500

Bunların 68.000'i Kürt, 35.000'i Türk'tür.

Günümüzde:

Kürtler 63.830

Türkler 23.630

Ermeniler -------

Toplam 87.460"

Bu verilere göre, savaştan önce Bayezid (Doğubeyazıt) Sancağı'nda Müslüman nüfusun Ermenilere oranla büyük çoğunlukta olduğu tespit edilmektedir. Savaş sonrasındaki verilerde hiç Ermeni gözükmemesi, savaş esnasında yapılan Ermeni göçünden kaynaklanmaktadır. Bundan başka Ermenilerin bir kısmının da ölmüş olabileceğini göz önüne alırsak, Müslüman nüfusun rakamsal açıdan hem göçerek hem de ölüm açısından daha fazla kayba uğradığı görülmektedir.

Bayezid (Doğubeyazıt)'in şehir merkezindeki nüfusu ise aşağıdaki gibi verilmiştir[12]:

"**Bayezid Şehri**

Savaş öncesi		Şimdi
Türkler	5000	2459
Ermeniler	1000	-------."

Burada da görüldüğü üzere, Türk nüfus Ermeni nüfustan gerek savaş öncesi gerek savaş sonrası fazladır. Tablodan da anlaşıldığına göre, Türklerin kaybı Ermenilerin kaybından daha çoktur.

Notlarda, Bayezid (Doğubeyazıt) Sancağı'na ait Müslüman ve Ermeni ev sayısı da verilmiştir. Buna göre ev sayıları şu şekildedir[13]:

"Evler

Savaş Öncesi[14]

[12] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 20.
[13] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 20.

Müslümanlar 960

Ermeniler 190

Toplam evler 1150

Bayezid Şehri şimdi.

Yaşanabilir Müslüman evleri 600

“ Ermeni “ 90

Tahrip edilmiş evler:

Müslümanlar 360

Ermeniler 100”

Verilere bakıldığında, Müslümanların hane sayıları, savaş öncesinde olduğu gibi savaş sonrasında da daha fazladır. Bunun yanında, tahrip olmuş ev sayılarına bakıldığında Müslümanların Ermenilere göre daha fazla tahrip edilmiş hane sayısı bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere asıl mezalimin, yağma ve tecavüzün Müslümanlar değil Ermeniler tarafından yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Niles ve Sutherland Heyeti’nin alan notlarında nüfusuna yer verilen bir diğer yer Karakilise (Ağrı) idi. Ağustos 1919’da Karakilise (Ağrı)’nin nüfusu hakkında şu bilgiler yer almaktadır[15]:

Mevcut nüfus kasabada 1800

Türk, 1200; Kürt, 600.

Kaza: 5’i Ermeni olan 165 köy kısmen tahrip edilmiş. Toplam nüfus 40.000. savaştan önce 4.000 Ermeni.

Karakilise (Ağrı)’de de durum aynıdır. Kasabanın Müslüman ve Ermeni nüfusunun ne olduğu gösterilmese de toplam nüfusun 40.000 olduğu ve savaştan önce 4.000 Ermeni’nin olduğu göz önünde bulundurulursa Müslüman nüfusun daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca tahrip edilen 165 köyden sadece 5 tanesinin Ermenilere ait olması bunu doğruladığı gibi üstelik Müslüman nüfusun yaşadığı köylerin daha çok tahribata uğradığı anlaşılmaktadır.

---

[14] Böyle bir başlık konulmamıştır fakat ifadeden 1919 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.
[15] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25.

Notlarda Hasankale (Pasinler-Erzurum)'deki nüfus bilgileri ise şu şekildedir[16]:

"Hasankale nüfusu	Kaza
Savaş öncesi	75.000
Şimdi	28.000
Bilinen göçmenler	6.000
Kafkasya göçmenleri	2.000
Köyler	
Müslümanlar	240
Ermeniler	22"

Nüfus bilgilerinden tam olarak Müslüman ve Ermeni nüfusu savaş öncesinde bilinememesine rağmen savaş sonrasında 240 Müslüman köyüne karşılık 22 Ermeni köyünü var olması, mevcut olabilecek hane ve bu hanelerde yaşayanların sayısı göz önünde bulundurulduğunda Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.

Niles ve Sutherland'ın alan notlarının Ermeni ve Müslüman nüfus ile ilgili istatistiklerine bakıldığında Ermenilerin, bölgede çoğunluğu oluşturduğu iddiasının da tamamen bir çarpıtma olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu Amerikalılar, gerçekten akıllarında Türklere karşı önyargılara sahip olmuş olsalar da, gerçeği kaydetmekte önyargılı davranmamışlardı.

3.1.1.4. Ermeni Mezalimi

Niles ve Sutherland Heyeti'nin Doğu Anadolu gezisi esnasında bölge yetkilileriyle en çok konuştuğu ve bölge halkının yardımdan ziyade dile getirdiği temel konu Ermenilerin bölge halkına karşı giriştiği mezalim ve katliam hareketiydi. Nitekim alan notlarında da, bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

Heyet, alan notlarına göre, Ermeni meselesine ilişkin ilk görüşmeyi Mardin'de yapmıştı. Mardin Kaymakamı, Heyet'e savaş döneminde bütün Ermenilerin vatan haini olduğunu ifade etmişti[17]. Notlardan anlaşıldığına göre, Heyet, Bitlis'te Bitlis Valisi Mehmet Ziya Bey ile de savaş döneminde Ermeniler üzerine görüşmüşlerdi. Vali'nin

[16] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 28.
[17] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 3.

anlattıklarına göre, I. Dünya Savaşı'nda Ermeniler, Rus saflarına geçmişlerdi. Ardından Ruslar, Şubat-Eylül 1915 tarihinde bölgeyi 8 ay boyunca işgal etmişlerdi. Vali'nin oturduğu ev de, Ermeniler tarafından yakılmıştı. Notlara göre, Vali, bütün bu olan bitenden İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutmuştu. Göç eden Ermenilere de değinen Vali, Ermenilerden kalan malların depolara alındığını, kalan Ermeni evlerinin de, Ermenilerin geri dönmesi durumunda geri verilmesi koşuluyla Hükümet tarafından inşa ettirildiğini beyan etmişti[18].

Heyet, Van'a gelmeden önce de Van Valisi Haydar Bey'in Heyeti karşılamak üzere gönderdiği Süleyman Bey ile de Ermeni mezalimi konusunu konuşmuştu. Notlarda bu konu şöyle izah edilmektedir[19]:

> "Vosdan'dan önce Van Valisi Haydar Bey tarafından eş olarak gönderilen yol üzerinde Teğmen Süleyman Bey ile tanıştık. Süleyman Bey, Hüseyin Bey ve Osman Ruhi ile birlikte, 1915 güzünde geri çekilmek zorunda kalan ve Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler tarafından Vosdan'ın enkazını konuştuk. Vosdan'ın üst tarafındaki hendeklerin Ermeniler tarafından özellikle işgal edildiğini söyledi. Dışarıdaki Ermeniler, kasabanın dört Müslüman evini yıkmış. Fakat beşinciyi ya da Ermeni evini değil. Geniş bir Ermeni kilisesi, gerçekten kasabanın yukarısında duruyor."

Niles ve Sutherland'ın, Doğu Anadolu'ya geldiklerinde Amerikalı olarak ikisinin de aklında, Türklerin Ermenilere karşı zulüm yaptığına dair önyargılar vardı. Hiç şüphesiz bu durum normaldi. Çünkü her ikisi de ne daha önceden Türkiye'ye gelmişlerdi ne de birer Türk ve Müslüman hayranıydılar. Fakat Niles ve Sutherland, Doğu Anadolu'ya gelip gerçekleri görmeye başladıktan sonra kafalarındaki bu önyargı da yerini tam bir gerçekliğe bırakmıştı. Nitekim alan notlarında da bunu görmek mümkündür. Nitekim notlarda bu durumla ilgili şu cümle dikkat çekicidir[20]:

> "Türkler, Ermenilerin bütün Müslüman köylerini yıkmış olduğunu fakat Ermeni köylerine dokunmamış olduğunu savundu. Onlar, Ermeniler tarafından işgal edilmiş ve şu an Türkler ve Kürtler tarafından oturulan eski birçok köye bizi aldılar. Bunlar, adil bir şekilde iyi korunan eyaletteydiler, çoğu öncelikle gördüğümüz Müslüman köylerinin herhangi birisinden daha iyi korunuyordu. Anlatabildiğimiz kadarıyla, buradaki bu kanıt, Ermenilerin Müslümanların her şeyini yıkmış olduğu ifadelerini desteklemektedir."

---

[18] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 5-6.
[19] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 7.
[20] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.

Heyet, benzer durumlarla gittiği, inceleme yaptığı her yerde karşılaşmıştı. Artamid (Edremit-Van) gezisinde Heyet, Belediye Başkanı ile yaptığı görüşmede, Başkanın kendilerine Ermeni evleri hariç bütün evlerin yıkıldığını söylemişti[21].

Niles ve Sutherland'ın notlarından, Ermenilerin Müslümanlara karşı mezalim uyguladığı anlaşıldığı gibi Müslüman Türklerin buna rağmen savaş sonrasında Ermenilere ne kadar hoşnut davrandığı hatta onları koruduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Heyet'in Van gezisi esnasında bunun kanıtı notlarda şöyle göze çarpmaktadır[22]:

> "…Ermeniler hem Van hem de köylerdedirler ve kendilerine saldırılmadı…. Hastanede Türk, Ermeni, Rus ve İranlı kadınlar vardı. Yetimhanede çocukların büyük kısmı Ermeni'dir. Valinin evinde aşçı ve hizmetçi olarak 2 Ermeni vardır üstelik onların birinden de çocuğu vardır. …jandarmadan başka vilayette bir kolordu birliği vardır. Son zamanlarda bu kolordunun karargâhı Van Gölü üzerindeki Ağin (Gevaş)'den Doğubeyazıt'a taşındı. Muhtemelen bu kolordu büyük şiddet ve zalimlikle Ermenistan'dan sürülen Müslümanları koruyacaktır. Vali, Ermenilerin geri dönmede hiçbir kokuya sahip olmadığını ve yüzlercesinin şu an köylerde olduğunu fakat Ermenilerin durumunun hem Türkler hem de Kürtler tarafından onlara verilen nefret dolu manifestodan dolayı çok tehlikeli olduğunu söyledi. …Van şehrindeki Ermeniler, adil bir şekilde güvenli bir pozisyondadır. Kasabada askerler vardır… Vali'nin bu Ermenilere yardım ettiği görülmektedir. O kendi evinde Ermeni hizmetçilere sahiptir. Vali bana çoğunu açlıktan ölmekten kurtardığını anlattı."

Niles ve Sutherland'ın Müslümanların yaşadığı Ermeni mezalimine dair bulduğu kanıtlar bunlarla da sınırlı değildi. Nitekim Heyet, Bayezid (Doğubeyazıt)'e varmadan Canik (Gedikbulak Köyü-Van)'deki Ermeni mezalimine dair kanıtlara şu şekilde yer vermişti[23]:

> "Yukarıdaki köyde insan kemikleri, enkazda kesilmiş elbise ve saçlar ile birçok yıkılmış ev bulduk. Jandarma Yüzbaşısından bu köyde eskiden Hıristiyan ve Müslümanların karışmış olduğu bilgisini verdi. Bu kemikler Ermeniler tarafından katledilen Müslümanlara aitti. Ermeniler bütün kadınları Van Gölü yakınında Gezi'ye (Halkalı köyü/Khezhisk-Xiciç-Van) almıştı ve güzellere tecavüz etmiş ve yaşlıları öldürmüştü. Köyler tamamen yıkılmış. Evlerde yaklaşık 5 kemik ve 12 kafatası bulundu. Bölge seyrektir ve sakin yoktur. Köyler enkazdır."

Heyet, Ermeni katliamına ilişkin en detaylı bilgiyi, görgü tanıklarının ifadelerinden almış ve onların halen yaralı vaziyette olmasından da anlatılanların gerçek

---

[21] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.
[22] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 12-14.
[23] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 17.

olduğunu saptamıştı. Notlara göre, Bayezid (Doğubeyazıt) ahalisinden birkaç kişi Niles ve Sutherland'a şu ifadeleri vermişlerdi[24]:

> "a. Bayezid (Doğubeyazıt)'de oturan 50 yaşında bir Türk olan Muhittin kızı Emine. Kolları, dirsek üzerine kadar 21 Mart 1917'de geri çekilen Ermeniler tarafından için kesilmiş. 6 silahlı Ermeni eve gelmiş ve para istemişler. Hepsi ki tamamı 24 kadın ve 2 erkek olanlara verilmiş. Daha sonra Ermeniler ateş etmeye başlamış ve kaçabilen bir erkek hariç hepsini öldürmüşler. Emine'nin kolları kesilmiş ve o ölüme terk edilmiş. Kolları kılıç ve ateş ile kesilmiş. Yarım parça, hikâyenin gerçekliğinin kanıtıdır. Onun kolları kesilmeden önce ona tecavüz edilmiş.
>
> b. Bayezid (Doğubeyazıt)'de oturan 40 yaşında bir Türk olan Abdullah kızı Gazel. 21 Mart 1917. 4 Ermeni eve gelmiş ve oradaki 2 adam ve 2 kadından para istemiş. Diğer kadın 30 Türk lirası vermiş ve öldürülmüş. Kocası ve kayınbiraderi gözleri önünde öldürülmüş. Üst kolu süngü ile yaralanmış. Yara izi gerçeği göstermektedir.
>
> c. Şu an 3 yaşında olan Türk anne babanın çocuğu olan Muhammet kızı Nazife. 21 Mart 1917'de annesinin göğsünde bakımda bir çocuk iken Ermeniler gelmiş ve para istemiş. Onlar hiçbir şeylerinin olmadığını söylemiş. Çocuğa üç el ateş etmişler. 1 el kürek kemiğine 1 el de kalçasına. Yara izleri asker mermileri için çok küçük görünür. Muhammet'in 3 yaşındaki oğlu ve 2 eşi öldürülmüş.
>
> d. 6 yaşındaki Mehmet Habiş kızı Başrahi. Ermeniler tarafından vuruldu. Mermi sağ akciğerine isabet etmiş. Babası ve annesi öldürülmüş.
>
> e. İskender kızı Maruf. 21 Mart 1917. 25 yaşında. Türk. 6 Ermeni girmiş. 5 erkek kardeş, 3 kız kardeş, baba, anne. Tümü Maruf dışında öldürülmüş. Kendisine 15 ya da 20 kez süngü batırılmış.
>
> f. Balo kızı Zeliha. 21 Mart 1917. 80 yaşında. Türk. Sol üst kolunda mermi yarası. Evdeki 15 kadın ve 5 kız göçmendirler. 8 Ermeni gelmiş ve kapıyı kırmış. 4'ü girmiş ve kızlara işkence yapmış ve kadınları öldürmüş. Bu kadın ölüme terk edilmiş. Kadın vurulmuş.
>
> g. Avdul kızı Mahmon. 65 yaşında. Sol kolunun ön kısmında mermi yarası. 4 Ermeni 2 adamı öldürmüş ve bu ölüme terk edilmiş.
>
> Ermeniler şehri boşalttığından dolayı tümü aynı gün yapılmış. Belediye Başkanı İbrahim Bey, kavimlerin başkanı olarak tümünü gördü ve yukarıdaki hikâyelerin gerçekliğine tanık oldu."

Yukarıda Ermeni mezalimine dair anlatılanlar ve bunlara dair kanıtlar, Niles ve Sutherland'ın olaya daha farklı bir şekilde bakmasına neden oldu. Şimdiye kadar Ermenilere yapılan mezalim olarak anlatılanlar aslında Müslümanlara yapılmıştı. Bütün bunlara Heyet, bütün gerçekliğiyle tanık olmuştu. Heyet'in Ermeni mezalimine dair

[24] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 18-19.

tespitleri bununla da kalmadı. Heyet, Erzurum'dayken bir İngiliz Yüzbaşısı, Heyet'e şu bilgiyi vermişti[25]:

> "İngiliz memur Yüzbaşı Fletcher (?) bana Ermenilerin Ermenistan'daki bütün taraflarda Müslümanları katlettiğini anlattı. Onları silahsızlandırma bahanesiyle onlar onları öldürüyorlar. İngilizler, Ermenileri durdurmayı denedi ve Ermeni birlikleri ile memurlarına karşı koymaya çaba gösterdi fakat henüz onları kontrol altına alamadı. O Ermeni katliamlarına dair Türk raporlarının genellikle inanılır olduğunu belirtti. 9 Ermeni adam ve 50 kadının şu an Erzurum'da olduğunu söyledi."

Niles ve Sutherland, yukarıda görüldüğü üzere daha önce tanıklarından dinlediği ve kendisinin tespit ettiği Ermeni mezalimini, bir İngiliz subayından da duymuştu. Notlardan anlaşılacağı üzere Heyet, bölgede bir mezalim varsa bunun Müslüman Türklere yapıldığını bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur.

3.1.1.5. Kafkasya'da Ermeni Meselesi ve Müslüman Muhacirler

Niles ve Sutherland'ın alan notlarında yer alan bir diğer konu, Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçıp Doğu Anadolu'ya gelen Müslüman muhacirlerdi. Niles ve Sutherland, Doğu Anadolu'daki vilayetlerde incelemelerde bulunurken bu muhacirlere sıkça rastlamıştı. Hiç şüphesiz Kafkasya'dan gelen bu muhacirler, Ermenilerin yaptığı zulmü Heyet'e de anlatmışlardı.

Heyet'in Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçıp kurtularak gelen Müslüman muhacirlerle ilk karşılaşması Engil (Dönemeç Köyü-Edremit-Van)'de olmuştu. Notlarda bu durum şöyle anlatılmaktadır[26]:

> "Şu an burada Kafkaslarda Ermeniler tarafından onlara yapılan korkunçluklarla yeniden hesaplaşmada kuvvetli olan Kafkas Kürtleri oturmaktadır. Şu an göçmenlere Türkler tarafından yardım edildi."

Bundan başka Heyet, Artamid (Edremit-Van)'e vardığında Belediye Başkanı ile görüştüğü esnada Kafkas muhacirlerine rastlamıştı. Alan notlarına göre, bu karşılaşma şöyle verilmiştir[27]:

> "… Belediye Başkanı ile Kafkas Müslüman komutanı, mütarekeden ve sadece 500 kişiyle mevcut mevkiden kaçtıktan sonra Ermenilerle savaşan Kafkasya'da Develi (Ararat-Ermenistan) 2000 Develi Müslümanını konuştu."

---

[25] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 31.
[26] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.
[27] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 8.

Kafkas Müslüman muhacirlerinden bu şekilde bahseden Niles ve Sutherland, Van'dayken Vali ile bir görüşme esnasında alan notlarına göre, şu bilgiyi veriyorlardı[28]:

> "…jandarmadan başka vilayette bir kolordu birliği vardır. Son zamanlarda bu kolordunun karargâhı Van Gölü üzerindeki Ağin (Gevaş)'den Doğubeyazıt'a taşındı. Muhtemelen bu kolordu büyük şiddet ve zalimlikle Ermenistan'dan sürülen Müslümanları koruyacaktır."

Gelen göçmenlerin Ermeni zulmünden kaçtıklarını ifade eden Heyet, Kafkas muhacirleri Ermenistan'dan geldikleri için buradaki Ermenilerin durumunun onların nefret ve öfkesinden dolayı gelişmeyeceğini de dile getirmişlerdi[29].

Heyet, Bayezid (Doğubeyazıt)'deyken Ermenistan'dan gelen Müslüman muhacirlerin anlattıklarına göre, Kafkasya'da, özellikle Nahçıvan, Şerur, Sederek ve Büyü Vedi ve çevresinde Erivan Hükümeti'nin Müslümanlara karşı katliam yaptığı haberini almıştı. Bu konuda Heyet, şunları söylemekteydi[30]:

> "Erivan Hükümeti'nde devam eden katliamlar. Sürmeli-Ouyezidi (?-Bayezid olabilir) Sancağı, Büyük Vedi (Ermenistan), Sederek köyleri, Şiddi (?), Almemet (Erivan), Oshar, Dashdu, Guravan (?), Aralık (Iğdır), Başkend (Aralık-Iğdır), Tazekend (Tazeköy-Aralık-Iğdır), Çiftlik (Aralık-Iğdır), Nahçıvan Sancağı, Şerur Sancağı (Nahçıvan), Ordubad (Nahçıvan).
>
> 300.000 Müslüman vardır.
>
> Büyük Vedi'de 30.000 Müslüman direnmek için birleşti. Müslümanların silahları var fakat cephaneliği yok. Ermenilerin cephaneliği ve uçakları var."

Kafkasya'da Müslümanların zor bir durumda olduklarını ve Erivan Hükümeti'ne direnmek için savaştıklarını yazan Heyet, notlarda şu çarpıcı açıklamalara da yer veriyordu[31]:

> "Şerur Sancağı, 4 gün önce Ermeniler Achamet, Kerimbeyli, Tasakent, Gortçulu, Mouanle, Aloushar, Khaletch, Babaki, Karahasanoğlu, Diyadin'de Aras'ın kıyılarına bütün Müslüman kadınları almışlardı. Bu kadınlar, 53 Müslüman köyünden alınmışlardı. Ermeniler onlar ile şef olarak çok az adam kaldığından dolayı henüz kadınlara hiçbir şey yapmadılar. Hacı Cabbar Bey ayrıldığında, Müslüman erkekler kendilerini nacaklar, baltalar, silahlar ve tüm donanım çeşitleriyle donattılar ve kadınları kurtarmayı planladılar. 40.000 kadın esir vardı. Saldırı için 10.000 erkek vardı. 60 mitralyöz tüfek ile 2000 Ermeni, toplar, zırhlı araçlara, tüfeklere ve bir uçağa sahiptirler. Müslüman erkekler arasında sadece 500'ü silahlara sahiptirler ve toplamda 2000 fişekleri vardır."

---

[28] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 13.
[29] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 14.
[30] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 19.
[31] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 22.

Görüldüğü üzere Kafkasya'daki Müslümanlar, Ermenilere karşı namuslarını ve canlarını kurtarmak için bir direniş başlatmışlardı.

Niles ve Sutherland, Bayezid (Doğubeyazıt)'deyken Kafkasya'daki Müslüman-Ermeni savaşı hakkında Müslümanların zor bir durumda bulunduğuna ve Müslümanların her yerde Ermenilerden sayıca daha fazla olduğuna dikkat çekerek şunları söylüyorlardı[32]:

> "Bayazid'de harcadığım günün geniş bir bölümü için Ermenilerin Ermenistan'da bütün Müslümanları yok etmek için sistematik bir savaş başlattığı ile ilgili Ermenistan'dan Müslüman göçmenlerin raporlarını dinledim. Müslümanlar her yerde sayıca çoktur fakat onlar koruma sözü hakkında silahsızdırlar. Ermeni birlikleri tüfekler, toplar, mitralyöz tüfekler ile iyi donanımlıdır ve uçaklar çevreledi ve çoğu köyü yok etti ve günümüzde Erivan çevresinde bütün bölgede Müslümanlar ölmektedirler. Ermeni birlikleri bu cepheyi kapattığından dolayı Müslümanlar için Türkiye'ye kaçmak mümkün değildir.
>
> Ermenistan'daki insanlar için bir şeyler yapmaya dair İstanbul'a geri döner dönmez bir rapor yapabileceğimi ifade ettim. Onlar bir hafta içinde 4 gün derhal bir şey yapılmasaydı bütün vatandaşların ölebileceğine karşı çıktılar. Ve onlar benim bir telgraf göndermemi istediler. Durum ciddi olduğundan dolayı İstanbul'da Binbaşı Arnold'a ve Tiflis'te Mr. Yarrow'a aşağıdakinin birer kopyasını gönderdim."

Doğu Anadolu'ya tamamen önyargılarla gelen Heyet, şimdi bizzat olaylara tanık olmuştu. Müslümanların ne kadar zor durumda olduklarını gören Heyet, meseleyi ciddiye almış olacak bir an önce Müslümanlara yardımda bulunulması için bir heyet gönderilmesini istemişti. Niles ve Sutherland, önce Erivan'da bulunan Amerikalıların bu olayları bilmeme ihtimalinden söz ederek yazdıkları mektubu Erivan'a bizzat götürmeyi istemişler fakat Ermenistan Hükümeti, sınırları kapattığından ötürü bunu gerçekleştiremeyeceklerini düşünmüşlerdi. Notlara göre, Heyet, Müslüman muhacirlerin anlattıklarından önce şüphe duyduklarını fakat sonradan Ermenilerin intikam alma hırslarını gördükten sonra onlara inanmaya başladıklarını söylemişlerdi. Müslümanların temel sorunlarına da değinen Heyet, Kafkasya Müslümanlarının en büyük sorununun bölgedeki Amerikalıların Müslümanlara yardımını Ermeni tercümanlar vasıtasıyla yapmasıydı. Ermenilerin derdini anlatacak tercümanlar varken Müslümanların böyle bir imkândan yoksun olmasını dile getirmişlerdi. Bundan başka

[32] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 23-24.

Heyet, Ermeni meselesinin sadece Doğu Anadolu'da değil Kafkasya'da da çözülmesi gerektiğine inanmaktaydı[33].

Heyet, Kafkasya'daki durumun incelenmesi için 31 Temmuz 1919'da Bayezid (Doğubeyazıt)'den ilgili yerlere Fransızca şu telgrafı çekmişti[34]:

> "Amerikalı Ernest A. Yarrow
>
> Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği
>
> Nowo Bahotonskaya
>
> Tiflis: Georgia 31
>
> Binbaşı Davis G. Arnold
>
> Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği
>
> Pera/Beyoğlu
>
> "Bayezid'deki Müslüman göçmenler Sürmeli Sancağında, Ovyezidi, Nahçıvan, Şerur, Ordubad, Erivan vilayetinde Ermeni birlikleri tarafından zalimce katledildiklerini belirtmektedirler. Korumak için derhal araştırma talebi."
>
> Niles Sutherland."

Bununla birlikte Kafkasya'daki Müslümanların şikâyetlerinin abartılı bulan, Müslümanların Kafkasya'da Ermenilere karşı bir direniş içerisinde olduğunu kabul eden kişiler de vardı. Nitekim Karakilise (Ağrı)'de 11. Kafkas Fırka Komutanı Cavit Bey, Heyet'i karşıladığında, Kafkasya'da olan bitenlerin abartıldığını ve "her iki tarafın da haklı, her iki tarafın da haksız" olduğunu dile getirmişti[35].

3.1.2. Resmi Raporu

3.1.2.1. İçeriği

Resmi rapor, "*Report of Captain Emory H. Niles and Mr. Arthur E. Sutherand Jr. On Trip of Investigation through Eastern Turkish Vilayets/ Yüzbaşı Emory H. Niles ve Mr. Arthur E. Sutherland'ın Doğu Türk Vilayetleri Araştırma Gezisi Raporu*" başlığını taşımaktadır[36]. 16 Ağustos 1919 tarihli rapor[37], 21 sayfadır ve daktilo ile

---

[33] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 24.
[34] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25.
[35] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25.
[36] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1. Rapor, daha önce Justin McCarthy tarafından günışığına çıkarılmıştı. McCarthy'nin bu konudaki çalışması ve raporun tam metni için bkz. Justin McCarthy, "The

yazılmıştır[38]. Seyahat planı, kronolojik olarak liste halinde verilmiştir. Heyetin gezdiği bölgeler, sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla ele alınmıştır. Alan notları gibi detaylı olmasa da Heyet'in görev bölgesi olan Bitlis, Van, Bayezid ve Erzurum'a dair detaylı bilgiler verilmiştir. Seyahat edilen bölgelerdeki, halkın ihtiyaçları, Müslüman ve Ermeni nüfusu, Ermenilerin Müslüman Türklere yaptığı mezalim karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Raporda, temelde halkın ihtiyaçlarına değinilse de genel olarak Ermeni meselesine odaklandığı görülmektedir.

3.1.2.2. Ermeni Meselesine Dair

3.1.2.3. Ermeni Nüfusu

Raporda Müslüman ve Ermeni nüfusu verilen ilk vilayet Bitlis'ti. Rapora göre Bitlis'in Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekildeydi[39]:

"Bitlis Şehri.

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslüman	30.000	4.000
Ermeni	10.000	------."

Yukarıdaki alan notlarıyla karşılaştırıldığında savaş sonrasındaki Müslüman nüfus, alan notlarında 40.000 olarak verilmişken resmi raporda 4.000 olarak verilmiştir. Bu durumda alan notlarında bir sıfırın sehven yazılmış olabileceği ihtimalinden dolayı ikincisinin doğru olduğunu söylemek mümkündür. Bakıldığında, Müslümanların sayıca daha fazla Ermeniler tarafından mezalime uğratıldığı gibi hem savaş öncesi hem de sonrası daha fazla nüfusa sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Rapora göre, Bitlis şehrinde savaş öncesi ve sonrası dokunulmamış evler şu şekilde verilmiştir[40]:

"Bitlis Şehri.

Dokunulmamış evler

Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia after World War I", XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 1809-1852.

[37] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1.

[38] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 1-21.

[39] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 6.

[40] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 6.

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslüman	6500	-------
Ermeni	1500	1000”

Alan notlarıyla karşılaştırıldığında alan notlarında 8000 hane sayısı savaş öncesi sadece Müslüman evi olarak gösterilirken 1000 ev de yine savaş sonrasında Müslümanlara ait gösterilmiştir. Notlar kabataslak olarak yazıldığından Heyet, bunu resmi raporda düzeltmiş olmalıdır. Sayılar, farklı olsa da durum değişmemektedir. Ağustos 1919’da tahrip edilmemiş Müslüman evi yokken, aynı tarihlerde Ermenilerin sadece 500 evi tahribe uğramış görünmektedir. Bu da, asıl mezalim ve tahribatın Müslümanlara karşı yapıldığının kanıtıdır.

Resmi raporda, Van Vilayeti’nin savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfusu göç edenlerle birlikte şu şekildedir[41]:

“Van Vilayeti

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslümanlar	301.000	150.000
Ermeniler	68.000	700
Nasturiler	42.000	----.”

Bu bölgede beklenilen:

Müslümanlar	75.000
Ermeniler	34.000
Toplam	109.000”

Görüldüğü üzere savaştan önce de sonra da bölgede Müslüman nüfus çoğunluktadır. Her iki nüfusun da yarısının göç ettiği görülmektedir. Bu bilgiye göre, her iki nüfusun da yarı yarıya kaybı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sayı bakımından Müslüman nüfusun, Ermeni nüfusundan çok daha fazla kaybı

[41] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 7.

gözükmektedir. Bu bilgiler, alan notlarıyla karşılaştırıldığında alan notlarında savaş sonrasındaki Ermeni nüfusu 70.000 olarak verilmişken raporda 700 olarak verilmiştir. Resmi rapor, kabataslak olan alan notlarına dayanarak hazırlandığından alan notlarındaki bilginin sehven yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Van şehrinde ise nüfus bilgileri şöyleydi[42]:

"Van şehri.

	Savaştan önce	Ağustos 1919
Müslümanlar	43.000	5.000
Ermeniler	35.000	60
Toplam	78.000	5.060"

Van şehrine ait bu nüfus istatistikî alan notlarında bulunmamaktadır. Rapordan da anlaşıldığı üzere, savaştan önce ve sonra nüfus çoğunluğu Müslümanlara aittir. Sayı olarak Müslümanlar Ermenilere oranla daha fazla kayıp vermiştir.

Van Vilayeti ve şehrinde savaş öncesi ve sonrası dokunulmamış ev sayısı da aşağıda verilmiştir[43]:

"**Van Vilayeti**

		Köyler
	Savaş öncesi	Dokunulmamış 1919
Müslümanlar	1373	350 (Tamir edildi)
Ermeni	112	)
Karışık	187	)200
Toplam	1672	550

Van şehri

	Evler	
	Savaştan önce	Ağustos 1919

[42] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 7.
[43] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 8.

Müslüman	3400	3
Ermeni	3100	1170”

Yukarıda verilen bilgiler, alan notlarında da aynen yer almıştır. Anlaşıldığı üzere savaş öncesinde Müslüman köyleri Ermeni köylerinden fazladır. Ermeniler köy olarak 112 köyde çoğunlukta olsalar bile genelde burada da görüldüğü üzere hiçbir zaman çoğunluğu oluşturamamışlardır. Verilerde dikkat çeken bir nokta da, Van şehrindeki Müslüman evlerinin neredeyse tamamının tahrip edilmiş olduğudur. Buna karşın Ermeni evlerinin yarısı bile tahrip edilmemiştir.

Raporda Bayezid (Doğubeyazıt) Sancağı’nın ve şehir merkezinin nüfus savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfus bilgileri şöyle verilmiştir[44]:

“**Bayezid Sancağı**

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslümanlar		
Kürtler	68.000	63.000
Türkler	35.000	23.000
Kafkas göçmenleri		7.500
Ermeniler	7.500	--------
	110.500	93.500

Bu bölgede Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanların sayısı 7.000’dir. Geri dönmesi beklenen Müslümanların sayısı yaklaşık 20.000’dir.

Bayezid Şehri

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslümanlar	5.000	2.460
Ermeniler	1.000	-------
Toplam	6.000	2.460”

[44] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 10-11.

Yukarıdaki nüfus verilerinde belirtildiği üzere, Müslüman nüfusun bu bölge için de Ermeni nüfustan gerek savaş öncesi gerek savaş sonrası fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte buradaki verilerle alan notlarındaki veriler arasında küçük farklılıklar vardır. Örneğin, savaş öncesinde Müslüman nüfus, alan notlarında 104.000 olarak verilmişken raporda, Türk ve Kürt nüfus toplandığında 103.000 Müslüman nüfusun olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine savaş sonrası Müslüman nüfus, raporda yuvarlama olarak verilmiştir. Hâlbuki alan notlarında savaş sonrası nüfus, Kürtler 63.830, Türk nüfus 23.630 toplam 87.460 olarak verilmiştir. Bundan başka Kafkasya'dan gelen muhacirlerin toplam sayısı yukarıda 7.500 olarak verilmişken bu rakam alan notlarında 7.463 olarak belirtilmiştir. Ayrıca, raporda, Bayezid (Doğubeyazıt) şehir merkezinde savaş sonrasındaki Müslüman nüfus 2.460 olarak verilmişken alan notlarında bu rakam 2.459'dur. Bu durumdan Niles ve Sutherland'ın raporda, yuvarlama bir hesapla verileri kaydettiği sonucu çıkarılabilir.

Bayezid (Doğubeyazıt) Sancağı ve şehrine ait köy ve ev sayıları ise şu şekildedir[45]:

"**Bayezid Sancağı**

	Köyler	
	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslüman	448	243
Ermeni	33	33

Bayezid Şehri

	Evler	
	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslüman	960	600
Ermeni	190	90"

Yukarıdan anlaşılacağı üzere, savaş sonrası 205 Müslüman köyü tahrip edilmişken Ermeni köylerine hiç dokunulmamıştır. Ev sayılarında ise savaş sonrası 360

[45] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 11.

Müslüman evi tahrip edilmişken bu sayının Ermeniler için sadece 100 olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte raporda verilen bilgiler eksiktir. Alan notlarında Bayezid (Doğubeyazıt) Sancağı genelinde, Müslümanlara ait 14.591 ve Ermenilere ait ise 904 ev olduğu bilgisine bu raporda rastlanmamaktadır.

Raporda Diyadin Kazası'nın Müslüman ve Ermeni nüfusunu içeren bilgiler de verilmiştir. Diyadin'in Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekilde gösterilmektedir[46]:

"Diyadin

Kazanın nüfusu

	Savaş öncesi	Ağustos 1919
Müslüman	19.640	6.500
Ermeni	1.000	-------."

Diyadin'in savaş öncesi ve sonrası nüfus bilgilerine bakıldığında, Müslüman nüfusun bu bölgede de Ermenilere oranla daha çok olduğu görülmektedir. Kayıplara bakıldığında ise Müslüman nüfusun daha fazla kayba uğradığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Diyadin'in nüfusuna alan notlarında yer verilmemiştir.

Raporda, 1800 nüfuslu Karakilise (Ağrı)'de hiç Ermeni bulunmazken, Erzurum'a giderken Köprüköy'ün 5 km. güneyindeki Yağan Köyü'nün tamamı Ermeni olduğu tespit edilmektedir. Yağan Köyü'nde savaş öncesinde 1.000 Ermeni varken savaş sonrasında bu sayı hiç yok gözükmektedir. Buna mukabil, savaş öncesinde Müslüman nüfus bulunmazken savaş sonrasında bu sayının 100'e çıktığı anlaşılmaktadır. Bundan başka Yağan Köyü'ndeki ev sayılarında savaş öncesinde 200 Ermeni evi, savaş sonrasında 20'ye düşmüştür. Müslüman evi ise, savaş öncesi ve sonrasında bulunmamaktadır[47]. Bu durum, bölgede Ermeni göçünden ve bir kısmının da öldürülmesinden kaynaklanmaktadır. Savaş sonrasında Müslüman sayısının artması Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçan Müslüman nüfustan kaynaklandığı söylenebilir.

Raporda nüfus bilgileri verilen sonuncu vilayet Erzurum'dur. Raporlara göre, Erzurum'un Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekildedir[48]:

"Savaş öncesi Ağustos 1919

[46] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 15.
[47] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 15-16.
[48] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 17.

Müslüman	83.070	68.362
Ermeni	32.751	76
Muhtelif	3.000	---------
Toplam	118.821	68.438”

Anlaşıldığı üzere Erzurum’un Müslüman nüfusu, gerek savaş öncesi gerekse savaş sonrası dönemde Ermeni nüfustan çok daha fazlaydı. Her iki nüfus için de bir düşüşün olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman ve Ermeni nüfusunun göç ve ölümler dolayısıyla azaldığı muhakkaktır.

3.1.2.4. Ermeni Mezalimi

Niles ve Sutherland Heyeti’nin görevinin temel amacı, Doğu Anadolu’daki Müslim ve gayrimüslimlerin ihtiyaçlarını tespit etmek ve bunları AYDYD’ye bir rapor halinde sunmaktı. Bununla birlikte Heyet’in alan notlarında olduğu gibi raporunda da odaklandığı temel nokta, bölgede Müslüman-Ermeni çatışması ve nüfusu gibi konulardı. Niles ve Sutherland, Bitlis’ten Van güzergâhıyla Bayezid (Doğubeyazıt)’e kadar “Van Gölü Havzası” ve Bayezid (Doğubeyazıt)’den Erzurum’a kadar olan “Erzurum Cephesi” olarak adlandırdıkları bölgeyi gezerken[49], halkın en çok dile getirdiği mesele olarak Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Müslüman halka yaptıkları mezalimi ifade etmişlerdi. Bölgenin Müslüman halkı, Heyet’e, savaş sırasında Ermenilerin kendilerine yağma ve mezalim uyguladığını dile getirmişti. Nitekim bu durum raporda şöyle anlatılmıştır[50]:

> “Bu bütün bölgede zararın ve yıkımın Ermeniler tarafından yapılmış olduğu yönünde bilgilendirildik. Ruslar çekildikten sonra Ermeniler bu bölgeyi işgal etmiş ve Türk ordusu ilerlediğinde Ermeniler, Müslümanlara ait her şeyi tahrip etmiş. Ayrıca Ermeniler cinayet, tecavüz, kundakçılık ve Müslüman nüfusa korkunç katliamlar yapmakla suçlandı. İlk önce bu hikâyelerin çoğunu güvenilmez bulduk fakat nihayet, şahitlerin mutlak ortaklığı ve malzeme kanıt ile desteklendiğinden dolayı onlara inanmaya başladık. Örneğin, Müslüman bölgeleri tamamen tahrip edilmişken tümü dokunulmadan bırakılmış tek bölgeler Ermeni bölgeleriydi. Çünkü kiliseler ve evler üzerindeki kitabelerle kanıtlandı. Müslüman köylerinin tamamı tahrip edilmişken Ermeni evlerinin hala duruyor olduğu söylenmektedir. Kişisel katliamlarla ilgili yerlilerin sözlü şahitliği, Ermenilerin her yerde beyan ettiği nefret ile desteklendi. Yerlileri durdurduğumuz her kasaba ve köyde, insanlar ihtiyaçlarını değil, Ermenilerin onlara ve ailelerine yaptığı vahşeti öncelikli olarak anlattılar. Bu detaylar, Türklerin Ermenilere yaptıklarıyla aynıydı. Türklerin Ermenilere karşı

[49] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 3-4.
[50] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 3-4.

> işledikleri suçlar gibi Ermenilerin de aynı suçları işlemiş olduklarının su götürmez bir şekilde doğru olduğuna inanırız."

İfadeden de anlaşıldığı üzere Niles ve Sutherland, Ermenilerin Müslümanları katlettiği ve evlerini yıktığı anlatılarına inanamamış fakat sonradan bölgeyi gezip gördükten sonra inanmaya başlamışlardı. Heyet üyelerinin akıllarındaki önyargılar kırılmış ve gerçeklerle yüzleşmişlerdi.

Heyet, Müslüman bölge halkının savaş sırası ve sonrasında yaşadıklarından dolayı Ermenilere karşı duyduğu nefreti de şu satırlarla anlatmaktaydılar[51]:

> "Yerlilerin hislerinin kaçınılmaz bir sonucu, Ermenilerin bu bölgeye, orada pek çok sayıda birlikler olmaksızın gelip yaşamalarının imkânsız olduğudur."

Heyet, Doğu Anadolu gezisi esnasında Erzurum'da milli bir kongre toplandığını haber almıştı. Kongreye dair raporda detaylı bir bilgi vermeyen Heyet, bu kongrenin Erzurum'da Türk bölgesinin Ermenistan'a ilhakına karşı protesto niteliğinde olduğunu[52] belirterek şunları söylemişti[53]:

> "Günümüzde Erzurum'da 76 Ermeni yaşamasına rağmen onlara karşıt hissiyat çok güçlüdür. Bir kolordu Erzurum'da konuşlanmıştı fakat günümüzde Ermenilerin geri dönmesi imkânsız olacaktır. Biz oradayken toplanan Kongre, genel hissiyatı göstermektedir."

Raporda, Doğu Anadolu'nun Müslüman halkının Ermenilere karşı kin ve nefret dolu olmasından dolayı bazı tedbirlerin alındığı ifade edilmiştir. Buna göre, Heyet, Van'dayken Vali'nin Ermenilere dokunulmayacağına dair söz verdiğini ve hatta onları koruduğunu ifade etmişti. Nitekim raporda bu durum şu şekilde anlatılmıştır[54]:

> "Van şehrinde düzenli birliklerin bir taburu vardır. 11. Kolordu son zamanlarda Van Gölü üzerindeki Arnis (Erciş)'ten Bayezid (Doğubeyazıt)'e hareket etti. Ermenilerin yaşadığı köylerde jandarmalar korumalar için konuşlandı. Fakat jandarmalar şu an normal gücün sekizde biridir. Bütün vilayette sadece 350 jandarma vardır. Vali vilayetteki Ermenilere saldırılmayacağına dair söz verdi. O şu an 700 kişi olduklarını ve onların güvende olduklarını ifade etmektedir. Van şehrindekiler adil bir güvenli durumda oldukları görülmektedir fakat ücra köylerdekilere verilen vaat çok riskli olmalıdır. Çünkü en iyi örnek Valinin onları korumak için jandarmaları yerleştirmiş olmasıdır. Bütün katliamlardan sorumlu tutulan Ermenilere karşı genel hissiyattan ve muhacirlerin Kafkasya'dan dönmesinden sonra günümüzde Ermeniler için geri dönmek imkânsız olacaktır."

---

[51] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 4.
[52] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 5.
[53] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 18.
[54] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 9.

Heyet, Ermeni mezalimi hakkında Bitlis'ten Trabzon'a kadar gezdikleri bölgelerde kendilerini en çok etkileyen konunun Ermenilerin Müslümanlara yaptığı katliam hareketlerine dair anlatımlar olduğunu söyleyerek bu katliama önce inanmadıklarını fakat daha sonra kanıtları gördükçe inandıklarını ve bu mezalime Türk, İngiliz ve Amerikalı memurların da şahit olduklarını söyleyerek şunları belirtiyordu[55]:

> "Araştırmamız doğru bir alanda olmamasına rağmen Bitlis'ten Trabzon'a kadar her noktada bizi etkileyen en çarpıcı gerçeklerden biri gezdiğimiz bölgede Türkler tarafından Ermenilere karşı yapılan suçlar ve tecavüzlerin hepsinin Türklere karşı Ermeniler tarafından yapıldığıdır. İlk önce bize anlatılan hikâyeleri çok şüpheli bulduk fakat bütün şahitlerin delillerin ittifakı, onların onlara yapılan yanlışları açık şekilde ortaya koyması, Ermenilerden nefret etmeleri kanıtı ve hepsinin en güçlüsü kendi zeminleri üzerindeki materyal kanıt bizi başta Ermenilerin Müslümanlara zalimliğin sınırlarının ötesinde bir katliam yaptığı ve ikinci olarak Ermenilerin kasaba ve köylerde yapılmış yıkımın çoğundan sorumlu oldukları konusunda bizi ikna etti. Ruslar ve Ermeniler, 1915 ve 1916'da önemli bir zaman için bölgeyi birlikte işgal ettiler ve bu dönemde, hiç şüphesi Ruslar tarafından yapılan yıkıma rağmen açık şekilde biraz düzensizlik vardı. 1917'de Rus Ordusu terhis edildi ve kontrolü sadece Ermenilere bıraktı. Bu dönemde Ermeni düzensiz birlikleri bölgeyi dağıtarak ve Müslüman sivil halkı katlederek dolaştı. Türk Ordusu Erzincan, Erzurum ve Van'a ilerlediğinde Ermeni ordusu dağıldı ve düzenli ve düzensiz askerlerin tümü Müslüman mülklerini yıkmaya ve Müslüman halkı katletmeye başladılar. Bunun sonucunda bölge tamamen yıkıma uğradı, önceki nüfusun yaklaşık dörtte biri ve binaların yaklaşık sekizde biri mahvoldu ve günümüzde iki ırkın birlikte yaşamasını imkânsız kılan Ermenilere karşı Müslümanların nefreti daha da arttı. Müslümanlar eğer bir Ermeni yönetimi altında yaşamaya zorlanırlarsa savaşacaklardır ve onların muhtemelen bu tehdidi yapacağı görünmektedir. Bu düşünce görüştüğümüz Türk memurlar, İngiliz memurlar ve Amerikalılar tarafından paylaşıldı."

Heyet, Ermeni zulmüne uğrayan göçmen ve yerlilerin ifadelerinin raporun ekinde verildiğini söylemesine[56] karşın raporun sonundaki bu ekler bulunamamıştır. Şurasını da belirtmekte fayda vardır ki, zaten Ermeni mezalimine uğrayan bazı Müslümanların ifadeleri alan notlarında yer almaktadır.

3.1.2.5. Kafkasya'da Ermeni Meselesi ve Müslüman Muhacirler

Niles ve Sutherland'ın 13 Temmuz-13 Ağustos 1919 tarihleri arasındaki Doğu Anadolu gezisi esnasında değindiği ve kaydettiği bir diğer konu, Kafkasya'da Ermeni zulmünden kaçan Müslüman muhacirlere ilişkin olanıdır. Heyet, bilhassa Bitlis, Van ve Bayezid (Doğubeyazıt) gezileri esnasında sıkça bu muhacirlerle karşılaştığını dile getirmişti. Heyet, ilk başta bu muhacirlerin söylediklerine inanmamıştı fakat daha sonra

---

[55] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 19-20.
[56] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 20.

anlatıların çoğalması ve bu anlatıların İngiliz subayı tarafından da onaylanması neticesinde inanmaya başlamışlardı. Gerçekten de, Ermeni Hükümeti, o dönem için gerek Ermenistan'da gerekse Doğu Anadolu'da Müslümanlara karşı bir kıtal hareketine girişip bölgede nüfus çoğunluğunu elde etmek istiyorlardı. Bu durum Heyet'in raporuna da yansımıştı. Raporda bu konuyla ilgili şöyle denmekteydi[57]:

> "Bu bölgede ırkî durum, Ermenistan cephesine yaklaştıkça şiddetle kızışmaktadır. Bu cephede göçmenler, Ermeni Hükümeti'nin, ordusunun ve halkının Müslüman nüfusa karşı yaptığı katliamlar, zalimlikler ve vahşetlerinin hikâyeleriyle geliyorlardı. Yüzlerce Ermeni gerçekten Van vilayetinde yaşamasına rağmen Ermenilerin, onların nefret dolu manifestolar ilan etmesinden dolayı Erzurum'un kırsal bölgelerinde yaşayabilmeleri imkânsızdır. …Ermenistan'da düzensizliğin ve suçların olduğu, bütün bölgelerde, Ermenistan'dan gelen göçmenler tarafından ve Erzurum'daki bir İngiliz memuru tarafından onaylandı."

Niles ve Sutherland, raporun bir başka kısmında Kafkasya'dan gelen muhacirler ve Ermeni mezalimine dair şu bilgiyi veriyorlardı[58]:

> "Kafkasya'daki Müslüman göçmenlerin onlara ve hayatta kalan Müslümanlara Ermeniler tarafından yapılan katliamın anlatısının en güçlü şekilde yapıldığı yer Bayezid (Doğubeyazıt) idi. O zaman alınmış notlar Ermenilerin Kafkasya'da şu an yaptıklarını ve onların işgalde Bayezid (Doğubeyazıt)'de ne yaptığını göstermektedir. Burada Ermenilere karşı intikam için istek ve susamışlık çok yoğundur ve yaşamak için bu bölgeye gelen tek bir Ermeni için hiç şüphesiz mutlaka olmalıdır. Eşit olarak Müslüman için de Ermenistan'a gitmek imkânsızdır. Erivan'a bir adamla mektup göndermek istedik, fakat üzerine alacak hiç kimse bulunamadı."

Görüldüğü üzere Heyet, Kafkasya'dan gelen Müslümanların Ermeniler tarafından nasıl zulme uğratıldığını anlatmakta ve bu sebeple, göç eden Ermenilerin bir daha Bayezid (Doğubeyazıt)'e gelmelerinin mümkün olmadığını yazmaktaydı.

Heyet, Doğu Anadolu'ya gelen muhacirlerin anlatılarının sıklaşması ve Müslüman muhacir sayısının bölgede artmasından dolayı, raporda, Kafkasya'daki Müslümanların durumunun araştırılması ve bir an önce Ermeni zulmünün durdurulmasını, yetkililerden istemişti. Heyet'e göre, Müslümanlar ile Ermeniler arasında kalıcı bir barış isteniyorsa, her iki tarafta da olan nefretin canlı tutulmaması gerekliydi. Bu sebeple, bir an önce bu iki taraf arasındaki kargaşa sona ermeliydi[59].

---

[57] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 4-5.
[58] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 12.
[59] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 13.

Heyet, raporda, sırasıyla Bayezid (Doğubeyazıt)'de, Horasan'da ve Erzurum'da karargâhı olan üç kolordu olmasına rağmen bölgenin Ermenilerin yaşaması için imkânsız olduğunu ve Kafkasya'dan gelen göçmenler ve yaşlı yerlilerin Ermenilere karşı aşırı derecede daha sert olduğunu belirtmekteydi. Rapora göre, Heyet, bu vilayette 393 Ermeni'nin olduğunu öğrenince şaşırmıştı. Fakat cephe bölgesinde kimsenin olmadığı ve Ermenilerin bireysel olarak güvenlik sebebiyle mümkün mertebe geri dönememekte oldukları ifade edilmektedir[60].

Niles ve Sutherland'ın ifadelerinden ortada bir katliam varsa, bu gerek Doğu Anadolu'da gerekse Kafkasya'da Müslüman halka yapılmıştı. Kafkasya'da zulme uğrayanlardan kaçıp canını kurtarabilenler, Doğu Anadolu topraklarına sığınmak ve yerleşmek zorunda kalmışlardı.

3.1.3. Alan Notları ile Resmi Raporun Karşılaştırmalı Bir Analizi ve Genel Bir Değerlendirme

Niles ve Sutherland Heyeti'nin alan notları ve resmi raporu karşılaştırıldığında bu iki raporun birbirinden bağımsız olmadıkları, aksine birbirinin tamamlayıcısı oldukları görülmektedir. Alan notları, resmi raporun bir taslağı olduğu gibi onun bir parçasıdır. Nitekim Niles ve Sutherland, resmi raporda, "*Bu raporun amacı, bu zaman içinde aldığımız notları kaydettiğimiz üzere gözlemlerimizi özetlemektir. Bu rapor, bu notlar ile bağlantılı ele alınmalıdır.*"[61] diyerek alan notlarıyla resmi raporun birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu ve sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için ikisini birlikte ele almak gerektiğini ifade etmişlerdi.

Alan notlarının ve resmi raporun ortak özelliği, her ikisinin de, Mardin, Bitlis, Van, Bayezid ve Erzurum gibi yerlerin ahalisinin ihtiyaçlarını ortaya koymasından başka asıl, Müslüman-Türk ve Ermeni nüfusu ve Ermeni mezalimine yer vermiş olmasıdır. Niles ve Sutherland, I.Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu bölgesine gelen ilk Amerikalılar[62] olarak hem notlarda hem de raporda, Bitlis-Erzurum arasındaki bölgenin Müslüman-Türk ahalisinin anlattıklarına önce itibar etmeyip şüpheli bulduklarını fakat daha sonra, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen mezalimden sağ olarak kurtulmuş insanlarla yaptıkları mülakat ve yıkık dökük evlere şahit olmaları

[60] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 14.
[61] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 3.
[62] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 3.

neticesinde düşüncelerinin de değiştiğini ve Ermenilerin Müslüman-Türklere mezalim uyguladıklarına inanmaya başladıklarını belirtmişlerdi[63].

İncelendiğinde, alan notları ile raporun birbiriyle tamamen örtüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte alan notlarında bulunan fakat raporda bulunmayan bilgiler olduğu gibi raporda bulunan fakat alan notlarında bulunmayan bazı bilgiler de mevcuttur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Alan notlarında, Bitlis'in savaştan önceki ev sayısı Müslüman-Türk ve Ermeni ayrımı yapılmaksızın verilmiştir[64]. Raporda ise, Bitlis'in savaştan önceki ev sayısı Müslüman-Ermeni şeklinde ayrılmıştır[65]. Alan notlarında, Vosdan (Gevaş) ve Artamid (Edremit) kasabalarındaki Ermeni mezalimine ilişkin bilgiler kaydedilmişken[66] raporda, bu konu dile getirilmemiştir. Alan notlarında, Heyet'in gittiği kasaba ve vilayetlerde kimler tarafından karşılandığı ve kimlerle ne görüşüldüğü ayrıntısıyla verilmişken[67] raporda, bununla ilgili bilgi verilmemiştir. Alan notlarında, Van'ın savaştan önceki nüfusu, Van Valisi Haydar Bey, Cuinet, Elysee Reclus ve General Mayevski gibi kişilerin istatistikî bilgilerine dayanarak verilmişken[68] raporda, bu istatistikler zikredilmemiş ve sadece savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfus verilmiştir[69]. Alan notlarında, Van şehrinin savaş öncesi Müslüman ve Ermeni nüfusu verilmiştir[70]. Raporda ise, Van şehrinin savaş öncesi nüfusu verilmemiş olup sadece savaş sonrası Müslüman ve Ermeni nüfus verilmiştir[71]. Alan notlarında, Van şehrinin savaştan sonraki Müslüman ve Ermeni ev sayıları verilmemişken raporda, Van şehrinin savaş sonrası Müslüman ve Ermeni ev sayıları kaydedilmiştir[72]. Alan notlarında, Van'ın Canik (Gedikbulak) köyünde gerçekleştirilen Ermeni mezalimi anlatılırken[73] raporda, bununla ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. Alan notlarında, Bayezid Sancağı'ndaki Ermeni katliamını yaşayan Müslüman-Türkler ile yapılan mülakat aynen verilmiştir[74]. Raporda ise bu mülakata yer verilmemiştir. Alan notlarında, Bayezid'in savaş öncesi Müslüman ve Ermeni nüfusunun miktarı 111.500

[63] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 3-4.
[64] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 5.
[65] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 6.
[66] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 7-8.
[67] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 1-32.
[68] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 11.
[69] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 7.
[70] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 10-11.
[71] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 7.
[72] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 8.
[73] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 17.
[74] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 18-19.

olarak verilmiştir[75]. Raporda ise, 110.500 olarak kaydedilmiştir[76]. Alan notlarında, Bayezid'in savaş sonrası nüfusu 87.460 olarak yazılmış ve bu sayıya Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçarak gelenler dâhil edilmemiş ayrıca verilmiştir[77]. Raporda, Bayezid'in nüfusu, Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlerle birlikte toplam olarak 93.500 olarak işlenmiştir[78]. Alan notlarında, Bayezid Sancağı'nda savaş öncesinde ev sayısı Müslümanlar için 14.591, Ermeniler için 904 olarak kaydedilmiştir[79]. Raporda, böyle bir istatistik verilmemiştir. Alan notlarında, Transkafkasya'da Nahçıvan ve Şerur bölgelerindeki Ermeni mezalimi ve Müslüman-Türklerin Ermenilere karşı direnişi teferruatlıca incelenmiştir[80]. Raporda ise sadece Kafkasya'daki mezalimden genel anlamda bahsedilmiştir[81]. Alan notlarında, Heyet'in Bayezid Sancağı'ndan 31 Temmuz 1919'da AYDYD'nin Tiflis ve Pera (Beyoğlu)'daki temsilcilerine, Kafkasya'daki Ermeni mezalimini soruşturmak için bir inceleme heyeti gönderilmesi talebini içeren telgraf, aynen kaydedilmiştir[82]. Raporda ise, bu telgraftan söz edilmemiştir. Alan notlarında, Diyadin'in savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfusu verilmemişken raporda, verilmiştir[83]. Alan notlarında, Erzurum Vilayeti'nin Müslüman ve Ermeni nüfusu verilmemiştir. Raporda ise, Erzurum'un savaş öncesi ve sonrası Müslüman ve Ermeni nüfusu verilmiştir[84].

Bu verilere dayanarak alan notlarında yer alan bazı bilgilerin raporda yer almadığı, raporda yer alan bazı bilgilerin de alan notlarında yer almadığı açıkça açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu durum, alan notları ile raporun birbirlerinin tamamlayıcısı olduklarını kanıtlamaktadır. Alan notları, resmi raporun ayrıntılı bir şeklidir. Rapor ise, alan notlarının bir özeti biçimindedir. Hiç şüphesiz, alan notları ve rapor, Müslüman ve Ermeni nüfus bilgileri ve Heyet'in bazı faaliyetlerine dair bilgi eksikliklerini tamamlamakta ve böylece daha sağlıklı bir değerlendirme yapılabilmesine olanak sağlamaktadır.

Alan notlarıyla raporu bu şekilde karşılaştırdıktan sonra Niles ve Sutherland Heyeti'nin her iki raporda, savaş öncesi ve sonrası bölgedeki Ermeni mezalimine dair

---

[75] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 19.
[76] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 11.
[77] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 19-20.
[78] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 11.
[79] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 20.
[80] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 22-24.
[81] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 12-13.
[82] *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland…*, s. 25.
[83] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 15.
[84] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 17.

gözlemlerini de değerlendirmek gerekmektedir. Niles ve Sutherland, Doğu Anadolu'ya geldiklerinde zihinlerinde Müslüman-Türklere dair bir önyargı taşımaktaydılar. Bu önyargıyı, raporda görmek mümkündür[85]. Nitekim Niles ve Sutherland, ilk başta, zihinlerindeki önyargı nedeniyle Müslümanların Ermeni mezalimine dair anlattıklarını güvenilmez ve şüpheli bulmuşlardı. Onlar, ilk başta anlatılanlara inanmamışlardı. Fakat daha sonra gittikleri köy, kasaba ve vilayetlerde, zamanında Ermeni mezaliminden yaralı olarak kurtulan görgü tanıklarıyla gerçekleştirdikleri mülakat neticesinde öğrendikleri bilgiler, tahrip edilmiş evleri görmeleriyle edindikleri izlenimler ve Kafkasya'da Ermeni zulmünden canlarını güçlükle kurtarıp Doğu Anadolu'ya kaçabilenlerin anlattıkları, Müslüman-Türklere karşı fikirlerinin ve önyargılarının büsbütün değişmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Burada değinilecek bir diğer husus, Niles ve Sutherland Heyeti'nin Bitlis'ten Erzurum'a kadar olan bölgedeki seyahati sırasında Müslüman-Türk ahalinin Heyet'e kendi ihtiyaçlarından ziyade Ermeni mezalimini anlatmalarıdır. Hiç şüphesiz bu durum, Müslüman-Türk ahalinin maddi çıkarları hiçe saydığını ve dirayetli, basiretli ve vakarlı bir duruş gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Niles ve Sutherland'ın Ermeni mezalimine dair edindiği ve şahit olduğu bütün bilgileri ve gözlemleri, Doğu Anadolu bölgesindeki İngiliz ve Amerikan yetkililerin onay vermesi de, Müslüman-Türklere karşı Ermeni mezalimini ispat etmesi açısından son derece önemlidir. Niles ve Sutherland, Kafkasya'da Müslüman-Türklere yapılmakta olan Ermeni mezalimini de dile getirmiştir. Heyet, özellikle Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçıp Bayezid'e gelen muhacirlerle bizzat görüşmüştür. Bu sebeple, Ermeni mezaliminin ne kadar dehşet verici olduğunu anlayan Heyet, Tiflis ve Pera (Beyoğlu)'daki AYDYD temsilciliklerine, bölgeye acil bir soruşturma heyeti göndermelerini talep etmiştir. Bu durum, Kafkasya'daki Ermeni mezaliminin ne denli ciddi boyutlarda olduğunu kanıtlamaktadır.

Niles ve Sutherland'ın dikkate değer bir ifadesi de, savaş sonrasında Doğu Anadolu'da kalan bazı Ermenilerin güvenliğinden endişe duymasıdır. Özellikle Doğu Anadolu'da Müslüman-Türklerin kendilerine yapılan mezalimden dolayı Ermenilere karşı oldukça nefret dolu olması, Niles ve Sutherland'ı bu endişeye sevk ettiği görülmektedir. Heyet'in bu endişesini artıran bir sebep de, Heyet'e göre, o sıralarda Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a ilhakına karşı protesto amaçlı toplanan Erzurum

[85] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 4.

Kongresi idi[86]. Bununla birlikte özellikle Van ve Erzurum'da, Ermenilerin Türk jandarmaları tarafından iyi korunduğunu da belirtmiştir. Ayrıca Heyet, Ermenilerin bu bölgeye gelip yaşamasının imkânsız olduğunu da belirtmektedir. Burada şu hususu açıklamak gerekmektedir. Elbette insanın, tabiatı gereği, bir takım hissiyatlar taşıdığı muhakkaktır. Bu hissiyatlardan biri de, intikam duygusudur. 1919'da Niles ve Sutherland'ın Müslüman-Türklerde Ermenilere karşı gözlemlediği bu öfkenin temelinde de bu intikam duygusunun olduğu anlaşılmaktadır. Heyet'in Müslüman-Türklerde gördüğü bu intikam duygusunun ise I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni cephe gerisinde vuran Ermeni çetelerinin yaptığı mezalim ve katliam hareketlerinden kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

Niles ve Sutherland, Müslüman-Türkler hakkında da oldukça olumlu düşüncelere sahip olmuştur. Nitekim kendileri Müslüman-Türkler hakkında şu yorumları yapmışlardır[87]: "*Her noktada hem sivil hem asker Türk yetkililer tarafından nezaketle karşılandık. Onlar dostane ve endişeli görünüyorlardı ve bize sadece bilgi vermediler üstelik her şeyde yardımcı oldular.*" Bu ifade Heyet'in Müslüman-Türklere karşı olan önyargısının nasıl geziden sonra tamamen kırıldığını da göstermektedir.

Niles ve Sutherland, Kafkasya'dan Ermeni zulmünden kaçıp güçlükle Doğu Anadolu'ya gelebilen Müslüman-Türk muhacirlerin sorunlarını da dile getirdiği görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Niles ve Sutherland, Kafkasya'daki Müslüman-Türklerin isteklerinin Amerikalılarca bilinmemesi karşısında Ermeni isteklerinin Amerikalılarca bilinmesini Müslüman-Türkler açısından önemli bir sorun olarak görmüştür. Onlara göre, Amerikalılar Ermeni tercümanları sayesinde Ermenilerin isteklerini rahatlıkla dinleyebiliyordu ancak Müslüman-Türkler böyle bir imkânı olmadığından problemlerini Amerikalılara anlatamıyorlardı.

Sonuç olarak Niles ve Sutherland Heyeti'nin alan notları ve raporu değerlendirildiğinde 1919 öncesi ve sonrasında Doğu Anadolu'daki Ermeni mezalimi ve Ermenilerin savaş öncesi ve sonrasında Doğu Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk teşkil etmediği ortaya çıkmaktadır.

---

[86] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 5.
[87] *US. NARA Archives*, 184.021/175, s. 2.

3.2. GENERL HARBORD HEYETİ RAPORLARI

3.2.1. General Harbord Raporu

3.2.1.1. Raporun Kısa Bir İçeriği

16 Ekim 1919 tarihli General Harbord Raporu, "*Yakın Doğu'da Koşullar*" başlığını taşımaktadır[88] ve sonundaki eklerle birlikte toplamda 44 sayfadır[89]. Raporun kapak sayfasında, 13 Nisan 1920'de Mr. Lodge tarafından Senato'ya sunulduğu yazmaktadır[90]. Raporun "İçindekiler" kısmında, raporun temel başlıkları, raporun sonundaki ekler ve Heyet üyelerinin isimleri ve yazdıkları konular verilmiştir[91]. "Giriş" kısmında ise Heyet'e verilen talimatlar açıklandıktan sonra Heyet'in Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki gezilerine kısa bir şekilde değinilmiş ve neler yapıldığı anlatılmıştır[92]. Rapor şu temel başlıklara ayrılmıştır:

- Ermeni Halkının Tarihi ve Şimdiki Durumu[93],
- Siyasi Durum ve Düzeltme İçin Öneriler[94],
- Türkiye ve Transkafkasya İçin Bir Mandayı İçeren Koşullar ve Sınırlar[95],
- Askeri Mesele[96],
- Sonuçlar[97].

Raporun sonunda verilen Ek'ler şu başlıklar altında toplanmıştır:

- Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin Bakış Açısı ve Kuruluşla İlgili Muhtıra[98],
- General Harbord'un Mustafa Kemal'e 9 Ekim 1919 tarihli Mektubu[99],
- Sivas Kongresi Beyannamesi[100],
- Sivas Kongresi'nin Amerika Birleşik Devletleri Senato Başkanlığına Gönderdiği 9 Eylül 1919 tarihli Telgraf[101],

---

[88] James G. Harbord, *Conditions in the Near East, Report of the Amrerican Military Mission to Armenia,* 66th Congress 2nd Session, Document No. 266, Government Printing Office, Washington 1920, s. 3.
[89] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 1-44.
[90] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 1.
[91] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 2.
[92] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 3-4.
[93] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 4.
[94] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 11.
[95] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 20.
[96] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 21.
[97] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 24.
[98] Harbord, *Conditions in the Near East…*, s. 29-37.
[99] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 38.
[100] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 38-39.
[101] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 40.

- Avrupa Türkiyesi, Küçük Asya ve Transkafkasya Bölgelerinin Nüfusu ve Kaynakları[102].

3.2.1.2. Ermeniler ve Ermeni Meselesi

Harbord Raporu'nu değerlendirmeye başlamadan önce değerlendirme konusunda bazı hususlara açıklık getirmek yerinde olacaktır.

Harbord Raporu, temelde Türkiye ve Ermenistan mandasının olabilirliği ve bunun nasıl olacağı ve olası bir manda yükümlülüğünün ABD'nin menfaatine uygun olup olmayacağına odaklanmıştır. Bu sebeple, Rapor, gerek Türkiye'deki siyasi durum gerekse Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki Ermeniler ve Ermenistan meselesi üzerinde de durmaktadır. Bu bağlamda raporda, Ermenilerin tarihi, 1915 olayları ve sonrasındaki siyasi gelişmeler ve 1919 yılında Doğu Anadolu'daki Müslüman ve Ermeni nüfus hakkında bilgiler verilmiştir. Ancak şurasını belirtmek gerekir ki, rapor ele alınırken ve değerlendirilirken bazı noktalar üzerinde durmak gereklidir. Bunlardan ilki raporun hangi tarihte yazıldığıdır. Rapor, 1919 tarihinde yazıldığına göre, 1919 yılına dair ele aldığı gözlemler, bizzat Harbord'un kendi incelemeleri neticesinde ele alındığı için daha sağlıklıdır. İkicisi, Raporda yer alan 1915 olaylarının öncesi ve sonrasını değerlendirirken Harbord'un bu olaylara şahit olmadığını, çeşitli kitaplardan bu bilgileri okuduğunu ve yine Amerika'dayken bazı Ermenilerden 1915 yılındaki olayların aslında bir soykırım olduğuna dair hikâyeler dinlediğini göz önünde bulundurmak ve buna göre bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Elbette, Harbord, raporunda da görüleceği üzere Türklere dair bazen olumlu bazen olumsuz kanaatlere sahip olduğu gibi Ermeniler hakkında da aynı şekilde bazen olumlu bazen olumsuz kanaatlerde bulunmuştur. Fakat bu kanaatleri bir yere oturtmak ve sadece bu olumsuz sözleri alıp yorumlamaya gitmek, pek de sağlıklı olmayan bir değerlendirmede bulunulmasına neden olabilir. İşte bu sebepten dolayı Harbord Raporu değerlendirilirken Harbord'un kim olduğu, hangi çevrede büyüyüp yetiştiği, ABD'deki Ermenilerin Harbord Heyeti üzerindeki etkisi, hangi misyonla Türkiye ve Transkafkasya'ya gittiği, Türklere karşı önyargıya sahip olup olmadığı gibi hususların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Üçüncü olarak da, Harbord Heyeti'nin rapordaki bilgilerinin ABD'nin çıkarları bağlamında ele almak daha sağlıklı olacaktır. Çünkü Harbord'un ülkesinin çıkarları ön planda olduğu için rasyonalist ve mantıklı

[102] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 41-44.

davranmak zorunda olduğunu düşünmek yerinde olur. Bu bağlamda, rapordaki Türkiye ve Ermenistan mandası meselesi, bu kıstas göz önünde bulundurularak ele alınırsa bir neticeye varılabilir.

Bu açıklamalardan sonra raporun Ermeniler, Ermeni meselesi ve Türk ve Ermeni nüfusu ile ilgili yer alan bilgiler değerlendirilebilir.

Raporda öncelikli olarak Ermeni tarihine yer verilmiştir. Hiç şüphesiz Harbord, bu konuyu yazarken takındığı tutum ve önyargılar, tamamen açığa çıkmaktadır. Harbord'un önyargılı davranmasında, bu iş için görevlendirilmeden önce gerçekleştirdiği görüşmelerin neden olduğu muhakkaktır. Nitekim Harbord, Heyet'in 1915 katliamlarını birçok şahidin kişisel tecrübelerinden dinlediğini ve oralarda yıllarca yaşamış kişilerin bilgisinden ve görüşünden faydalandığını raporunda ifade etmiştir[103]. Harbord'un burada "katliam" kelimesini kullanması, aslında kendisine o şekilde anlatılmasından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca, Harbord, Kongre Kütüphanesi'nden bölgenin coğrafyasını, tarihini ve yönetimlerini gösteren bir kitaplık alındığını da raporunda dile getirmiştir[104].

Rapora göre, tarih boyunca Ermeniler, M.Ö. V. yüzyılda aynı adla bilindiler ve bu dönemden beri bugün felaketlerin onları bulduğu coğrafyada yaşamışlardır. Onların ülkesi, zirvesi Ararat Dağı olan deniz seviyesinin üzerinde 3.000 den 8.000 bin fit yüksekliktedir[105]. Eski zamanlarda ülke, Akdeniz, Hazar Denizi ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Daha sonraki günlerde ülke, siyasi tanımlama olmaksızın Montana kadar geniş bir bölge yaklaşık olarak 140.000 kare mil küçüldü fakat ülke 1914'te iki kısımdan mevcuttu. Bunlar; Rusya'ya ait Doğu kısım, Kars, Erivan ve bugünkü Azerbaycan hududunun bazı kısımları, Türk Ermenistan'ı ise Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Kilikya vilayetlerinden oluşmaktaydı[106]. Görüldüğü üzere Harbord, okuduğu kitaplardan dolayı Türkiye'yi Ermenistan olarak düşünüyordu.

Rapor, Ermenilerin Transkafkasya'da geçmişteki siyasi durumundan ve Hıristiyanlığı kabul edişinden Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki durumlarını anlatıyordu. Buna göre; Ermeniler, bütün Transkafkasya ve Ön Asya'ya dağılmış durumdaydılar. Ermenistan, Yunanistan ve Roma hariç Avrupa'daki devletlerden 1000 yıl önce kurulmuş bir devletti. 25 yüzyıllık tarihinin 12 yüzyılı boyunca bu zaman

[103] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 4.
[104] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 4.
[105] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 4-5.
[106] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 5.

hadiseleriyle ayrılan sınırları içinde bağımsızlığa sahipti. Kendi topraklarından sürgün edilen son kral VI. Leon, son yıllarını İngiltere ile Fransa arasında anlaşma sağlamak için harcamış, sonra Yüz Yıl Savaşlarında mücadele etmiş, 1386'da Boulogne yakınlarındaki barış konferansında başkanlık yapmış, anlaşma sağlayarak harbe son vermişti. Ermenistan, M.Ö. 33 yılının başlarında Hz. İsa'yı görmüş olan havariler tarafından Hıristiyanlaştırıldı ve bir millet olarak Hıristiyanlığı benimsedi ve yüzyılların fırtınalarını atlatan M.Ö. 301'de Milli Kilise'yi kurdu. Ermenistan, pagan dünyasında resmi olarak Hıristiyanlığı kabul eden ilk millettir[107].

Kilisenin kuruluşunu takiben ilk iki yüzyıl Ermeni edebiyatının altın çağıydı. Bir Ermeni alfabesinin icadına, İncil'in anadile çevrilişine, Atina, Roma ve İskenderiye'deki büyük öğrenim merkezlerine Ermenilerin üşüşmesi ve milli hayatın büyük değerlerinden biri olan esnek bir edebi dilin gelişimine şahit olundu[108].

Muhteris İranlılar, gelişen İslamiyet ve Haçlılar, coğrafi mevkisi nedeniyle istilalar yolu üzerindeki Ermenistan'ı Hıristiyanlığın doğu sınırı olarak görüyorlardı. İranlılar, Partlar, Sarazenler, Tatarlar ve Türkler, diğer ırklardan daha çok Ermenileri yok etmişlerdi. Son Ermeni hanedanlığı II. Mehmet'in İstanbul'u almasından 78 yıl önce Mısır Sultanı tarafından devrildi. O günden günümüze kadar ıstırap hikâyeleri kesilmedi. İranlı, Romalı, Bizanslı ve Ermeni Aryan akrabalığı kurdu ve zorbalık kısmi otonomiyle kıvama getirildi. Sarazenler bile yüksek bir ırk çeşidiydi ve karşılıklı düzeltmeler mümkün olmuştu. Şimdilik eline düştükleri Türkler, bir Orta Asya bedevi akıncısıydı. Onların hareketlerinin başlıca nedeni yağmacılık, cinayet ve kölelikti. Metotları, silah ve oktu. Haçlı Seferleri uzun süredir bitmişti. Rönesans ile meşgul Avrupa kendini Müslümanlara karşı savunmaktaydı ve doğu Hıristiyanları unutulmuştu. Üç yüzyıldan fazla bir zaman Ermeni halkı neredeyse tarihte görünmedi. Buna rağmen 16 Bizans imparatoru bu ırktandır ve ayrıcalığa sahip doğu imparatorluğunu yönettiler. Bununla birlikte birçok birey ve koloniler bile uzak toprakların bir bölümünde rol aldılar. Onları Avrupa, Hindistan ve İran kabul etti. Onlar tercüman, bankacı, bilim adamı, zanaatkâr, sanatkâr ve tüccar ve hatta zalim patronlarının itimadını kazanarak idareci mevkilerine çıkmış, elçi ve bakan olmuşlardı. Ve çoğu defa sarsılan tahtını kurtarmışlardı. Onlar ticaret yapmış, ticari kurumları yönetmiş ve saraylar tasarlamış ve inşa etmişlerdi. Bununla birlikte bir ırk olarak onlara, askerlik hizmeti yasaklanmıştı,

[107] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 5.
[108] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 5.

yüklü vergi ödemişler, mallarına el konulmuş, kadınları padişah haremine sürülmüştü. Böylesine esaret, karakterlerinde kaçınılmaz ve sevimsiz izler bırakmış fakat temelde Ermeniler, dinlerini, dillerini ve ırklarının saflığını korumuşlardı[109].

Zaman içinde mizaç ve yetenekleri, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde endüstrinin, finansmanın, entelektüel ve idari işlerin Ermenilerin eline geçmesine neden olmuştu[110].

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Avrupa'daki olayların gelişimi, unutulan Yakın Doğu'ya karşı bir ilgi uyandırdı. 1774 Kaynarca Antlaşması, Rusya'yı çağdaş devlet adamlarının çoğu zaman kuşkusu altındaki bir tutum olan Yakın Doğu'daki Hıristiyanların koruyucusu durumuna sokmuştu, fakat nedenleri her ne olursa olsun aciz Ermenistan'ı korumak için Avrupalı milletlerin sadece zekice bir teşebbüsüydü. Rus Ermenistan'ında bir plebisit eğer hatasız yapılırsa, bu bölge Rusya mandaterliğine muhtemel bir oy verebilirdi[111].

Ermenilerin, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ticaret yapmak, yönetmek ve diğerlerinin adına yürütmek kapasitelerine sahip olmaları, Türkiye'nin parçalanmasının kendi ödemesinin olabilirliğine karşı Avrupalılar tarafından dengelendiği bir dönemde, onları reform konusunda ağırlıklarını koymalarına neden oldu. Türkiye'nin 1876'daki anayasası, reformcu Mithat Paşa'nın sekreteri Ermeni Krikor Odian tarafından hazırlandı ve ilan edildi ve neredeyse hemen Sultan Abdül Hamid tarafından yürürlükten kaldırıldı[112].

Yetersiz bir şekilde önceki sahneler, Ermenistan hatalarının hikâyesi zamanımıza kadar geldi. 1876'dan itibaren bu, katliamların bir hikâyesidir ve kırgın ve zulüm garantilerinin hikâyesidir[113].

Rapor, bundan sonra resmî Ermeni anlatımı tarzında, 1878'den 1915 olaylarına kadar olan süreci vermektedir. Burada, Harbord'un ne kadar önyargılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Harbord, Amerika'daki Ermeniler tarafından Türkler aleyhinde o kadar anlatıya maruz kalmıştır ki, olayları bizzat yaşamış gibi anlatmaktadır.

---

[109] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 5-6.
[110] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 6.
[111] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 6.
[112] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 6.
[113] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 6.

Rapora göre, Rus-Türk Savaşı, 1877'de San Stefano Antlaşması ile bitti. Rusya, gerçek reformlar Türkiye'de yerleşene kadar belli bölgeleri işgal edecekti. Bu antlaşma, takip eden yıl sonra İngiltere'nin Rusya'yı kıskanması yüzünden bozuldu ve yerini garanti olmaksızın koruma isteyen Berlin Antlaşması aldı. Aynı zamanda adanın İngiltere'ye geçtiğine dair Kıbrıs Sözleşmesi vardı ve Ermenilere Türkiye'nin korunacağı vaat ediliyor karşılığında İngiltere'nin Türkiye'ye yardımı konusunda anlaşmaya varıldı. 1880'de bu güçlerin ortak bir notasına Türkiye aldırış etmedi. Sonra asla yapılmamış olan 1895 antlaşması takip etti ve bunu da 1908'de 1876 Anayasası'nın yeniden ilanı takip etti. 1914'te daha iyi bir anlaşma, Türkiye'nin savaşa girmesiyle feshedildi ve bu serinin sonuncusu İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki gizli anlaşmalardır ve Ermenistan, Rusya ve Fransa arasında paylaşılmıştı. Bu arada, Abddülhamid tahta çıktığından birkaç yıldan beri Ermenilerin katliamlarını resmen emreden faaliyetler vardı. 1895'te 100.000 Ermeni öldü. 1908'de Van'da ve Adana'da ve 1909'da Kilikya'nın her yerinde 30.000'i aşkın öldürüldü[114].

Yine raporda, bu trajedilerin sonuncusu ve en büyüğünün 1915'de olduğu vurgulanmıştır. Muhafazakâr tahminler 1914'te 1.500.000 Ermeni'nin Türkiye Asya'sında meskûn olduğunu söylemektedir. Katliamlar ve sürgünler, belli bir sistemde, kasabadan kasabaya giden askerler eşliğinde 1915 baharında yapıldı. Türk hükümetinin resmi raporları sürülenlerin 1.100.000 olduğunu gösterir. Genç adamlar, ilk önce her köydeki hükümet binalarına çağrıldı ve sonra dışarı yürütülüp öldürüldüler. Birkaç gün sonra kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar, Talat Paşa'nın "Tarım Kolonileri" adını verdiği Ermenistan'ın yüksek, soğuk ve rüzgârlı platosundan Fırat Nehri'nin sıtma bölgelerine veya Suriye ve Arabistan'ın kızgın çöllerine sürülüyordu. Irk üzerinde toptan ölüm teşebbüsünde 500.000 ila bir milyon arası, yaklaşık 800.000 öldüğü tahmin ediliyor. Kızgın güneş altında perişan yürütülen ve elbiseleri çıkarılmış ve taşıyabildikleri eşyalarıyla, duraklarlarsa süngüyle vurulup sürüklenen bu insanların binlercesi açlık, tifüs ve dizanteriden yol kenarlarında ölüyordu. İstihkak her alternatif gün için çoğunun almadığı 1 pound (500 gram) ekmekti ve daha sonra günlük olarak avuçlara uzatılan yemek sadece biraz yiyecekti. Çoğu susuzluktan öldü ya da onlar yolda bir akarsudan susuzluğunu gidermeye teşebbüs ederken öldürüldü. Pek çoğu Türk askerlerinin hiçbir korumaya gücü yetmediği zalim Kürtler tarafından öldürüldü. 9 ya da 10 yaşındaki küçük kızlar, birkaç piastere Kürt eşkıyalarına satıldılar ve kadınların

[114] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 6-7.

gelişigüzel bir şeklide ırzına geçildi. Bir örnek, Sivas'ta öğretmen okulundaki bir öğretmenin hikâyesiyle ilgiliydi. İngilizce konuşan ve müzik bilen kültürlü bir Ermeni kızı olan bu öğretmeni, komşu köyden dedesi yerindeki bir Kürt beyiyle evlenmeye zorlamışlar. Hala onunla yaşamaktadır. O bir çocuk doğurmuştu. Yetimhanede Amerikan yardım koruması altındaydı, Müslüman evlerine eş olarak yaşamakta ve kurtarılmış olan hassas kızlar olarak 150 "Gelin" vardı. Suriye ve Mezopotamya'dan gönderilen yaklaşık 75.000 kadın göçmenden yüzde 40'nın cinsel münasebetle enfeksiyon kaptıklarına dair Halep'ten bir bilgi aldık. Bu ırkın kadınları, sürgünden önce böylesine hastalıklardan uzaktı. Sakat bırakma, tecavüz, işkence ve ölüm güzel Ermeni köylerinde unutulmaz hatıralar bıraktı ve bu bölgedeki gezginler, tüm zamanların en büyük suçunun kanıtlarından neredeyse hiç uzak değildiler. Fakat dini değiştirilerek Müslüman yapılan herhangi bir Ermeni kızı veya çekici kadını, elde edilebilirdi. Kesinlikle hiç şüphe yok ki, şimdiye kadar daha zor bir sınava tabi tutulmamıştı ya da daha büyük bir bedel ödememişti[115].

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Harbord, Halep'ten bilgi aldıklarını söylemiştir. Fakat daha önceki bölümlerde değindiğimiz şekilde, Amerikalı misyonerlerin Ermeniler lehinde nasıl bir propagandaya giriştiği de ortadaydı. Harbord, bölgeye geldiğinde bu misyonerlerle de bağlantıya geçmiş ve yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere muhtemelen bu misyonerlerden de 1915 olaylarına dair bilgiler almıştır. Raporda, Sultan Abdülhamid, Ermeni katliamının sorumlusu olarak gösterilmiş, 1915 olaylarında da İttihat ve Terakki Partisi'ne mensuplar suçlanmıştır. Görüldüğü üzere bütün bunlar, Ermenilerin Paris'teki Barış Konferansı'nda dile getirdikleriyle aynıydı. Ayrıca, Türkiye'de 1914'te 1.500.000 milyon Ermeni olduğu ve bunların yaklaşık olarak 800.000 bininin öldürüldüğünü dile getirmesi de, Ermenilerden aldığı bilgiler doğrultusundadır. Elbette, Harbord bir Amerikalıydı ve ondan Türkleri savunması ve Türk menfaatlerine uygun olarak bir rapor hazırlaması beklenemezdi. Ancak Harbord raporu, Harbord'un Türkiye'ye geldikten sonraki önyargılarının kırılmış olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Raporda, Ermenilerin tarihi, yaşadıkları bölgeler, Osmanlı dönemindeki durumu ve 1915 olayları konularında bilgiler verildikten sonra Türk ve Ermeni nüfusu hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir. Ermenilerin yukarıdaki bölümlerde de verildiği üzere 1919'da Barış Konferansı'nda ileri sürdükleri temel konu, onların "Batı Ermenistan"

[115] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 7.

olarak öne sürdükleri Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin çoğunluğa sahip olduğu iddiasıdır. Fakat Harbord, Türkiye'ye geldikten ve incelemeler yaptıktan sonra bu durumu gerçeğiyle görmüştür. Rapora göre, Ermeniler savaştan önce bile birkaç yer dışında Türk Ermenistan'ı olarak iddia edilen bölgede çoğunlukta olmaktan uzaktır. Bugün katliamdan ve sürgünden döndüklerinde bile Türk nüfusu daha büyük kayıplara uğrasa bile Ermenilerin tek bir toplum olarak çoğunlukta olabileceği şüpheli görülmüştür[116].

Rapor, Harbord'un Doğu Anadolu gezisi esnasında birçok tahrip edilmiş eve rastladığını ve Ermenilere karşı yapılanların, Türklerin kötülüğünden olduğunu fakat buna mukabil Rusların geri çekilmesi ve onların yerini Ermenilerin almasıyla birlikte Ermenilerin Türklere karşı insanca olmayan tutumlarının da su götürmez bir şekilde ortada olduğunu açıkça ifade etmektedir[117]. Raporda Türklere karşı Ermenilerin gerçekleştirdiği mezalime de yer verilmektedir. Bu doğrultuda raporda, Erzurum halkı, Ermeniler tarafından mezalime uğradıklarını ve evlerinin tahrip edildiğini Heyet'e söylemiştir. Heyet, Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'ten aldığı bilgiler gereğince bunun doğrulandığını beyan etmiştir[118]. Yani Harbord'un Türklere karşı önyargısı, bölgeye geldikten sonra değişmiştir.

Raporda, Harbord'un bölgeye geldikten sonra olaylardan bir hayli etkilendiği görülmektedir. Harbord, Türkler ve Ermenilerin, memurların kışkırtmaları olmaksızın kendi hallerine bırakıldıklarında şimdiye kadar birbiriyle barış içinde yaşabildiklerini ifade etmiştir. Ayrıca, beş yüzyıldan beri aynı topraklarda yan yana olmalarının sorunsuz bir şekilde kendi bağımsızlık ve karşılıklı çıkar ilişkilerini gösterdiğine de değinmektedir. Erzurum'un yaşlı valisinin, gençliğinde Abdülhamid döneminde katliamlar başlamadan önce Türkler ve Ermenilerin barış ve güven içerisinde yaşamış oldukları hakkında kendilerini bilgilendirdiğini dile getirmiştir. Mekke ve Medine şehirlerinde kutsal hac ibadetini yapan Türklerin, ailesini ve mülkünü Ermeni komşularına bıraktıklarını, benzer şekilde Ermenilerin de, bir seyahate çıkmadan önce kıymetli eşyalarını Türk arkadaşlarına verdiklerini söylemiştir[119]. Harbord, bu cümlelere rağmen yine de katliamların daima İstanbul'dan emredildiğine inanmaktadır. Amerikalı misyonerlerin, bazı Türk memurlarının 1915 tehcirinin emrine uymayı reddettiklerini

[116] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 7.
[117] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 9.
[118] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 18.
[119] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 10.

ifade ettiklerini demektedir. Bu emrin, Enver Bey, Talat Bay ve Cemal Paşa'dan oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından verildiğini kabul etmektedir[120].

Harbord Raporu'na göre, Heyet, Sivas'tayken, Temmuz'da Erzurum'da ve Eylül'de Sivas'ta bir kongre düzenleyen bu partinin başkanlarıyla bir toplantı yaptı. Bu hareket, Ermenilerin güvenliğinin tehlikeye düşmesi demek olacağından bu durum Ermenilerin kaderiyle ilgili endişelerinin çoğalmasına neden oldu. Harbord'a göre, lider Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale'de ordu birliklerinin başında olan Türk ordusunda eski bir generaldir ve güçlü ve keskin zekâya sahip genç bir adam olarak görünür. Onun bu hareketin başına geçmesi için istifa etmesi gerekmektedir. Devletin sonu anlamına geldiği üzere Damat Ferit Paşa kabinesinin düşmesinin İmparatorluk için bir manda talep edilmesi olduğunu iddia etti. Herkes Sultan'a sadakatini gösteriyorken Milliyetçi lider, kabine düşene kadar başkent ve iç bölgeler arasındaki tüm resmi telgraf iletişimlerini kesmenin aşırılığına kaçmıştı. Ekim'de Damat Ferit Paşa'nın bakanlıktan düşmesi, İmparatorluğun bu hareketi desteklediğini ortaya koymuş görünüyordu, iç bölgedeki Türk yetkilileri için zaten İmparatorlukla işbirliği gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa 15 Ekim'de verdiği bir demeçte, tarafsız bir dış ülkenin yardımının gerekliliğini kabul etmiş ve Amerika'nın kendilerine yardım edebilecek tek ülke olduğundan emin olduğunu belirtmişti. Ayrıca, Mustafa Kemal, Ermenilere karşı yeni bir Türk şiddetinin yapılmayacağını garantisini de vermişti[121].

Görüldüğü üzere rapordan, Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Milliyetçi hareketin Ermenilere dokunmayacağı sözü verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim yine raporda, Heyet, Ermenilerin Türkiye'ye geri dönmelerinden sonra yaşamlarının tehlikede olduğunu kanıtlayacak hiçbir şey göremediğini fakat onların doğal endişesinin belli bölgelerden yabancı birliklerin çekilmesiyle iyice arttığını ifade etmektedir. Heyet, Türkler tarafından mütareke hükümlerinin Müttefikler'in kasten bir şiddeti olarak görülmesinin ve Yunanlıların ayak basmasıyla başlayan İzmir'deki olayların, hiç şüphesiz Türkiye'deki Hıristiyanların değerini düşürdüğünü de söylemektedir[122].

Raporda, en önemli ve Heyet'in araştırmakla yükümlü olduğu temel konu Ermenistan mandasıydı. Heyet'in bu konuyla ilgili görüşleri, hiç şüphesiz Paris Barış

[120] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 10.
[121] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 17.
[122] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 11.

Konferansı'ndaki Ermeni iddialarıyla çelişmekte ve ABD'nin menfaatleri söz konusu olunca Ermenilerin ve Ermenistan'ın gerçekten düşünülmediği ortaya çıkmaktadır.

Rapora göre, Rumeli hinterlandıyla İstanbul'un ve Küçük Asya'nın komşu bölgesinin kontrolü olmaksızın Transkafkasya ve Ermenistan için bir mandaterliği üzerine alması gereken bir güç, el elverişsiz ve çaba gerektiren şartlar altında bu sorumluluğu üzerine alacaktır. Kanun, düzen, can ve mal güvenliğini korumak şüpheli olacak, bedeli yalnızca yasaklamak olduğundan sonunda başarı ihtimali çok düşük olacaktır. İstanbul serbestçe Türk imparatorluğunun kontrolü altındayken böylesine bir güç uygulamada gerçek gücü olabildiğince zayıflayacaktır. Gelecek için bu halklar İstanbul'a otoritenin koltuğu olarak bakmaktalar. En yetenekli ve hırslı Ermeniler İstanbul'u bir kariyer merkezi olarak görmektedirler. İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Eçmiyazin'deki Katolikosluk doktrinine bağlı olmasına rağmen Ermeni halkının siyasi olarak başıdır. İmparatorluktaki diğer halklar da olduğu gibi savaştan önce 150.000 kadar olan ve bütün ülkenin en ücra köşeleriyle dahi iş bağlantıları bulunan Ermeniler, çoğunlukla başkentte temsil edilmektedir. Yerlilerin gelecekteki iş ve endüstriyel gelişimi bu insanlara bağlı olacaktır. Ulaşım yolları ve ticaret İstanbul'da birleşmektedir. Savaştan önce İstanbul Kıta Avrupa'sının en önemli limanıydı. Dünyadaki en önemli üçüncü ticaret şehri olmayı nasip edeceğine inanılan donanımlı insanlar vardı. Fakat İstanbul, manda altına koyulmadıkça nesillerin verdiği alışkanlıkla ekonomik ve politik akımların girdabı altında kalacaktır. İstanbul'un kararlaştırılmış uluslararası anlaşmalı yönetimi pratik değildir. Yönetimsel faaliyetler için kararlar külfetlidir; tüm kararların etkili olabilmesi için güvenliği sağlayacak bir lidere sahip olması gerekmektedir. Gerçekten liderlik yapabilecek bir devlet üzerinde anlaşma yapılabilseydi manda yönetiminin gerçekliği, gizlenmiş bir düzenle sakatlanmış bir şekilde uygulanırdı. İstanbul'un gelecek yönetimi için her hangi bir düzenleme, geçerli değerler için Türkiye'ye dost görünmek ve politika oyunu oynamak için arzulu devletler olabilecektir. Gerçek bir kontrol olması gerekmektedir. Otorite olmaksızın bir sorumluluk Doğulu zihniyetin olduğu bir ülkede elverişsizlikten daha kötüdür[123].

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Ermenilerin çoğunlukla İstanbul'da yaşadığı ve temsil edildiği ve İstanbul'un Ermenistan ve Transkafkasya'dan ayrı bir manda altına alınmasının bir fayda getirmeyeceği düşünülmektedir.

---

[123] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 15.

Bundan başka raporda, olası bir manda yönetiminin İstanbul ve Anadolu'da ayrı, Ermenistan ve Transkafkasya'da ayrı olması durumunda Türklerle Ermeniler arasındaki nefretin, kıskançlığın ve abartılı aşırı eğilimlerin ortaya çıkacağı ve bunun önüne geçilemeyeceği belirtilmektedir. Bu durumun mandayı idaresi altına alacak güç için de özellikle ekonomik anlamda zora sokacağı ortaya konulmaktadır[124].

Raporda Heyet'in Anadolu'daki Ermenilere dair endişelerine de yer verilmektedir. Nitekim rapora göre, Heyet'in, Yunanlıların İzmir'i işgali ve Avrupalı güçlerin açık propaganda ve faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan huzursuzluk hadiselerinin, Türk halkını fazlasıyla galeyana getirmesinden dolayı, Paris'ten Ermeni devleti kurmak için Türkiye'yi parçalamayı talep eden bir teklif geldiği takdirde daha önce ülke güçlü bir askeri işgal altında tutulmadıkça ülkenin her tarafında yine Hıristiyan katliamları başlayacağından korktuğu ifade edilmektedir[125].

Raporda dikkat çeken bir ifade, Ermenilerin öne sürdüğü iddialarla tamamen terslik göstermektedir. Buna göre, Ermenilerin arzuları her ne olursa olsun Türk bölgesinde ayrı bir Ermenistan düşünmenin akıl kârı olmadığı belirtilmiştir. Tek bir gücün altında manda bölgesinin sağlamlaştırılması ile kaçınılamaz bir korkunçluğa davetiye çıkarmanın makul olmayacağı söylenmiştir. Bir manda altında onların komşu olacağı, iki veya daha fazla manda altında ise onların rakip olacakları, onların küçük farklılıkları yönetimsel faaliyetlerde birçok bağlantıda benzer kurumların devamlılığı ile diplomatik temsilciliğin bitmez tükenmez sürecine maruz kalmış oldukları ifade edilmiştir. Tek bir manda yönetiminin Heyet tarafından önemli olduğuna inanılan mutlak sınır meselesini erteleyebileceği üzerinde durulmuştur[126].

Türklerin intikam duygusuyla hareket edebileceği için Ermenistan'ın bir memleketin bir kısmını ele geçirmenin imkânı olmadığına yer veren rapor, Ermenistan ve Anadolu mandasının bir güç tarafından idare edilmesinin yararlı olacağına değinmiştir[127].

---

[124] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 16.
[125] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 17.
[126] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 17.
[127] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 19.

Bölgede incelemeler yaptıktan sonra gerçeklerin farkına varmış olacak Harbord, raporda, Ermenilerin, akan kandan masum olmadıklarını ve onların hafızalarının uzun olduğunu ve fırsat bulmaları halinde katliam yapabileceklerini dile getirmiştir[128].

Heyet, rapora göre, araştırma ve incelemelerini şu şekilde sonuçlandırmaktadır: Ermenistan ve Transkafkasya'da mevcut koşulları iyileştirme tek bir büyük gücün mandası altında gerçekleşebilir. Ermeni sorunu Ermenistan'da halledilemez ve bu sorun sonuç olarak şu iki soruyu cevaplamaksızın çözülemez: Türkiye ile ne yapılacaktır? ve Rusya ne yapacaktır? Heyet, bu soruların mutlak çözümü için Ermenistan için bir mandayı alan gücün Anadolu'yu, Rumeli'yi, İstanbul'u ve Transkafkasya'yı yönetimi altına alması gerektiğine inanmaktadır; Türk Ermenistan'ının vilayetleriyle Anadolu ve Rus Ermenistan'ı, Gürcistan ve Azerbaycan sürekli olarak şimdiki gibi aynı kalmalıdır. Böylesi manda paylaşımları için, mandacı güç tarafından ayrıntısıyla çalışılacak bir yönetici olmak makuldür. İyi bir yönetim vilayetler ile merkezler arasında aracı bir yetki olması gerektiğinin göstergesidir. Gösterildiği üzere böylesi bir manda için şu bölünmeler muhtemel olacaktır: Rumeli, İstanbul şehri (federal bölge), Anadolu, Ermenistan, Transkafkasya bölgesi (Rus Ermenistan'ı olmaksızın)[129].

Rapordaki ifadelerde açıklanması gereken bir husus, "Türk Ermenistan'ı" kavramıyla Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta olduğu ve buranın Ermenistan'a ait olduğunun vurgulandığı anlaşılmamalıdır. Kavramın bu şekilde kullanılması, Harbord'un bu bölge için coğrafi bir terim olarak Ermenistan kavramını tercih etmesinden kaynaklanmaktadır.

Heyet, raporda Ermenistan ve Anadolu mandasının kabul edilmesi durumunda bunun ABD'yi nasıl etkileyeceğine dair tespitlerde bulunduğu görülmektedir. Burada ABD'nin menfaatlerinin her şeyin üzerinde tutulduğu, söz konusu mandanın ABD'nin ekonomik ve siyasi çıkarına ters düştüğünde, Ermenilere verilen vaatlerin nasıl da ikinci plana atıldığı da rahatlıkla görülebilmektedir. Yani rapordan Ermeni sorununun aslında Batı'nın kendi sorunu olduğu fakat Batılı devletlerin menfaatleriyle çeliştiğinde nasıl sorun olmaktan çıktığı da anlaşılmaktadır. Nitekim rapordan ABD'nin de, bir Ermeni çıkarından ziyade kendi menfaatleri söz konusu olduğunda kendi çıkarını düşündüğü

[128] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 18.
[129] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 19.

ortaya çıkmaktadır. Anadolu ve Ermenistan için manda idaresini kabul etmede olumlu ve olumsuz sebepler şu şekilde sıralanmıştır[130]:

Manda İçin Olumlu Sebepler:

1. Milletler Cemiyeti'nin oluşumuna temelde katkı sağlayanların biri olarak Amerika, manevi olarak bir mandacı gücün yükümlülüklerini ve sorumluluklarını kabul etmeye mecburdur.

2. Dünyanın bütününde dünya barışının garantisi, tarihin başlangıcından beri savaş enfeksiyonunun odağı.

3- Yakın Doğu, çağın en büyük insanlık fırsatını sunar. Böylesi bir görev için Amerika, Küba, Porto Riko, Filipinler, Hawaii, Panama gibi devletlerin tanık olduğu üzere diğer devletlerden daha uygundur ve bunun sebebi, sadece maddeci kaynaklardan ziyade halkların gelişmesi için izlediğimiz vatanperver politikamızdır.

4- Amerika uygulamada ortak bir tercihtir ve dâhil olan tüm halkların ateşli bir ümididir.

5- Amerika zaten Türkiye ve Transkafkasya'daki insanı kıtlıktan kurtarmak için milyonlar harcıyor ve eğer kontrol edebilirse bunu daha etkili bir şekilde yapabilir. Herkim bu bölgede mandacı olursa ekonomik desteklerini hala bekleyeceğiz ve muhtemelen maddi gelişme için sermayeyi nihayet dolduracağız.

6- Amerika, Ermenilerin tek ümididir. Onların düşündükleri bir değer devlet İngiltere'den de topraklarında milyonlarca Müslüman'ı barındırması dolayısıyla kendi çıkarlarının bunlara feda edilebileceği şüphesiyle korkmaktadır. Diğerleri de İngiltere'nin emperyalist siyasetinden ve bayrağını dalgalandırdığı her yerde yerleşmeye kalkmasından korkmaktadırlar.

Bir manda için Amerika sadece tüm halkların değil, kendinden sonra diğer büyük devletlerinde tercihidir.

Amerika'nın gücü yeterli; sicili temiz; faaliyetleri şüpheye yer vermeyecek şekildedir.

7- Mandacı, beş yılı geçmeyecek bir başlangıç döneminden sonra kendi kendini destekli olacaktır. Tren yolları yapımı, sermayemize fırsatlar sunacaktır. Sadece manda bölgesinde değil üstelik Rusya, Romanya gibi yerlere yakınlık ile büyük ticari avantajlar olacaktır.

Amerika bu hastalık ve pislik yatağını Küba ve Panama'da olduğu gibi temizleyecektir.

8- Bu müdahale dünya siyasetindeki halkımız için özgür bir eğitim olacak; çok geniş bir ruh ve enerji getirecek ve parlak bir örnek sunacaktır.

[130] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 25-28.

9- Manda, Ermeni ve Hıristiyan katliamlarını tamamen durduracak ve Türklere, Kürtlere, Yunanlılara ve diğer halklara adalet getirecektir.

10- Manda Amerika'nın yurtdışındaki gücünü ve prestijini artıracak ve gerek Ortadoğu'nun yeniden kurulmasına gerekse anavatandaki ilgiye ilham verecektir.

11- Amerika bu bölgede; misyonerler ve meslektaşlarımız arasında güçlü duygusal bağlara sahiptir.

12- Amerika bu bölgede sorumluluğu almazsa uluslar arası kıskançlıkların Türklerin ağza alınmayacak kötü yönetiminin devamlılığına yol açacağı muhtemeldir.

13- Tanrı Kabil'e, "Kardeşin Habil nerede?" diye sordu. Kabil, "Bilmiyorum, kardeşimin bekçisi miyim ben?" diye karşılık verdi. Manda için milyonlar, gelecek savaş için milyarlardan daha iyi.

14- İşte bütün dünyanın herhangi bir devletinden ziyade Amerika tarafından yapılabileceğini düşünmesi önemli bir iş. Amerika parayı bulabilir, o insan gücüne sahiptir, kendi halkına da acı çektirmeyecek. Onun geleneksel izolasyon politikası Büyük Savaş'a başarıyla katılmaktan alıkoyamadı. Amerika, ülkemizin yeni ve zorlu görevleri üzerine almak için cesaretini kaybediyor olacağı söylenebilir mi?

Olumsuz Sebepler

1- Amerika, önceliğe sahiptir ve daha yakın dış yükümlülüklere ve savaşın büyüyen iç sorunlarıyla ilgili birçok yükümlülüklere sahiptir.

2- Bu bölge yüzyıllardır militarizm ve emperyalizmin bir savaş zemini oldu. İstekli milletlerin kontrol için hala manevra yapabileceği her olasılık vardır. Bu durum Monroe Doktrini ile ilgili politikamızı zayıflatacak ve muhtemelen yeniden kurulmuş Rusya ile karşı karşıya bırakacaktır. Bu bölgede bir mandayı üstlenme, geleneksel politikamız olan Doğu Yarımküredeki ilişkilere uzak kalma politikamızın aksine Amerika'yı Eski Dünya'nın politikalarına karıştıracaktır.

3- İnsancılık, anavatanda başlamalıdır. Amerika'nın kendi yarıküresindeki iyi tanınmış nüfuzu içindeki faaliyetimizi gerektiren yeteri kadar fazla zorlu durum bulunmaktadır.

4- Amerika, bu bölgedeki koşullara hiçbir katkı sağlamadı ve bu bölgede mevcut siyasi, sosyal ya da ekonomik koşullardan sorumlu değildir. Bu daveti geri çevirmesi kesinlikle uygun olacaktır.

5- Amerikan hayırseverliği ve yardımı dünyaya yayılmıştır. Böylesi politika, bizi ya karışık bir politika izlememize neden olacaktır ya da hayırseverliğimizi tükenme noktasına getirecektir.

6- Diğer güçler, özellikle İngiltere ve Rusya Ermenistan yardımında sürekli ilgi gösterdi. İngiltere, tecrübesi ve yönetimi ile uygundur, parasal olarak büyük kaynaklara sahiptir ve personeli eğitimlidir. İngiltere, Ermeni isteklerine

sempati duymamasına rağmen onun yönetimi güvenlik ve adaleti garanti edecektir.

Amerika, dış politikanın sürekliliğini devam ettirme ehliyetine sahip değildir. Herhangi bir Kongre bir diğerini bağlayabilir. Antlaşmalar bile ödenekler kesilerek geçersiz kılınabilir. Hükümetimizde tarafsız kalmak zordur.

7- Ülkemiz muhtemelen ordu ve deniz gücünü artıran büyük ekonomik külfet yüklenecektir. Pek çok sayıda Amerikalı, bu iğrenç ve tehlikeli hastalıkların olduğu ülkede görev yapacaklardır. Demiryollarının yapılması çok zor olacak, karşılığının alınması ise yıllar sürecektir. Demiryolları için sermaye, hükümet garantisi olmazsa oraya gitmeyecektir.

Rusya ve Romanya ile ticaret ümidiyle harcayacağımız güç ve para, bize kendimize daha yakın ülkelerle ticaret yaparsak çok daha büyük karşılıklar getirecektir.

Yakınlık ve rekabet, şu an arkadaşlarımızı bizim rakiplerimiz yapacak devletlerin hedefleri ve politikalarıyla çatışma olasılığını artıracaktır.

8- Ruhumuz ve enerjimiz, içerde ya da güney ve batı topraklarımızda, girişim alanları bulabilir. Yakın Doğu'daki araştırma, bizim ile muhtemel düşmanlarımız arasında yuvarlanan Atlantik'te sahip olduğumuz stratejik avantajdan bizi yoksun bırakacaktır.

Adillik konusundaki şöhretimiz zarar görebilir. Böylesi uzak bir yerde mandanın kontrolü zor ya da imkânsız olacaktır. Dünya meseleleri konusunda daha iyi bir eğitime ne ihtiyaç duyarız ne de böyle bir şeyi isteriz.

9- Barış ve adalet, herhangi bir diğer büyük bir devlet tarafından da eşit bir şekilde sağlanabilir.

10- Amerika kıtası ve Uzak Doğu'daki gelecekteki çıkarlarımız için saklanması gereken gücümüz zayıflayacak ve dağılacaktır. İstanbul ile bağlantımız diğer büyük devletlerin özellikle bu güzergâhtaki Cebelitarık ve Malta'ya sahip İngiltere'nin insafında olacaktır.

11- Bu kuruluşlara savaş ve katliamlar sırasında Türkler tarafından bile saygı duyuldu; sempati ve saygı, herhangi bir diğer mandacı devlet tarafından da gösterilecektir.

12- Barış Konferansı, Türk Hükümeti'ni, bir manda altına girebileceği konusunda bilgilendirmiştir. Milletler Cemiyeti'nin değerini kaybetmiş bir hükümet tarafından kontrolsüz bir yönetime izin vereceği makul değildir.

13- Amerika'nın ilk görevi kendi insanına ve yakın komşularınadır.

Ülkemiz en az bir nesil bu macerayla ilişkili olacaktır. Maliyet konusunda da, Türk ve Transkafkasya vergilerini karşılayabilecek kadar bir miktarı, Kongre en azından ilk beş yıl göndermeye hazır olmalıdır.

Raporda manda konusunda önemli sayılabilecek bir mesele de maliyetti. Heyet, Transkafkasya ve Türkiye'deki mali giderleri de hesaplamış ve Amerikan Hükümeti'nin bunun için ödemesi gereken miktarı şu şekilde belirlemiştir[131]:

"**İLK YIL**

Genel Hükümet	$100,000,000
Ulaşım, Trenyolu, vs.	$ 20,000,000
Yardım, iade, eğitim, vs.	$50,000,000
Ordu ve Donanma	$88,500,000
Sağlık	$17,000,000
Toplam	275,000,000

İKİNCİ YIL

Genel Hükümet	$75,000,000
Ulaşım, Trenyolu, vs.	$ 20,000,000
Yardım, iade, eğitim, vs.	$13,000,000
Ordu ve Donanma	$59,000,000
Sağlık	$7,264,000
Toplam	174,264,000

ÜÇÜNCÜ YIL

Genel Hükümet	$50,000,000
Ulaşım, Trenyolu, vs.	$ 20,000,000
Yardım, iade, eğitim, vs.	$4,500,000
Ordu ve Donanma	$44,250,000
Sağlık	$5,000,000
Toplam	123,750,000

DÖRDÜNCÜ YIL

Genel Hükümet	$25,000,000
Ulaşım, Trenyolu, vs.	$ 20,000,000
Yardım, iade, eğitim, vs.	$4,500,000
Ordu ve Donanma	$44,250,000
Sağlık	$3,000,000

[131] Harbord, *Conditions in the Near East…,* s. 27-28.

Toplam	96,750,000
BEŞİNCİ YIL	
Genel Hükümet	$15,000,000
Ulaşım, Trenyolu, vs.	$ 20,000,000
Yardım, iade, eğitim, vs.	$4,500,000
Ordu ve Donanma	$44,250,000
Sağlık	$2,000,000
Toplam	85,750,000
ÖZET	
Toplam ilk yıl	275,500,000
Toplam ikinci yıl	174, 264,000
Toplam üçüncü yıl	123,750,000
Toplam dördüncü yıl	96,750,000
Toplam beşinci yıl	85,750,000
Toplam miktar	756,014,000”

Görüldüğü üzere Ermenistan ve Anadolu mandasının ABD’ye olan mali yükü ilk beş yıl için oldukça büyük bir rakamdı. Sonuç olarak, ABD mandaya sadece bölgedeki Türkler ve Ermenileri değil, kendi menfaatlerini de göz önünde bulundurmuştur. Yıllarca Anadolu’da Amerikan misyonerler vasıtasıyla Ermeniler lehine Türkler aleyhinde propaganda yaptıran ABD’nin söz konusu kendi ekonomik ve politik çıkarları olduğunda gerçekçi ve rasyonel düşünmek zorunda kaldığı muhakkaktır.

3.2.2. General Moseley Raporu

3.2.1.1. Rapor’un Kısa Bir İçeriği

19 Ekim 1919 tarihinde Malta’da General Harbord’a General George Van Horn Moseley tarafından sunulan rapor[132], “*Mandatory over Armenia/Ermenistan Üzerinde Manda*” başlığını taşımaktadır[133]. Eklerle birlikte toplamda 43 sayfadır[134]. Rapor

[132] Rapor, Seçil Karal Akgün tarafından güişığına çıkarılmıştır. Bkz. Seçil Akgün, “Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye’de Amerikan Mandası”, *Belleten*, XLVIII, Sayı: 189-190, TTK, Ankara (Ocak-Nisan 1984), s. 95-114.
[133] George Van Horn Moseley, *Mandatory over Armenia*, 66th Congress 2nd Session, Document No. 281, Government Printing Office, Washington 1920, kapak sayfası.
[134] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 3-43.

mandanın getireceği askeri problemlere odaklanmaktadır. Temelde şu alt başlıklarda ele alınmıştır:

- Giriş[135],
- Amerika Mandayı Kabul Etmek İçin Her Türlü Yükümlülük Altında mıdır?[136],
- Ermenistan Nerededir?[137],
- Türkiye'de Askeri Durum[138],
- Türk Ordusu[139],
- Türk-Ermeni Cephesi[140],
- Jandarma[141],
- İletişim Araçları[142],
- Siyasi Altbölümler[143],
- Avrupa Türkiye'si, Anadolu ve Transkafkasya[144],
- Ermenistan'da Askeri Durum[145],
- Ermenistan Ordusu[146],
- Gürcistan'da Askeri Durum,[147]
- Gürcistan Ordusu[148],
- Azerbaycan'da Askeri Durum[149],
- Azerbaycan Ordusu[150],
- Manda Yönetiminin Oluşumu[151],
- Manda Tarafından Sağlanacak Askeri Güçler[152],
- Mandayı Üstlenenin İlk Kurumlaşması[153],

[135] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 5-6.
[136] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 6-7.
[137] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 7-9.
[138] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 9-12.
[139] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 12-13.
[140] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 13-14.
[141] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 14.
[142] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 15-16.
[143] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 16.
[144] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 16-17.
[145] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 17-19.
[146] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 19-20.
[147] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 20-21.
[148] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 21-22.
[149] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 22-23.
[150] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 23-24.
[151] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 24.
[152] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 25-28.
[153] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 28-31.

- Özet[154].

Raporun sonunda verilen ekler ise şunlardı:

- Türk Jandarması[155],
- Ermeni Ordusu[156],
- Ermeni Ordularında Hizmetleri Gösteren İfade[157],
- Gürcistan Ordusunun Kısa Tarihi[158],
- Türk Donanması[159].

3.2.1.2. Ermeniler ve Ermeni Meselesi

General Moseley Raporu, temelde Ermenistan ve Anadolu'da mandayı idare edecek gücün askeri yükümlülüğüne, mandacı gücün ordu masraflarına ve bazı askeri sorunlara değinmekle birlikte Ermeniler, Ermenistan mandası ve Ermeni meselesi konularına genişçe yer vermektedir. Ermenilerin iddiaları, 1915 olayları ve 1918-1919 yılları arasında Ermenistan'ın meseleleri hakkında bilgiler vermektedir. Nitekim Moseley Raporu'nun bu konu hakkında yazdıkları, General Harbord Heyeti'nin Ermeni sorununa bakışını ve Türklere karşı önyargılarını ortaya koysa da, Türk nüfusunun Ermeni nüfustan her halükarda fazla olduğu gibi bazı gerçeklerin aydınlanmasına da vesile olmaktadır. Rapor da, bu bağlamda ele alınacaktır.

Rapora geçmeden önce şu hususlara dikkat etmek gereklidir. Raporda, 1915 olaylarına ait bilgileri farklı, 1919'daki incelemeler neticesinde ortaya koyulan bilgileri farklı bir bakış açısıyla ele alıp değerlendirmek gerekmektedir. 1915 olaylarına dair yorumlara bakıldığında General Moseley'in de Harbord gibi önyargılarını kıramadığı görülmektedir. Hiç şüphesiz Moseley'in sahip olduğu önyargılar ve birazdan değinilecek üzere 1915 olaylarına ilişkin ifadeleri, onun bir Amerikalı olmasından, yetiştiği ve irtibata geçtiği çevrenin Ermeni hayırseverleri ile münasebet kurmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Harbord Heyeti içerisinde Amerikan vatandaşı Ermeni askerlerin olduğunu unutmamak gerekmektedir. Yukarıdaki bölümlerde de isimleri verilen Dikran Ohannesyan, Gabriel Şekerciyan, Serijanyan ve Kaçadoryan gibi

[154] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 31.
[155] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 32-38.
[156] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 38-39.
[157] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 39-40.
[158] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 40-42.
[159] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 42.

kişilerin, 1915 olaylarını ifade ederken gerek Harbord gerekse Moseley'e şifahen etki ettikleri çıkarılabilir.

Moseley raporuna gelince, raporda ilk olarak göze çarpan ifade, ABD'nin I. Dünya Savaşı'ndan başarıyla çıktığı ve savaş sonrasında da aynı şekilde Yakın Doğu sorunlarıyla ilgilenmesi gerektiği belirtilmiştir. Yakın Doğu'dan kasıt bölgede yaşayan Ermenilerdir. Nitekim buna göre, Amerika'nın defalarca Yakın Doğu'nun genellikle Hıristiyan nüfusun acılarıyla ilgili meselelerini araştırdığından bahsedilmiştir. Amerika'nın yıllardır Ermenilerin acılarına içtenlikle ortak olduğu dile getirilmiş, tek olarak ve diğer güçler ile bağlantılı olarak Amerika'nın çeşitli zamanlarda Ermeni ilişkilerinin yönetimine dair reformları yapması için Bab-ı Ali'ye hitap ettiğine değinilmiştir. Amerika'nın üstelik Ermenistan'daki misyonerler vasıtasıyla, Kızıl Haç'ın çalışmaları ile geniş miktarlarda Ermenilere yardım yaptığı ve son zamanlarda yiyecek dağıtımı ve Yakın Doğu'nun bütün ırklarının yoksulluğuna yardımlar gerçekleştirdiği ifade edilmiştir[160]. Hiç şüphesiz bu ifadelerden ABD'nin Ermenilerin geçmişte yanında olduğu gibi şimdi de yanında olduğu ima edilmeye çalışılmıştır.

Yine raporda, Ermenistan mandası için Amerika, Milletler Cemiyeti'nin ileri sürdüğü güç olmak iddiasında olabilmektedir ve küçük milletlerin haklarının korunması ve onların büyük güçlerin dış ilişkilerinde kukla olarak kullanılmaması gerektiği prensibi üzerine bir başka milletten daha çok ısrarcıdır. İlki ve en önemlisi Müttefikler, küçük milletlerin özgürlükleri ve onların kendi milli yaşamları ve kurumlarını geliştirmek için kendilerinden daha güçlü komşularının despot yönetiminden gelecekte özgür bir yönetimi muhafaza edebilmeleri için savaşmaktadır[161].

Raporda Moseley, Paris'teyken Ermeni Delegasyonu'nun kendilerine aşağıda verilen şu talepleri ilettiğini dile getirmekte ve raporuna eklemektedir[162]:

> "Milletimiz yüzyıllar boyunca acılar ve baskılardan geçtikten sonra yirminci yüzyılın başlarında evrensel bir felaket, yırtılmış ve kanla kaplı olaylar zirveye ulaştı fakat milli idealin gerçekleşmesi ve özgürlüğe doğru her şeyden daha çok sadık yaşama arzusuna sahip milletimiz, hak ve adalet prensiplerini ve insanların kendi payına düşen haklarını bölüştüren müttefik güçlerinin zaferine teşekkür ederiz.
>
> Diretilen tüm bu prensipleri alan Ermeni Milli Delegasyonu, bütün milletin müşterek sesi oldu. Zaten Kafkasya'da bağımsız bir cumhuriyet kuran

[160] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 5.
[161] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 6.
[162] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 6-7.

> Ermeniler, çoktandır iç Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmişti ve bu yüzden 30 Kasım 1918'de bir nota ile müttefik hükümetlere bildirmişti."

Görüldüğü üzere Ermeniler, kendilerini masum millet yerine koyup Batılı emperyalist devletlere karşı bir acındırma politikası izlemişlerdir. Amerika'nın da bu politikalardan nasibini aldığı ortadadır. Nitekim Moseley raporunda, Ermenilerin bu acındırma politikalarının doğrudan bir sonucu olarak Amerikan Heyeti'nin Türklere karşı önyargılarını görmek mümkündür. Yine Ermenilerin acındırma politikasının Amerika'yı nasıl etkilediği rapordan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Buna göre, Amerika, katliamlar ile yok edilmiş, son savaşta insan gücü daha da azaltılmış, insanları savaş ve kayda değer bir şekilde planlanmış göçler ile dört bir yana saçılmış, yakın komşularının en kötü etkileriyle kuyusu kazılmış özelliklere sahip bu ülkenin mandasını kabul etmek zorunda bırakıldı denmiştir[163].

Raporda Amerika'nın Ermenistan mandasına yaklaşımı da ifade edilmektedir. Nitekim rapora göre, bu bölgedeki insanlar, Amerika'nın hiçbir plan ya da Yakın Doğu'da kişisel bir hırsının olmadığının farkındadır. Bu insanlar, Amerika'nın tarafsız bir tutumla sorunlara bakabildiğini ve bu sebepten dolayı Amerika'nın tüm taraflarca talep edildiğini bilmektedir. Raporun devamında, bu bölgeye böylesi acıları getiren bir gücün, Amerika'nın, bu görevde tamamen çıkarsız olduğu, insanlık bakış açısıyla meseleyi ele alacağı ifade edilmiştir[164]. Amerika'nın Ermenistan mandası meselesine insanca ve hiçbir menfaati olmaksızın yaklaşacağı anlaşılmaktadır. Fakat şöyle ki, yine aynı raporun bir başka sayfasında Amerika'nın milli geleneklerinin ve politikalarının hiçbir şekilde etkilenmemesi gerektiği belirtilmektedir[165]. Bu durumda Amerika'nın, 1919'da Ermeni ve Ermenistan mandasına yaklaşımının çıkarcı bir yaklaşım olduğu, menfaatlerinin insanca yaklaşımlarının önüne geçtiği söylenebilir.

Raporda Ermenistan'ın coğrafyası, sözde doğal sınırları ve 1915 olaylarına ilişkin bilgiler, "Ermenistan Nerededir?" başlığı altında verilmiştir. Raporda verilen bilgiye göre, Ermenistan, Eski Ahit İncil'de "Ermeni" adı genellikle İskenderiye'nin genel yönünde Küçük Asya boyunca genişleyen Ararat (Ağrı) Dağı yakınındaki merkez ile Kafkasların güneyinde bir ülke olarak görünmektedir. Ermeni krallarının bir zamanlar Batı'da Akdeniz ve Sivas'a kadar genişlediği bilinmektedir. Ermeni delegelerinin Heyet'e verdiği haritada Ermenistan, kuzeyde Karadeniz, Gürcistan ve

[163] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 7.
[164] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 7.
[165] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 31.

Azerbaycan ile sınırlıdır ve güneydoğuda Akdeniz üzerinde Mersin ve İskenderiye şehirlerine değin genişlemektedir. Ermenistan ikiye bölünmüştür, geniş bir şekilde Rus Ermenistan'ı ve Türk Ermenistan'ından oluşmaktadır[166]. Anlaşılacağı üzere Heyet, bu bilgileri Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonundan almıştı. Ermeni Delegasyonu ise bu verileri İstanbul'daki Patrikhane'nin verilerini esas alarak hazırlamıştı. Yani, gerçeği yansıtmayan ve abartılı rakamları içeren bu belgeler, Amerikalılara verilmişti. Mısırlı bir Ermeni olan Boghos Nubar Paşa, yukarıdaki bölümlerde zikredildiği üzere *hiç görmediği Ermenistan*'a dair bilgileri, Harbord Heyeti'ne vermekten imtina etmemişti. Bakıldığında o tarihlerde bir tek Ermenistan vardı, o da, yukarıdaki bölümlerde açıklandığı üzere 1918'de kurulan Ermenistan Cumhuriyeti idi. İşte bu Ermenilerin, Amerikalılara verdiği ve benimsetmeye çalıştığı "Türk Ermenistan"ı gerçekte, onlar için tamamen hayali bir yerdi.

Ermeni Delegasyonu'nun, Harbord Heyeti'ne verdiği nüfus bilgileri Moseley Raporu'nda şöyle verilmiştir[167]:

	Türk Ermenistan'ı	**Kafkas Ermenistan'ı**	**Toplam**	**Din**
Ermeniler	1,403,000	1,296,000	2,699,000	3,211,000 Hıristiyan
Yunanlılar, Ruslar, Nasturiler vb.	447,000	65,000	512,000	
Türkler	943,000	61,000	1,005,000	2,308,000 Müslüman
Tatarlar	…….	537,000	537,000	
Kürtler ve Türkmenler	482,000	75,000	556,000	
Lazlar, Çerkezler, Araplar vb.	210,000	……	210,000	
Kızılbaşlar, Zazalar, Yezidiler vb.	303,000	38,000	341,000	341,000 Sürülmüş
Toplam	3,788,000	2,072,000	5,860,000	

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Ermeniler, Transkafkasya'dan başka Doğu Anadolu'da da Türklerden daha fazla nüfusa sahip olduklarını öne sürmekteydiler. Bundan başka Moseley, raporunda, bir başka ifadesinde ise 1915-16 katliamının

[166] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 8.
[167] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 8.

bilançosunun yaklaşık olarak 600.000 kişi olduğunu ve bu sayının, yeni önerilen devletin sınırlarından gelen 500.000 kişiden daha az olmadığı görüşündedir[168]. Ayrıca raporda, bu yeni devletin dışında fakat Ermenistan'a sınır olan bölgelerde yani Asya Türkiye'si, Kafkaslar ve İran'da muhtemelen 500,000 Ermeni'nin olduğunu ve İstanbul, Avrupa Türkiye'si, İran, Mısır ve Hindistan gibi uzak bölgelerde de 500,000 Ermeni'nin bulunduğunu düşünmektedir. Burada şu soru akla gelmektedir: Moseley'in aldığı bilgiler doğrultusunda 600.000 Ermeni katledildi veya sürgün edildiyse tabloya göre, Doğu Anadolu'da 800.000 Ermeni'nin olması gerekmektedir. Peki, Moseley, 1919 güzünde Doğu Anadolu'ya geldiğinde neden bu 800.000 Ermeni nüfusuna rastlayamamıştır? Peki, neden Moseley, Ermenilerin yeni devletleri için önerilen bölgede çoğunlukta olduklarını şüpheli bulmaktadır ve kesinlikle Ermenilerin Türk Ermenistan'ı olarak iddia edilen yerde çoğunlukta olmadıklarını raporda ifade etmiştir[169]? Bu soruların tek bir cevabı vardır, o da, Harbord Heyeti'nin bir azası olan Moseley'in 1919 güzünde Doğu Anadolu'ya gelip bizzat gerçekleri görmesidir. Ermenilerin kendisine verdiği rakamların doğru olmadığını ve çarpıtıldığını bu ifadesiyle dile getirmiştir.

Raporda dikkatleri çeken bir diğer konu da, Moseley'in Ermeni sorunun sadece Türkiye'de çözümlenemeyeceğine olan inancıydı. Nitekim bu konuda Moseley'e göre, Ermenilerin korunmaları için meselenin çözümü geniş bir alanı içermektedir ve bugün onların yaşadığı ülkeler üzerinde bir denetim de buna dâhildir. Bu sebeple Türkiye'de, Gürcistan'da ve Azerbaycan'da Ermeniler bulunmaktadır. Yakın Doğu'da Ermenilerin bu içiçe karışma durumu Ermeni meselesini mekânsallaştırmayı imkânsız kılmaktadır. Üstelik Türkler, Kürtler, Tatarlar ve Gürcüler, aynı bölgede içinden çıkılmaz bir şekilde karışmışlardır ve onların hakları da aynı derecede korunmalıdır. Eğer Ermenilerin haklarını korumak için basitçe bölgeye girilebilirse ve onlar için yeni bir devlet kurulabilirse derhal Türkler, Kürtler, Tatarlar ve Gürcülerle ilişki içerisine girilecektir ve Türkler, Ermenileri her nerede bulurlarsa bulsunlar saldıracaklardır. Amerika bütün saygınlığını kaybedebilir ve Ermenilerin bütün komşularına karşı geniş kapsamlı operasyonlarla karşı karşıya kalabilir ve böylesi bir maliyette organize edilmiş bir devleti korumak güçlü bir kuvveti gerektirebilirdi. Yabancı himayesi daha sonra çekilirse yeni devlet kesinlikle komşuları tarafından saldırıya maruz kalacak ve son

[168] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 8.
[169] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 8.

durum ilkinden daha da kötü bir hal alacaktır[170]. Moseley, bu ifadesinde, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" kurma amaçlarının da ne kadar gerçek dışı olduğunu ima etmektedir. Moseley'in burada vurgulamak istediği konu, Ermeniler, Yakın Doğu coğrafyasında dağınık bir şekilde olduklarından "Büyük Ermenistan"ı, sadece Doğu Anadolu ile sınırlandırma taleplerinin mümkün olmayacağı, bu duruma Yakın Doğu'nun diğer devletlerinin karşı çıkacağıdır. Bu nedenle Moseley, Amerika, eğer Ermeni sorununa el atmak istiyorsa Ermenilerin yaşadığı hükümetin mevcut olduğu yani Türkiye, Rusya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi bütün bölgelerde tam yetkili olmak zorunda olduğunun altını çizmiştir[171]. Yine Moseley, bütün Ermenilerin bütün bir yerde toplamanın imkânsız olduğundan çünkü İstanbul, Tiflis ve İzmir gibi şehirlerde yaşayan Ermenilerin hiçbir zaman refah ve başarılarından dolayı bulundukları yeri terk etmeyeceğinin orta olduğunu da ifade etmektedir[172].

Rapor, Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Müdafaa-ı Hukuk hareketinden de bahsetmektedir. Bu Milliyetçi Hareketi, vatanperver bir hareket olarak nitelendiren Moseley, bu hareketin Yunan işgaliyle birlikte başladığını ve haklı olarak Türklerin bağımsız yaşama arzusunda olduklarını dile getirmektedir. Bununla birlikte Moseley, milli hareketin, Anadolu'daki gayrimüslim unsurlara karşı tutumun sertleşmesine neden olabileceğine dair endişelenmiştir. Fakat Milli hareketin, Ermenilere karşı sert davranmasından endişe duyan Moseley, bu durumun Milli hareketin Yunan işgalinden sonra Ermenilerin de aynı yöntemle Doğu Anadolu'yu işgal edeceklerinden çekinmesinden kaynaklandığını belirtmiştir[173]. Raporda ayrıca, Ermenilerin, Mustafa Kemal ve milli hareketi başlatanlara karşı attığı iftiranın da doğru olmadığı Moseley'in şu cümleleriyle kanıtlanmıştır[174]:

> "Paris'ten ayrıldığımız sırada, Ermeni delegasyonu tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altındaki Türklerin sınırdan Ermenistan'a saldırmak için geniş hazırlıklar yapıyor olduğu; Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum çevresindeki sivil Türk halkına cephanelik ve el bombasıyla birlikte 60.000 tüfek dağıtmış olduğu ve tümen ve takımlar kurmuş bulunduğu bilgisini aldık. Bu hareketin amaçlarından birisinin Ermenilerin yurtlarına geri dönmelerini önlemek olduğu ifade edilmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmememize rağmen bu Paris raporunu doğrulayacak hiçbir şey görmedik. Karadeniz, Ermenistan ve İran cephelerine yayılan konuşlandırılmış On Beşinci Kolordu'nun, gücünde bir artış

[170] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 8-9.
[171] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 9.
[172] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 9.
[173] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 9,11.
[174] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 13.

> olmadı. Türk düzenli ordularının bu cepheyi geçtiğine dair hiçbir kanıt bulunmadı. Bu cephe hem Türk hem de Ermeni taraflarınca gözden geçirildi."

Raporda Ermenilerin Transkafkasya'da Türkler ile olan mücadelelerine de yer verilmektedir. Buna göre, Aralık 1918'de, Ermenistan ve Gürcistan arasında Borçalı ve Ahılkelek sınırı üzerinde sınır savaşı patlak vermiştir. Borçalı bölgesinde Ermeniler, Gürcüler, Tatarlar ve Yunanlar oturmaktadır ve Ermeniler burada çoğunlukta olduklarını ileri sürmektedirler. Burası bir Fransız şirketi tarafından işletilen Aliverdi bakır madenlerinin bu bölgedeki mevcudiyetiyle daha da karmaşık bir hale gelmektedir. Gürcistan bu bölgenin Tiflis'e açılan bir kapı olduğunu iddia etmektedir. Ahılkelek'in güçlü bir şekilde Ermeni olduğu söylenmektedir fakat burası tarihi sebeplerden dolayı Gürcüler tarafından benimsenmektedir. Bu çatışma Borçalı'nın bir İngiliz valinin atanmasıyla tarafsız bir bölge haline getirilmesiyle İngilizler tarafından durdurulmuştur. Bu İngiliz memurunun varlığı bölgenin tarafsızlığını garanti etmek için yeterli olmuştur. Ahılkelek bölgesi Gürcistan'a geçmektedir ve günümüzde bu devletle birleştirilmiştir[175]. Görüldüğü üzere Ermenilerin Gürcülerle de sınır savaşına tutuştuğu anlaşılmaktadır. Moseley'e göre, Gürcüler, bu sebepten dolayı Ermenilerden nefret etmektedirler. Moseley'e göre başka bir sebep ise Denikin'e karşı Ermenistan'ın Gürcistan ve Azerbaycan ile ittifaka yanaşmamasıdır[176].

Rapora göre, Kafkasya'ya yakın sınır bölgelerinde yani Oltu ve Ardahan çevresinde Müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna oranla ezici bir üstünlüğe sahip oldukları ortaya konulmaktadır. Nitekim rapora göre, Ardahan ve Oltu bölgeleri, ezici bir şekilde Müslüman dinine mensupturlar. Ermeni cephesi bu iki bölgeyi içermesine rağmen onlar asla bu bölgeyi kontrol edememişlerdir. Kars vilayetinde mütarekeden hemen sonra Türkler tarafından güneybatı Kars Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet, Nisan 1919'a kadar Ermenilerin geri dönmesini önlemiştir. Bu vilayet Kars, Kağızman, Ardahan ve Oltu bölgelerinden oluştu. Savaş öncesi sayılar, vilayet nüfusunun 54.000 kişisinin İslam, 42.000'inin Ermeni ve diğer milletlerin 21.000 olduğunu göstermektedir. Kağızman'da da 22.000 İslam, 21.000 Ermeni ve 2000 de diğer milletlerden insanlar vardır. Bu vilayet daha sonra Nisan 1919'da Ermeniler ve İngilizler tarafından işgal edilmiştir ve Ermenilerin büyük çoğunluğu geri dönmüştür. Ermeniler Kağızman'dan Kulp'a kadar olan bölgeyi kontrol edememişlerdir[177].

---

[175] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 17.
[176] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 18.
[177] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 18.

Görüldüğü üzere Kars ve çevresinde Müslüman nüfusu önceden daha fazlayken 1919 Nisan ayından itibaren Kars İngiliz ve Ermenilerin işgal etmesinden sonra bölgenin Ermenileştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Burada Moseley'in, Ermenilerin ve İngilizlerin, Kars'ı işgal ettiğini söylemesi, son derece önemlidir. Çünkü burada onların yaptığı hareketi bir "işgal" olarak gördüğü ortaya çıkmaktadır.

Moseley Raporu, Heyet'in Kafkasya'daki Müslümanlarla gerçekleştirilen görüşmeler hakkında bilgiler vermektedir. Verilen bilgiler, özellikle Nahçıvan bölgesinde, Müslümanlara yapılan Ermeni mezalimini ortaya çıkarmaktadır. Raporda, Bu bölgenin üstün bir şekilde Türk[178] olduğu ve Türk hükümetinin İngilizlerce dağıtılmasından sonra Nisan'ın son günlerinde İngilizler ve Ermeniler tarafından işgal edildiği ifade edilmektedir. İngiliz birliklerinin yaklaşık Mayıs ortasında çekildiği İslamcılığın yuvası olarak ve Türk tahrikçilerinin kışkırtmaları altında başında Albay Halil Bey'in olduğu devrimin güç kazandığı ve Temmuz'da Türk birliklerinin Erivan'a 20 verst ilerlediğine değinilmektedir[179].

Bundan başka Nahçivan'daki konferansta mevcut vali Sami Bey Cemilinski, Albay Halil Bey (eski bir Türk memuru) Albay Kelbali Kan, Yüzbaşı Villaret, gibi kişiler aşağıda imzalanmış ve Türklerin yerleşme taleplerini içeren noktaları Heyet'e vermişlerdir. Türklere göre, kan dökmeye Ermenilerin kötü yönetiminden dolayı başladıklarını öne sürmektedirler. Onlar bir komitenin dış dünyanın bilgilendirme için bu yeri araştırmasını istemektedirler. Onlar, Harbord Heyeti tarafından durumlarının araştırılmasından memnundurlar. Onlar bölgede yüzde 90 Tatar ve yüzde 10 Ermeni olduklarını vurgulamaktadırlar. Rapora göre, Onlar Ermenistan'daki Müslümanların kötü muamele gördüklerini, buna karşın onlarınsa Ermenilere adil bir şekilde muamele ettiklerini iddia etmektedirler. Onlar kendilerini din, dil ve geleneklerinden dolayı Azerbaycan hükümeti ile bir düşünmektedirler. Onlar Ermenilerin bu bölgeye felaket getirdiklerini, kendilerininse hem Türk hem de Ermeni göçmenlere yardım ederek onları rahata kavuşturmak için bütün çabayı yaptıklarını ileri sürmektedirler. Onlar zulmü önlemek için esirlerin değişimini istemektedirler. Onlar bu bölge Azerbaycan'a verilse bile toplanamayacaklarını ifade etmektedirler. Onlar belli Amerikan misyonerlerinin siyasi sorunlara karıştıklarını ve bundan çekilmeleri gerektiğini istemektedirler. Bu mesele bir Amerikan valisi altında tarafsız bir bölge olarak ilan edilmesi önerildiğinden

[178] Raporda, Türkler "Tatar" olarak zikredilmiştir.
[179] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 18.

şimdilik çözüm sürecindedir. Bu durumun sorunu sadece geçici olarak çözeceği belirtilmektedir[180]. Anlaşıldığı üzere Nahçıvan'daki Müslümanlar, Amerikan Heyeti'nin gelişinden memnun olduklarını söylemektedirler. Aslında bu memnuniyetlerinin, kendilerini dinleyecek birilerinin olmasından kaynaklandığı muhakkaktır. Müslümanların bölgedeki Amerikan misyonerleri şikâyet etmeleri de önemlidir.

[180] Moseley, *Mandatory over Armenia*, s. 18-19.

SONUÇ

XIX. yüzyıldan itibaren Batılı emperyalist devletlerin "Şark Meselesi" diye adlandırdıkları Osmanlı Devleti'ni bölme ve parçalama siyasetinin bir parçası olan Ermeni Sorunu, I. Dünya Savaşı'nın sonunda yeniden gündeme getirildi. Savaşı sonlandıran, savaş sonrası barışı tesis etmek ve Osmanlı Devleti'nden kalan toprakları paylaşmak üzere 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda masaya yatırıldı. Konferans'ı fırsat olarak gören Ermeniler, bir memorandum ile taleplerini dile getirdiler. Buna göre, Ermeniler, "Batı Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu topraklarında nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını ve bu sebeple 8 Ocak 1918 tarihli Wilson Prensipleri'nin 12. Maddesi'ne dayanarak Kafkasya'daki Ermenistan'ı, sözde "Batı Ermenistan" ile birleştirmeyi talep ettiler. Müttefikler, bilhassa İngiltere ve Fransa, Ermeni sorununu ABD'nin halledebileceğini, bunun için en iyi tercihin ABD olabileceğini düşünmüşlerdi. Aslında Müttefikler, Ortadoğu'daki toprakları paylaşma yarışına girişirken ABD'yi Kafkasya'da Ermeni sorunuyla meşgul etmek niyetindeydiler. Bu sebeple ABD, Ermeni sorunun çözümü için önerilen manda idaresinin, Ermenistan ve Anadolu topraklarında uygulanıp uygulanamayacağını ve Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Müslüman nüfusu tespit etmek üzere Heyet göndermeye karar verdi. Bu münasebetle çalışmada Doğu Anadolu'ya ilk gelen Niles ve Sutherland ve General Harbord Heyetleri ve bu heyetlerin Ermeni meselesine dair raporları, detaylı bir şekilde incelendi.

AYDYD'nin birer üyesi olan Yüzbaşı Niles ve yardımcısı Sutherland, 13 Temmuz-13 Ağustos 1919 tarihlerinde Doğu Anadolu'ya gelen ilk Amerikan heyetiydi. Doğu Anadolu'da sırasıyla Bitlis, Van, Doğubeyazıt ve Erzurum gibi yerleri gezen ve incelemelerde bulunan Heyet'in esas görevi, bölge halkının ihtiyaçlarını tespit etmek ve bu tespitleri bir rapor şeklinde sunmaktı. Bununla birlikte notlardan ve raporlardan anlaşıldığına göre, Heyet'in asıl görevi, bölgede Müslüman ve Ermeni nüfusunu ve çatışmanın iç yüzünü belirlemekti. Heyet, bir ay boyunca at sırtında, tren, otomobil gibi çeşitli vasıtalarla bu bölgeyi köy köy, kasaba kasaba gezerek çeşitli kişilerle konuştu ve görüşmeler gerçekleştirdi. Doğu Anadolu'da gittiği her yerde o şehrin önde gelen isimleri tarafından karşılandı ve misafir edildi. Heyet, gittiği her yerde Müslüman halkın ihtiyaçlarından çok, onlara yapılan Ermeni mezalimini dinledi. Heyet, sadece bölgenin Müslüman halkının değil, Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlerden de aynı şekilde Ermeni mezalimi anlatılarını dinledi. Niles ve Sutherland, netice itibariyle birer

Amerikalı oldukları için kafalarındaki Türk önyargıları dolayısıyla anlatılanlara itibar etmediler. Ancak zamanla, gezilen yerlerde halkın anlattığı mezalime dair kanıtlar bulunması, Heyet'in Ermeni mezalimine inanmasını sağladı. Heyet, Müslümanlara yapılan Ermeni mezaliminin İngiliz, Amerikan ve Türk yetkililerce de onaylandığını belirtti. Heyet, sadece Müslümanlara yapılan Ermeni mezalimine değil, üstelik bölgedeki Müslüman-Ermeni nüfusuna dair de önemli bilgiler vermektedir. Raporlardan ve alan notlarından da anlaşılacağı üzere, Bitlis'te, Van'da, Doğubeyazıt'ta ve Erzurum'da gerek I. Dünya Savaşı öncesinde gerekse sonrasında, Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan çok daha fazla olduğu görülmektedir. Niles ve Sutherland Heyeti'nin çalışmada irdelendiği üzere, Doğu Anadolu'daki Ermeni mezalimi hakkında ve Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan fazla olduğuna dair rapor sunan ilk Amerikan heyetiydi.

Çalışmada, Niles ve Sutherland Heyeti'nden sonra ikinci olarak General Harbord Heyeti ve Ermeni meselesine dair raporları ele alındı. Niles ve Sutherland Heyeti'nden sadece bir ay sonra Türkiye'ye gelen Harbord Heyeti, Ekim ayının ortalarına kadar bilgilerini Yüzbaşı Niles'ten aldığı Van ve Bitlis hariç Doğu Anadolu'da ve Transkafkasya'da incelemeler yaptı. Doğu Anadolu'da, Malatya, Elazığ, Sivas ve Erzurum'u gezen Harbord, daha sonra Transkafkasya'da sırasıyla Kars, Erivan, Tiflis ve Bakü'ye gitti. Temel görevi, Ermenistan ve Anadolu mandasının Amerikan menfaatlerine uygun olup olmayacağını tespit etmek ve bununla ilgili bir rapor sunmak olan Harbord, Ermeni meselesine dair raporunda önemli bilgiler verdi. Bir Amerikalı olması dolayısıyla kafasındaki Türk önyargıları olmakla birlikte Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya gelip gözlemlerde bulunduktan sonra bu önyargılarının da değiştiği görüldü. Harbord raporunda, Ermenilerin savaş öncesinde ve sonrasında hiçbir şekilde onların iddia ettiği bölgede çoğunlukta olmadıklarını belirtti. Bundan başka bölgede Müslümanların da Ermeniler tarafından mezalime uğratıldığına dair bilgilere raporunda yer verdi. Söz konusu ABD politikaları olunca nasıl Ermeni sorununun göz ardı edildiği açığa çıkarıldı. Raporda, Ermenilerin övüldüğü, 1915 olaylarında Ermenilerin katledildikleri gibi düşüncelere yer verilse de, bunun tamamen Harbord'un önyargılarından kaynaklandığı anlaşıldı. Harbord'daki bu önyargıların, o henüz Amerika'dayken 1915 olaylarına dair katliam şeklinde anlatılan hikâyeleri dinlediğinden ve Heyet'in içinde bulunan Ermeni kökenli, Amerikalı subayların etkisinde kaldığından dolayı ortaya çıktığı tespit edildi. Harbord Raporu'ndan başka

Harbord Heyeti'nde yer alan General Moseley'in raporu da incelendi. Temelde, mandater gücün Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki askeri yükümlülüklerine ve askeri sıkıntılarına odaklanan raporun Ermenistan ve Ermeni meselesi ile ilgili kısımları irdelendi. Harbord Raporu'ndaki gibi önyargılı yaklaşımlar yer alsa da, gerek savaş öncesinde gerekse sonrasında Türk nüfusun Ermenilerden çok daha fazla olduğu ortaya çıkarıldı. Bununa birlikte Moseley Raporu'nun, Ermenilerin Paris'teki taleplerine ve iftiralarına da sekte vurduğu gözlemlendi. Raporda, ABD menfaatlerinin ön planda tutulduğu ve özellikle Ermenistan'da kurulacak bir manda idaresinin ABD için oldukça maddi bir külfeti de beraberinde getireceği tespit edildi.

Çalışmanın nihai sonuçlarını, her iki heyetin mevcut raporlarından çıkan sonuçlar ve raporların ortak özellikleri açısından, şu şekilde sıralayabiliriz: Her iki Amerikan Heyeti de, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya gelmeden önce zihinlerinde Müslüman-Türklere karşı önyargılar taşımaktadırlar. Amerikalı oldukları için bu, gayet normal karşılanması gereken bir durumdur. Raporların içeriği son derece önemlidir. Raporlarda 1919'dan önceki yıllara ait bilgiler, önyargılı bir şekilde ele alındığı için bu şekilde değerlendirmek gerekmektedir. 1919'a dair verilen bilgiler, heyetler bizzat gelip bölgede inceleme ve araştırma neticesinde kaydedildiği için gerçek ve önemlidir. Heyetler ABD politikaları çerçevesinde hareket ettiği için raporları da ellerinden geldiğince tarafsız bir gözle ele aldığı düşünülebilir. Niles ve Sutherland Heyeti'nin raporu ve alan notları birlikte değerlendirildiğinde, ortaya yine Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan fazla olduğu ve asıl mezalimin Ermeniler tarafından yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Heyetlerin dikkate değer ortak özelliği, o dönem için her şeye rağmen Müslüman Türklerin yaşadığı acıları, raporlarında dile getirme cesareti göstermeleridir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

Arşivler

Harvard University Library Online Archive

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

The Maryland State Archives

The U.S. National Archives and Records Administration (US. NARA)

Amerikan Heyeti Raporları

HARBORD, James G., *Conditions in the Near East, Report of the Amrerican Military Mission to Armenia,* , 66th Congress 2nd Session, Document No. 266, Government Printing Office, Washington 1920.

MOSELEY, George Van Horn, *Mandatory over Armenia*, 66th Congress 2nd Session, Document No. 281, Government Printing Office, Washington 1920.

Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on trip of investigation, July&August,1919, ABA132C05, American Board of Commissioners for Foreign Missions / Near East Relief, American Research Institute in Turkey SALT Research.

Ermeni Taleplerini İçeren Raporlar

AHARONIAN, A., NUBAR, Boghos, *The Armenian Question Before The Peace Conference*, Versailles (26 Şubat) 1919.

PASTERMADJIAN, G., SEVASLY, Miran, *Armenia and Her Claims to Freedom and National Independence*, Government Printing Office, Washington 1919.

2- Süreli Yayınlar

Alemdar

Los Angeles Times

New York Times

Tasvir-i Efkâr

The Acorne

The Washington Post

Vakit

3- Resmî Yayınlar- (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri)

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995.

Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senedeki Harekâtı ve Meşhudâtı Hakkında Ceneral Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Sûretidir, On Beşinci Kolordu Matbaası, Erzurum 1335 (1919).

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, Ankara 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 85, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 86, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara 1995.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919, Volume IV, Government Printing Office, Washington 1943.

4- Telif Eserler

Kitaplar

Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, (Tükçesi: Cengiz Aydın) İstanbul 2001.

AKAR, Hulusi, *Harbord Military Mission to Armenia: The Story of an American Fact Finding Mission and Its Effects on Turkish-American Relations*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2005.

AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, Tercüman Tarih Yay., İstanbul 1981.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakıyete Dönüş 1918-1919*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

ALAN, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

ALDEN, John R., MAGENIS, Alice, *A History of the United States*, American Book Company 1962.

ALLEN, W.E.D., MURATOFF, Ölü Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, İstanbul 2010.

_____, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri,* TTK Basımevi, Ankara 1991.

ASLAN, Kevork, *Armenia and the Armenians, From the Earliest Times until the Great War (1914),* (Translated from the French By Pierre Crabites), The Macmillan Company, New York 1920.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) (1919-1923), I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

AYIŞIĞI, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri,* TTK, Ankara 2004.

BARLETT, S.C., *Sketches of the Missions of the American Board*, Boston 1872.

BARTON, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930),* The Macmillan Company, New York 1930.

BASGÜN, Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, San Matbaası, Ankara 1970.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, TTK Basımevi, Ankara 1957.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, TTK Basımevi, Ankara 1967.

BELEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 1914 Yılı Hareketleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

Belgelerle Ermeni Sorunu, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918), II/2, Ankara 1978.

BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış,* (Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yay., İstanbul 2011.

BUXTON, Harold, *Trans-Caucasia,* London 1926.

CARR, Edward Hallet, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, I, (Çev: Orhan Suda), Metis Yayınları, İstanbul 2012.

ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 2012.

DABAĞYAN, Levon Panos, *Geçmişten Günümüze Millet-i Sâdıka-ı Osmanlı Ermenileri*, Yedirenk Yay., İstanbul 2010.

DE MORGAN, Jacques, *The History of the Armenian People, From the Remotest Times to the Present Day*, (Translated by Ernest F. Barry), Hairenik Press, Boston 1918.

DRIAULT, Eduard, *Şark Meselesi*, (Mütercimi: Nafiz), Muhtar Halid Kütübhanesi, İstanbul 1328/1912.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, İstanbul 1988.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332/1916.

EROL, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, İleri Basımevi, Giresun 1972.

EVANS, Laureance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1923)*, (Türkçesi: T. Alaya, N. Uğurlu, Ö. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.

FILIAN, George H., *Armenia ve Her People*, American Publishing Company, Hartford 1896.

GABRIELIAN, M. C., *The Armenians or the People of Ararat*, Allen, Lane & Scott Printers And Publishers, Philedelphia 1892.

GAIDZAKIAN, Ohan, *Illustrated Armenia and the Armenians*, Boston 1898.

GENCER, Fatih, *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*, Alternatif Düşünce Yayınevi, İstanbul 2006.

GIBBONS, Herbert Adams, *The Blackest Page of Modern History, Events in Armenia in 1915, The Facts and the Responsibilities*, G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press, New York and London 1916.

GIDNEY, James B., *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Kent 1967.

GORDON, Leland James, *American Relations with Turkey 1830-1930*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2005.

GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

_____, *Savaşan Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* TTK Basımevi, Ankara 2001.

HARBORD, James, *The American Expeditionary Forces, Its Organzation and Accomplishments*, Evanston, 1929.

HASKINS, Charles Homer, LORD, Robert Howard, *Some Problems of the Peace Conference*, Harvard University Press, Cambridge 1920.

HELMREICH, Paul C., *Sevr Entrikaları (Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi)*, (Çev: Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

Hikmet Özdemir vd. , *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara 2010.

HOOVER, Herbert, *The Ordeal of Woodrow Wilson*, New York 1958.

HOVANNISIAN, Richard G., *The Republic of Armenia (The First Year, 1918-1919)*, Volume I, University of California Press, London 1971.

_____, *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.

HOWARD, N. Harry, *The Partition of Turkey A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, TTK, Ankara 2009.

KANTARCI, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011.

_____, *Question Armenian (1878-1923)*, Ankara 1975.

KARAYAKA, Ali, *General Harbord'un Erzurum Gezisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991.

_____, *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara 2001.

KASALAK, Kadri, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Birmingham 1951.

KILIÇ, Selami, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1995.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1997.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara 1959.

_____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970.

KURKJIAN, Vahan M., *A History of Armenia*, New York 1958.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.

MACMILLAN, Margaret, *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, (Çev: Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2004.

MATTEI, Jean-Louis, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 2008.

MAZICI, Nurşen, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005.

_____, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), TTK, Ankara 2014.

MERAY, L. Seha, OLCAY, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması ile İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977.

MINASSIAN, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Çev: Mete Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Türk İstiklal Harbi I, Gnkur. Basımevi, Ankara 1964.

MORGENTHAU, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page&Company, Garden City-New York 1918.

NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963.

NASSIBIAN, Akaby, *Britain and the Armenian Question: 1915-1923*, Croom Helm, London 1984.

NEVINS, Allan, COMMAGER, Henry Steele, *ABD Tarihi*, (Çev: Halil İnalcık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015.

ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, İrfan Yayımcılık, İstanbul 2012.

ÖZÇELİK, Muammer, *Milli Mücadelede Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.

PAYASLIAN, Simon, *The History of Armenia, From the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, Printed in the United States of America 2007.

POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Ter: Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

SARAY, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, ATAM, Ankara 2010.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 1983.

SHAW, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, (Ter: Beyza Sümer Aydaş), TTK Yayınları, Ankara 2014.

SONYEL , Salâhi R., *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, I, TTK, Ankara 2008.

_____, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

STRONG, William E., *The History of the American Board*, Boston-New York-Chicago 1910.

SUNY, Ronald Grigor, *Ararat'a Bakmak, Modern Tarihte Ermenistan,* (Çev: Ebru Kılıç) Aras Yayıncılık, İstanbul 2015.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

ŞAFAK, Nurdan, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.

ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

TEMPERLEY, H. W. V., *A History of the Peace Conference of Paris*, Volume I-VI, Oxford University Press, London 1920.

The Turkish Quest: Story of the American Board in Turkey, Boston 1936.

THOMPSON, Charles T., *The Peace Conference Day by Day*, Brentano's Publisher, New York 1920.

TOYNBEE, Arnold, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, Hodder&Stoughton, London-New York- Toronto 1915.

_____, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, Printed under the Authority of His Majesty's Stationery Office, London 1916.

Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

TÜRKGELDİ, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayımları:7, Ankara 1948.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

ÜLMAN, A. Halûk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, (Çev: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye)*, İstanbul 1979.

Makaleler

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, I/1, Ankara 1988, s. 1-12.

AKGÜN, Seçil, "Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası", *Belleten*, XLVIII, Sayı: 189-190, TTK, Ankara (Ocak-Nisan 1984), s. 95-114.

ARMAOĞLU, Fahir, "Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı?", *Belleten*, LXI, Aralık 1997, sayı: 232'den ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 701-707.

AYDIN, Mithat, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 19, Ankara 2005, s. 79-122.

ERSAN, Mehmet, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 603-615.

HARBORD, James G., "Investigating Turkey and Trans-Caucasia", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, pp. 35-47.

_____, "Mustapha Kemal Pasha and His Party", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, pp. 176-193.

_____, "The New Nations of Trans-Caucasia", *World's Work*, Volume XL, (May 1920 to October 1920), Doubleday, Page&Company 1920, pp. 271-280.

İLTER, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 6/Yaz, Ankara 2002, s. 24-34.

İPEK, Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 257-280.

JOHNSON, Brian, "Amerikalıların Anadolu Gözlemleri: Emory Niles ve Arthur Sutherland'ın 1919 Saha Çalışması Notları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, Ankara 2015.

KILIÇ, Selami, "1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *AÜTAED*, Sayı: 4, Erzurum, (1996), s. 19-51.

KODAMAN, Bayram, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-I*, Sayı: 37, Ankara (Ocak-Şubat 2001), s. 200-212.

KURAN, Ercüment, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 616-620.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 692-701.

McCARTHY, Justin, "The Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia after World War I", *XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 1809-1852.

SEZER, Ayten, "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu-II*, Sayı: 38, Ankara (Mart-Nisan 2001), s. 961-966.

SUGAR, Peter F., " A Reinterpretation of the Significance of General James G. Harbord's Mission", *Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası Atatürk Konferansı*, İstanbul (10-11 Kasım 1980), s. 1-20.

TEVETOĞLU, Fethi, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi I", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 76, Ankara (Şubat 1968), s. 257-268.

_____, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi II", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 77, Ankara (Mart 1969), s. 321-334

_____, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi III", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 80, Ankara (Haziran 1969), s. 525-545.

_____, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi IV", *Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 81, Ankara (Temmuz 1969), s. 589-603.

YAVUZ, Nurcan, "Rusya'da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerine Etkisi", *AÜTAED*, 3, 1995, s. 125-144.

5- Müracaat Eserler

"Kafkas Dağları", *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi,* VI, Meydan Yay., İstanbul 1973, s. 767.

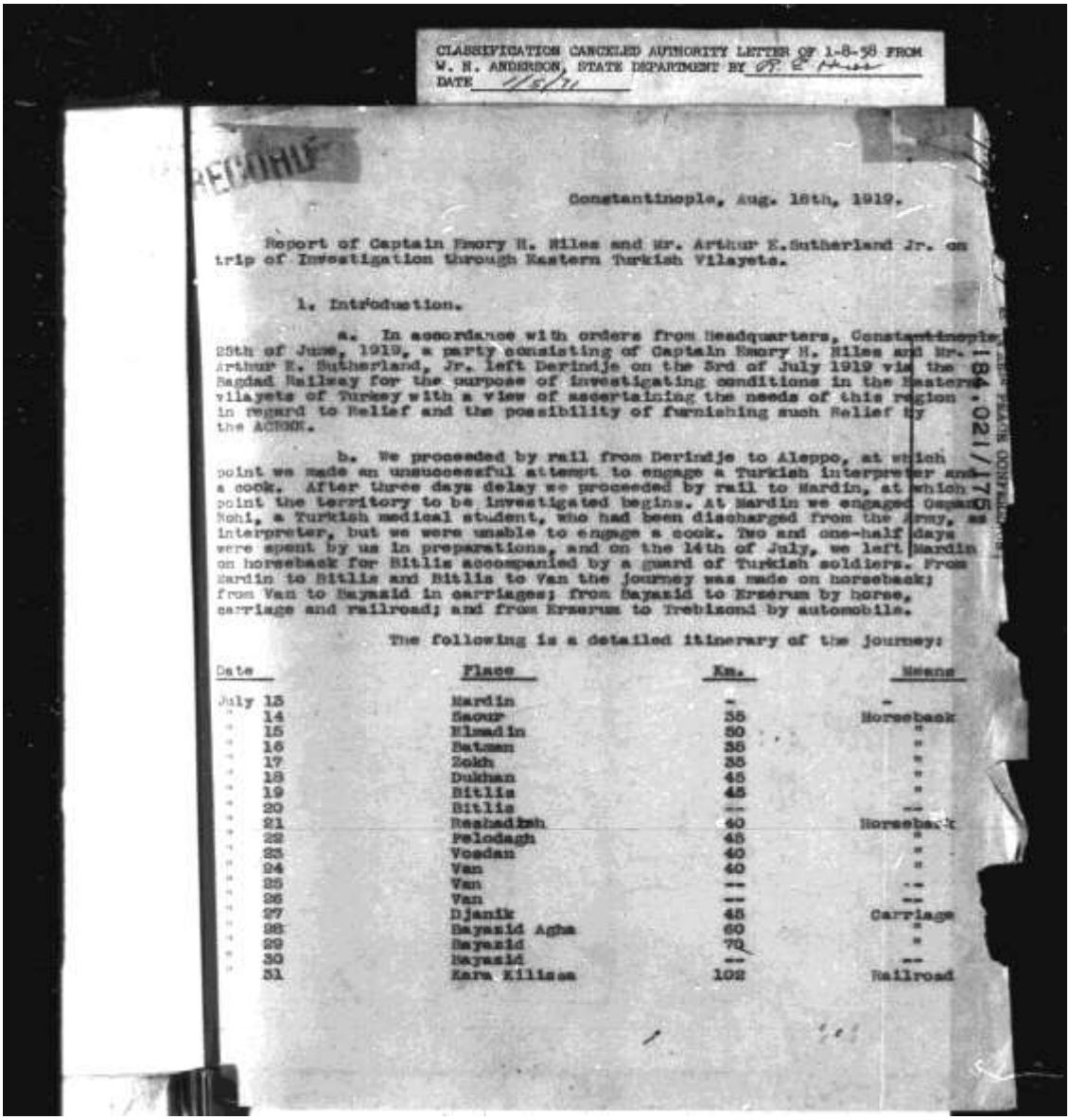
"Kafkas Dağları", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 107-108.

"Kafkasya", *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, VI, Meydan Yay., İstanbul 1973, s. 768-769.

"Kafkasya", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 108-109.

EKLER:

EK 1:

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER OF 1-8-58 FROM W. N. ANDERSON, STATE DEPARTMENT BY [illegible]
DATE 11/6/71

Constantinople, Aug. 18th, 1919.

Report of Captain Emory H. Niles and Mr. Arthur E. Sutherland Jr. on trip of Investigation through Eastern Turkish Vilayets.

1. Introduction.

a. In accordance with orders from Headquarters, Constantinople, 25th of June, 1919, a party consisting of Captain Emory H. Niles and Mr. Arthur E. Sutherland, Jr. left Derindje on the 3rd of July 1919 via the Bagdad Railway for the purpose of investigating conditions in the Eastern vilayets of Turkey with a view of ascertaining the needs of this region in regard to Relief and the possibility of furnishing such Relief by the ACNSR.

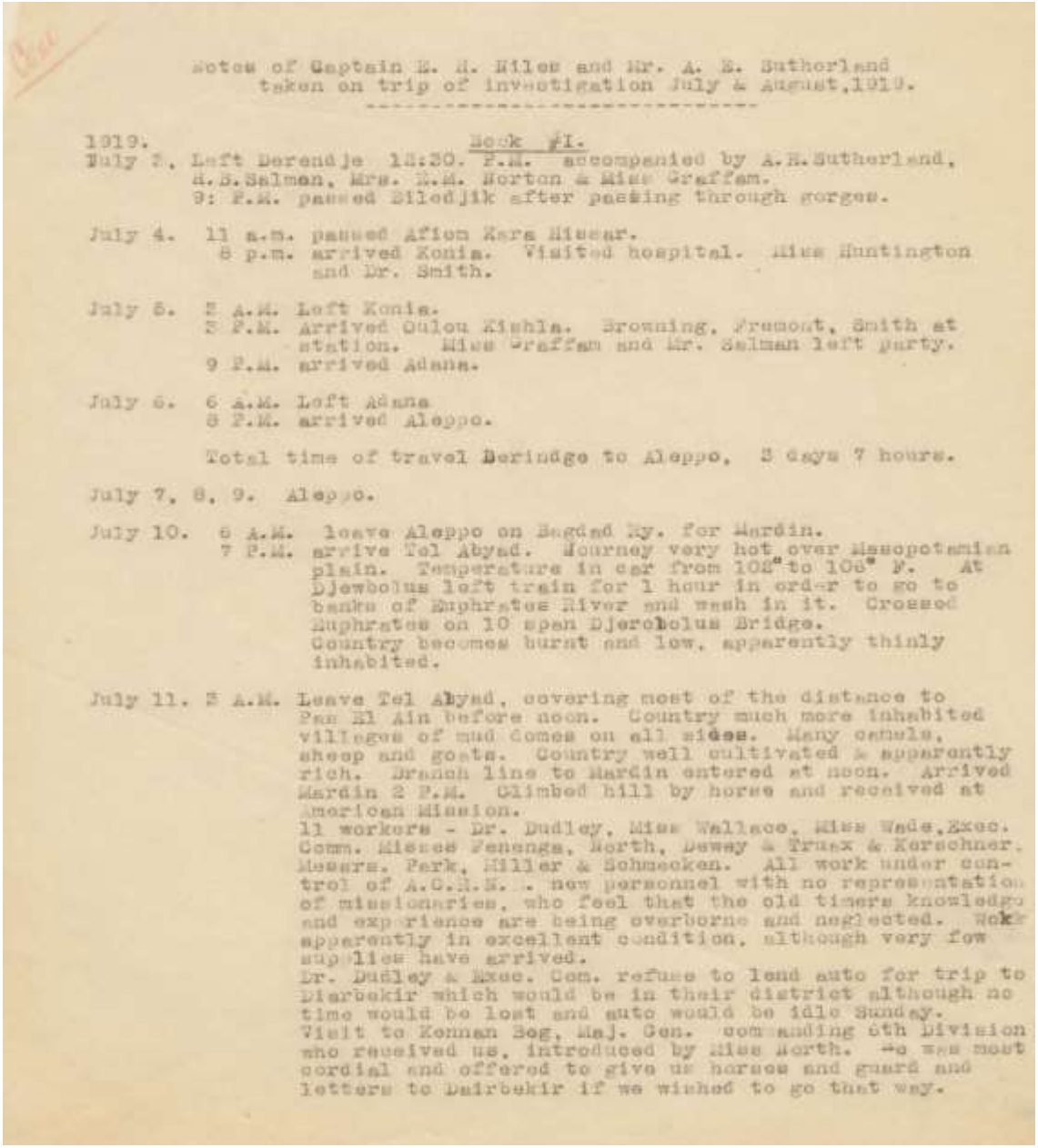
b. We proceeded by rail from Derindje to Aleppo, at which point we made an unsuccessful attempt to engage a Turkish interpreter and a cook. After three days delay we proceeded by rail to Nardin, at which point the territory to be investigated begins. At Nardin we engaged Osman Nohi, a Turkish medical student, who had been discharged from the Army, as interpreter, but we were unable to engage a cook. Two and one-half days were spent by us in preparations, and on the 14th of July, we left Nardin on horseback for Bitlis accompanied by a guard of Turkish soldiers. From Nardin to Bitlis and Bitlis to Van the journey was made on horseback; from Van to Bayazid in carriages; from Bayazid to Erzerum by horse, carriage and railroad; and from Erzerum to Trebizond by automobile.

The following is a detailed itinerary of the journey:

Date	Place	Km.	Means
July 13	Nardin	-	-
" 14	Saour	35	Horseback
" 15	Kiswadin	30	"
" 16	Batman	35	"
" 17	Zokh	35	"
" 18	Dukhan	45	"
" 19	Bitlis	45	"
" 20	Bitlis	--	--
" 21	Reshadiah	40	Horseback
" 22	Pelodagh	45	"
" 23	Vosdan	40	"
" 24	Van	40	"
" 25	Van	--	--
" 26	Van	--	--
" 27	Djanik	45	Carriage
" 28	Bayazid Agha	60	"
" 29	Bayazid	70	"
" 30	Bayazid	--	--
" 31	Kara Kilisse	102	Railroad

Niles ve Sutherland Raporu'nun Giriş Sayfası, ***US. NARA Archives,* 184.021/175.**

EK 2:

Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland
taken on trip of investigation July & August,1919.

1919. Book #I.

July 3. Left Derendje 12:30. P.M. accompanied by A.H.Sutherland, A.S.Salman, Mrs. E.M. Norton & Miss Graffam.
9: P.M. passed Biledjik after passing through gorges.

July 4. 11 a.m. passed Afion Kara Hissar.
8 p.m. arrived Konia. Visited hospital. Miss Huntington and Dr. Smith.

July 5. 2 A.M. Left Konia.
2 P.M. Arrived Oulou Kishla. Browning, Fremont, Smith at station. Miss Graffam and Mr. Salman left party.
9 P.M. arrived Adana.

July 6. 6 A.M. Left Adana
8 P.M. arrived Aleppo.

Total time of travel Beringe to Aleppo, 3 days 7 hours.

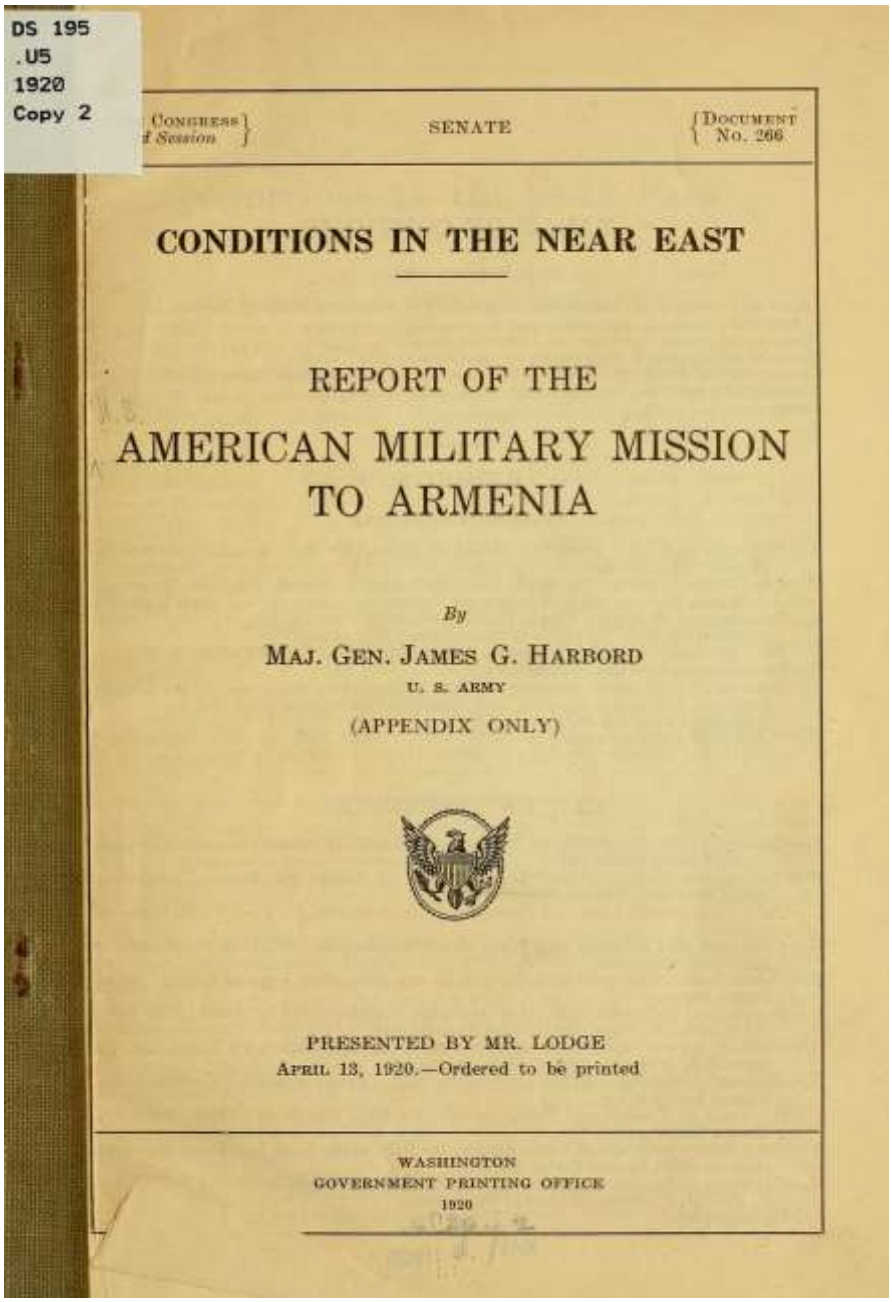
July 7, 8, 9. Aleppo.

July 10. 6 A.M. leave Aleppo on Bagdad Ry. for Mardin.
7 P.M. arrive Tel Abyad. Journey very hot over Mesopotamian plain. Temperature in car from 102° to 106° F. At Djewbolus left train for 1 hour in order to go to banks of Euphrates River and wash in it. Crossed Euphrates on 10 span Djerobolus Bridge. Country becomes burnt and low, apparently thinly inhabited.

July 11. 2 A.M. Leave Tel Abyad, covering most of the distance to Ras El Ain before noon. Country much more inhabited villages of mud domes on all sides. Many camels, sheep and goats. Country well cultivated & apparently rich. Branch line to Mardin entered at noon. Arrived Mardin 2 P.M. Climbed hill by horse and received at American Mission.
11 workers - Dr. Dudley, Miss Wallace, Miss Wade, Exec. Comm. Misses Fenenga, North, Dewey & Trusx & Kerschner. Messrs. Park, Miller & Schmecken. All work under control of A.C.R.M. . new personnel with no representation of missionaries, who feel that the old timers knowledge and experience are being overborne and neglected. Work apparently in excellent condition, although very few supplies have arrived.
Dr. Dudley & Exec. Com. refuse to lend auto for trip to Diarbekir which would be in their district although no time would be lost and auto would be idle Sunday.
Visit to Kenman Bey, Maj. Gen. commanding 6th Division who received us, introduced by Miss North. He was most cordial and offered to give us horses and guard and letters to Dairbekir if we wished to go that way.

Niles ve Sutherland Heyeti'nin Alan Notlarının ilk sayfası, ***Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on Trip of Investigation,* July&August,1919, ABA132C05, American Board of Commissioners for Foreign Missions / Near East Relief, American Research Institute in Turkey SALT Research.**

EK 3:

DS 195
.U5
1920
Copy 2

CONGRESS } SENATE { DOCUMENT No. 266

CONDITIONS IN THE NEAR EAST

REPORT OF THE AMERICAN MILITARY MISSION TO ARMENIA

By

MAJ. GEN. JAMES G. HARBORD
U. S. ARMY

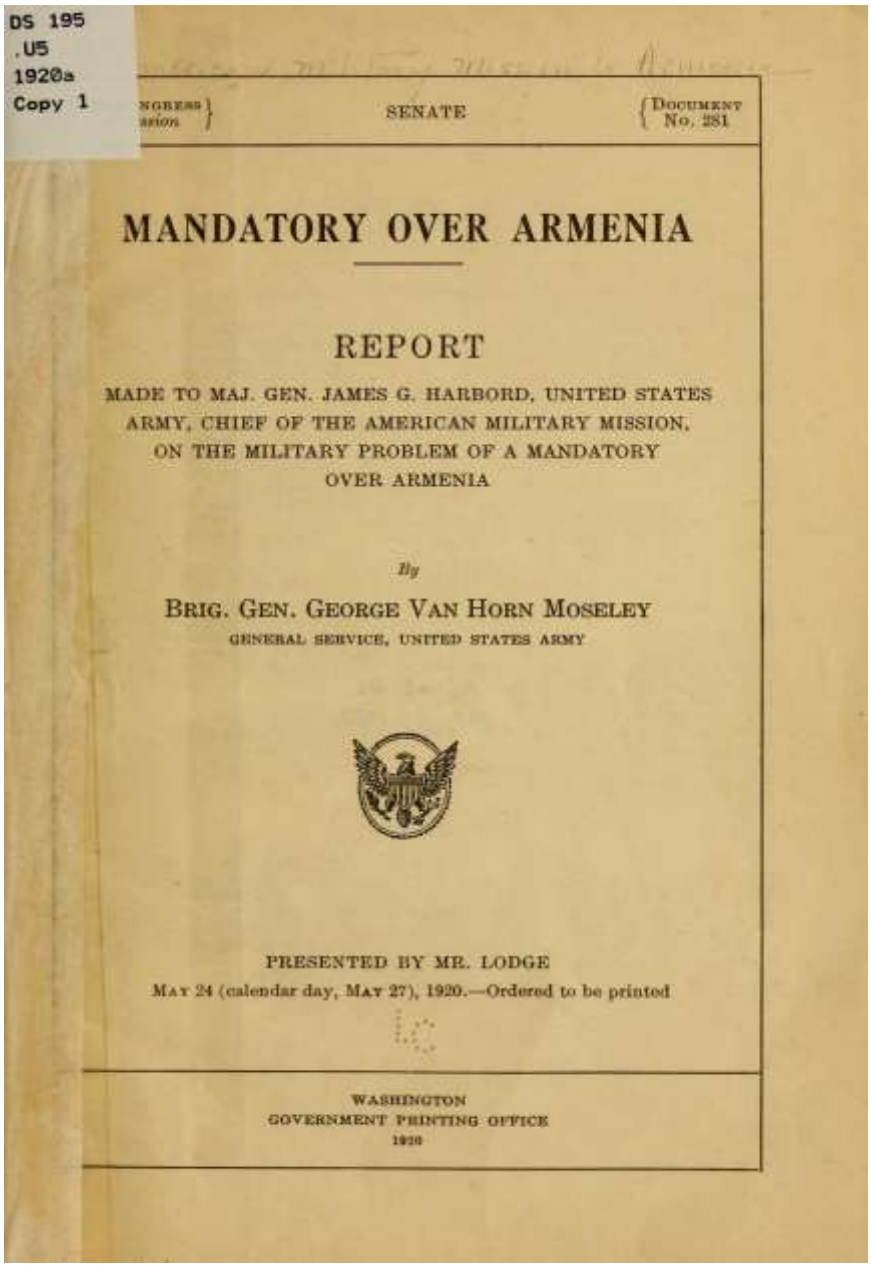
(APPENDIX ONLY)

PRESENTED BY MR. LODGE
APRIL 13, 1920.—Ordered to be printed

WASHINGTON
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
1920

General Harbord Raporu'nun Kapak Sayfası

EK 4:

DS 195
.U5
1920a
Copy 1

SENATE

DOCUMENT No. 281

MANDATORY OVER ARMENIA

REPORT

MADE TO MAJ. GEN. JAMES G. HARBORD, UNITED STATES ARMY, CHIEF OF THE AMERICAN MILITARY MISSION, ON THE MILITARY PROBLEM OF A MANDATORY OVER ARMENIA

By

BRIG. GEN. GEORGE VAN HORN MOSELEY

GENERAL SERVICE, UNITED STATES ARMY

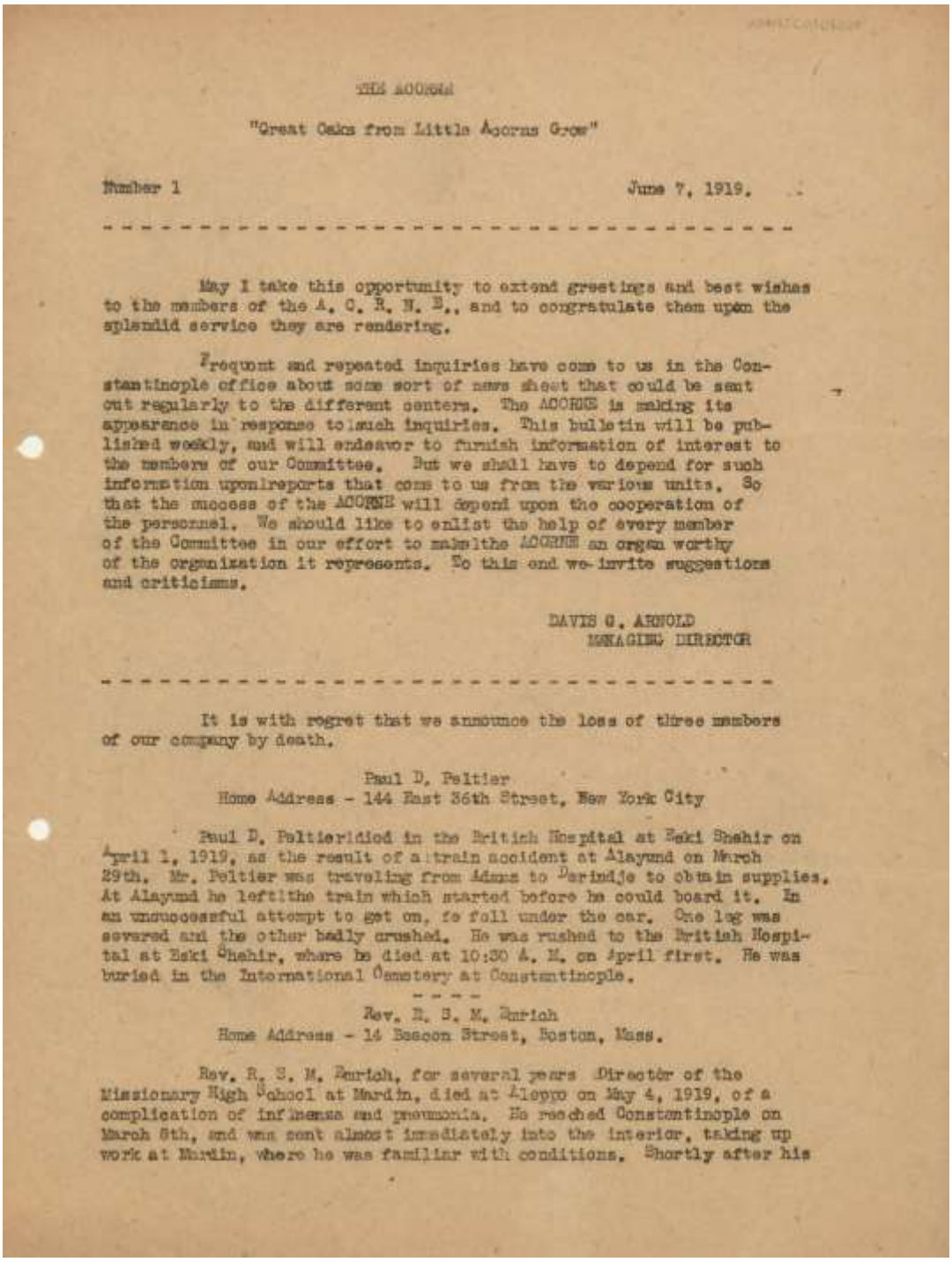
PRESENTED BY MR. LODGE

MAY 24 (calendar day, MAY 27), 1920.—Ordered to be printed

WASHINGTON
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
1920

General Moseley Raporu'nun Kapak Sayfası

EK 5:

THE ACORNE

"Great Oaks from Little Acorns Grow"

Number 1 June 7, 1919.

May I take this opportunity to extend greetings and best wishes to the members of the A. C. R. N. E., and to congratulate them upon the splendid service they are rendering.

Frequent and repeated inquiries have come to us in the Constantinople office about some sort of news sheet that could be sent out regularly to the different centers. The ACORNE is making its appearance in response to such inquiries. This bulletin will be published weekly, and will endeavor to furnish information of interest to the members of our Committee. But we shall have to depend for such information upon reports that come to us from the various units. So that the success of the ACORNE will depend upon the cooperation of the personnel. We should like to enlist the help of every member of the Committee in our effort to make the ACORNE an organ worthy of the organization it represents. To this end we invite suggestions and criticisms.

DAVIS G. ARNOLD
MANAGING DIRECTOR

It is with regret that we announce the loss of three members of our company by death.

Paul D. Peltier
Home Address - 144 East 36th Street, New York City

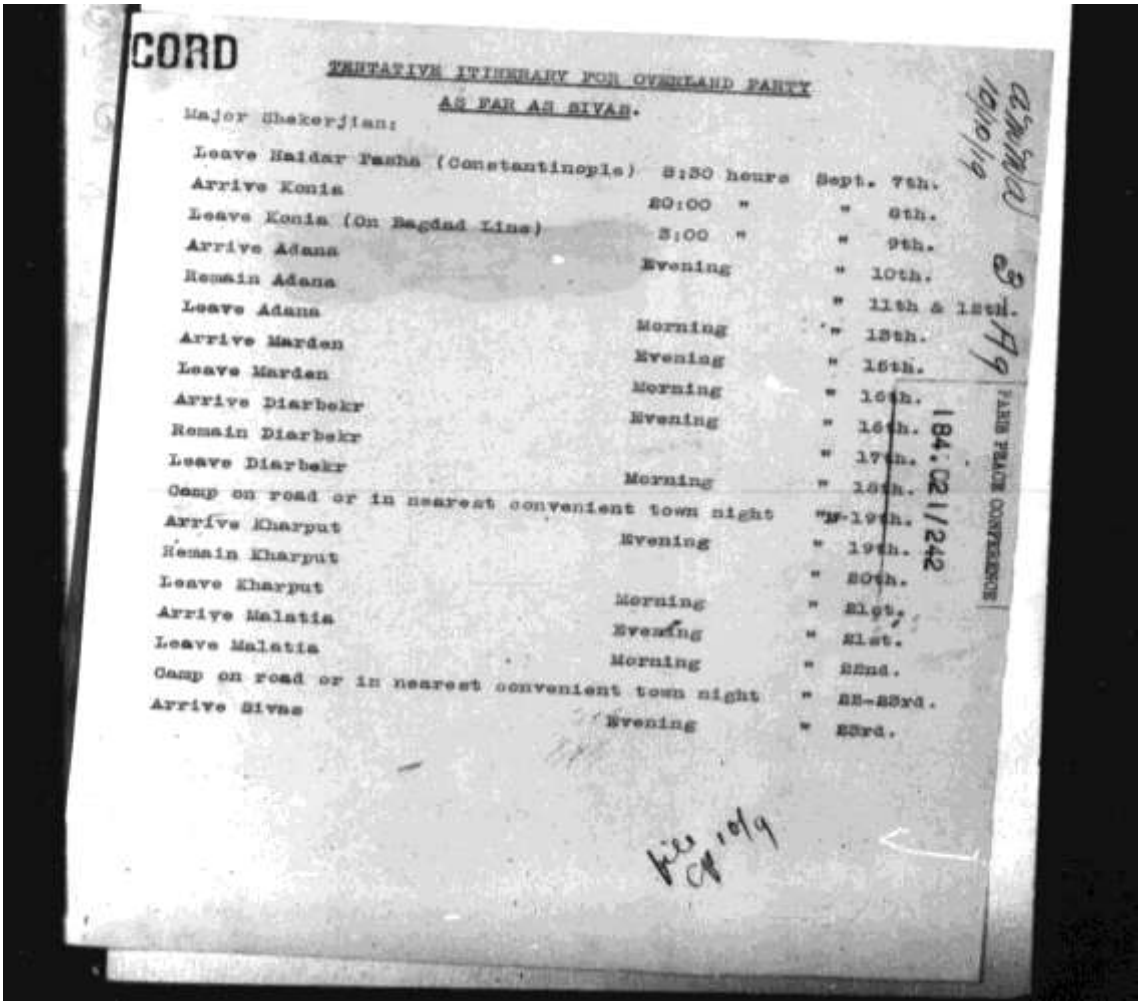
Paul D. Peltier died in the British Hospital at Eski Shahir on April 1, 1919, as the result of a train accident at Alayund on March 29th. Mr. Peltier was traveling from Adana to Derindje to obtain supplies. At Alayund he left the train which started before he could board it. In an unsuccessful attempt to get on, he fell under the car. One leg was severed and the other badly crushed. He was rushed to the British Hospital at Eski Shahir, where he died at 10:30 A. M. on April first. He was buried in the International Cemetery at Constantinople.

Rev. R. S. M. Emrich
Home Address - 14 Beacon Street, Boston, Mass.

Rev. R. S. M. Emrich, for several years Director of the Missionary High School at Mardin, died at Aleppo on May 4, 1919, of a complication of influenza and pneumonia. He reached Constantinople on March 8th, and was sent almost immediately into the interior, taking up work at Mardin, where he was familiar with conditions. Shortly after his

Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği'nin savaş sonrasında İstanbul'a neşrettiği ***The Acorne*** adlı derginin 7 Haziran 1919 tarihli nüshası.

EK 6:

CORD

TENTATIVE ITINERARY FOR OVERLAND PARTY
AS FAR AS SIVAS.

Major Shakerjian:

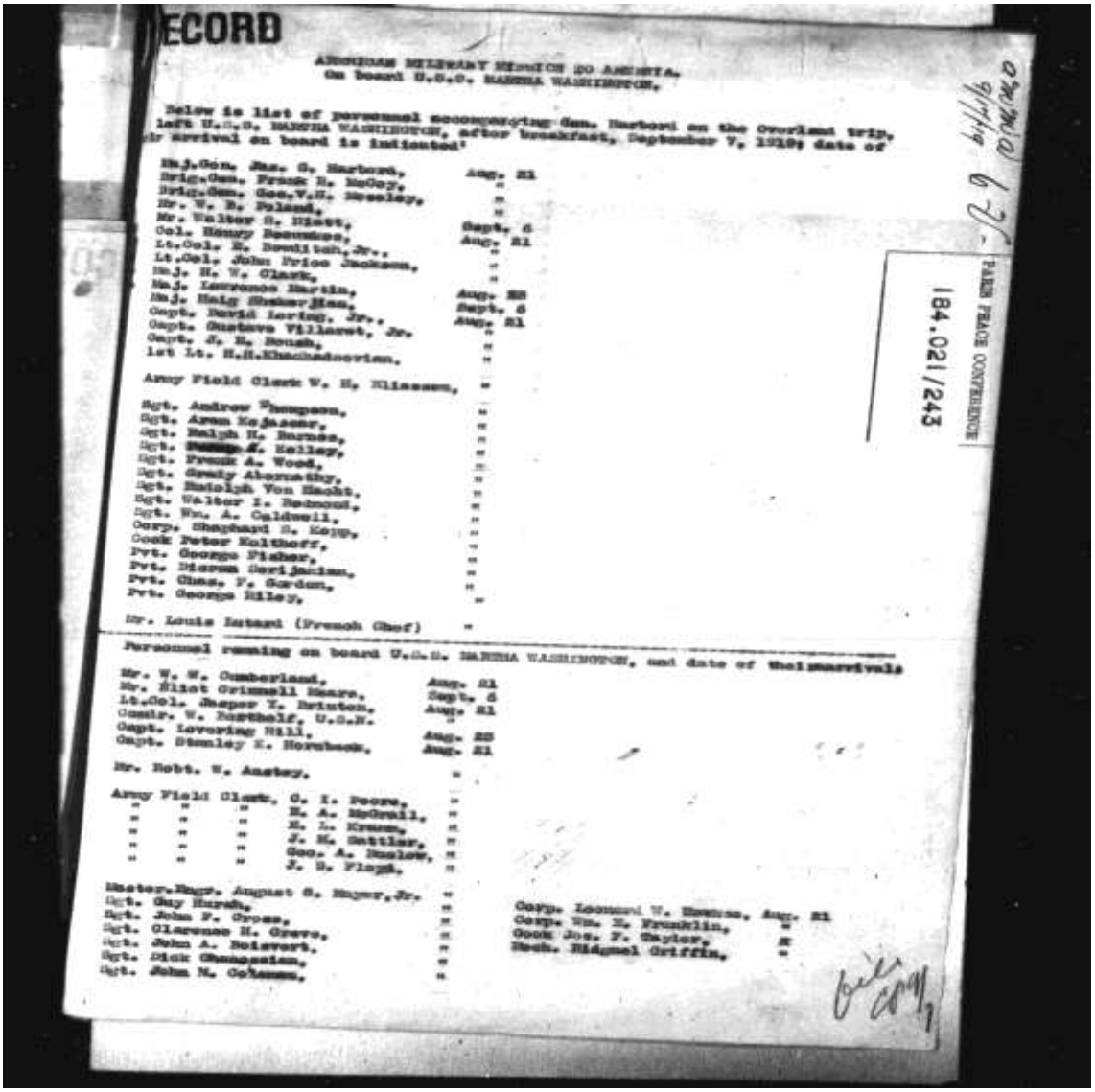
Leave Haidar Pasha (Constantinople)	8:30 hours	Sept. 7th.
Arrive Konia	20:00 "	" 8th.
Leave Konia (On Bagdad Line)	3:00 "	" 9th.
Arrive Adana	Evening	" 10th.
Remain Adana		" 11th & 12th.
Leave Adana	Morning	" 13th.
Arrive Marden	Evening	" 15th.
Leave Marden	Morning	" 16th.
Arrive Diarbekr	Evening	" 16th.
Remain Diarbekr		" 17th.
Leave Diarbekr	Morning	" 18th.
Camp on road or in nearest convenient town night		" 19th.
Arrive Kharput	Evening	" 19th.
Remain Kharput		" 20th.
Leave Kharput	Morning	" 21st.
Arrive Malatia	Evening	" 21st.
Leave Malatia	Morning	" 22nd.
Camp on road or in nearest convenient town night		" 22-23rd.
Arrive Sivas	Evening	" 23rd.

184.021/242

PARIS PEACE CONFERENCE

General Harbord Heyeti'nin Anadolu'daki Seyahat Planı, ***US. NARA Archives,* 184.021/242.**

EK 7:

ECORD

AMERICAN MILITARY MISSION TO ARMENIA.
On board U.S.S. HARRIS WASHINGTON.

Below is list of personnel accompanying Gen. Harbord on the Overland trip, left U.S.S. HARRIS WASHINGTON, after breakfast, September 7, 1919; date of ir arrival on board is indicated:

Maj.Gen. Jas. G. Harbord,	Aug. 21
Brig.Gen. Frank R. McCoy,	"
Brig.Gen. Geo.V.H. Moseley,	"
Mr. W. B. Poland,	"
Mr. Walter S. Hiett,	Sept. 6
Col. Henry Beeuwkes,	Aug. 21
Lt.Col. E. Bowditch, Jr.,	"
Lt.Col. John Price Jackson,	"
Maj. H. W. Clark,	"
Maj. Lawrence Martin,	Aug. 22
Maj. Maig Shaler Mead,	Sept. 6
Capt. David Loring, Jr.,	Aug. 21
Capt. Gustave Villaret, Jr.	"
Capt. J. E. Roush,	"
1st Lt. H.H.Khachadoorian,	"
Army Field Clerk W. H. Klieseen,	"
Sgt. Andrew Thompson,	"
Sgt. Aram Kojasoor,	"
Sgt. Ralph H. Barnes,	"
Sgt. George E. Kelley,	"
Sgt. Frank A. Wood,	"
Sgt. Grady Abernathy,	"
Sgt. Rudolph Von Knobt,	"
Sgt. Walter I. Redmond,	"
Sgt. Wm. A. Caldwell,	"
Corp. Shephard S. Kopp,	"
Cook Peter Kalthoff,	"
Pvt. George Fisher,	"
Pvt. Hiram Derijanian,	"
Pvt. Chas. F. Gordon,	"
Pvt. George Riley,	"
Mr. Louis Istasi (French Chef)	"

Personnel running on board U.S.S. HARRIS WASHINGTON, and date of their arrivals

Mr. W. W. Cumberland,	Aug. 21
Mr. Eliot Grinnell Mears,	Sept. 6
Lt.Col. Jasper Y. Brinton,	Aug. 21
Constr. W. Boetheif, U.S.N.	"
Capt. Lovering Hill,	Aug. 22
Capt. Stanley K. Hornbeck,	Aug. 21
Mr. Robt. W. Anstey,	"
Army Field Clerk, G. I. Poore,	"
" " " E. A. McGrail,	"
" " " E. L. Kraus,	"
" " " J. M. Gattlar,	"
" " " Geo. A. Hanlow,	"
" " " J. D. Flagg,	"
Master.Engr. August S. Mayer, Jr.	"
Sgt. Guy Hurah,	"
Sgt. John F. Gross,	"
Sgt. Clarence H. Greve,	"
Sgt. John A. Boisvert,	"
Sgt. Dick Champagian,	"
Sgt. John M. Coleman,	"
Corp. Leonard W. Emerson,	Aug. 21
Corp. Wm. E. Franklin,	"
Cook Jos. F. Saylor,	"
Mech. Miguel Griffin,	"

PARIS PEACE CONFERENCE
184.021/243

General Harbord Heyeti üyelerinin bir listesi, ***US. NARA Archives,* 184.021/243.**

EK 8:

HARBORD LEAVES TURKEY.

American Mission Ended, He Is Expected in Paris Wednesday.

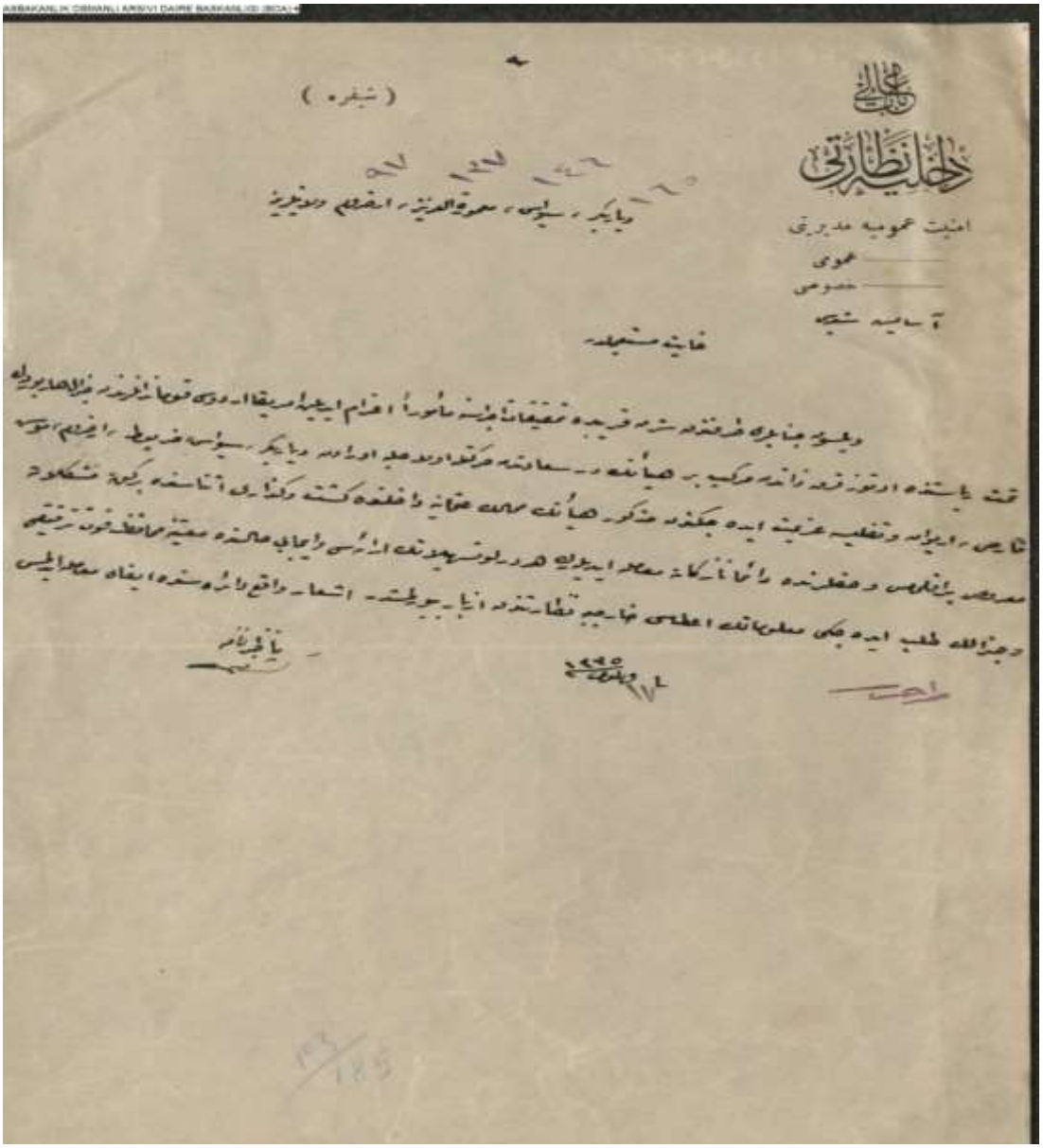
PARIS, Oct. 11.—Major General James G. Harbord, who was dispatched to the Near East at the head of an American commission to investigate the Armenian situation, is expected to reach Paris next Wednesday, according to a message to the American peace delegation.

General Harbord, who, according to an unconfirmed rumor current in London this week, had been the object of an attempted assassination, has sailed from Constantinople, to which place he had just returned from his trip through Turkish and Russian Armenia en route to Marseilles.

The New York Times
Published: October 12, 1919
Copyright © The New York Times

The New York Times'ın 12 Ekim 1919 tarihli nüshasında "*Harbord Türkiye'den Ayrılıyor*" başlıklı yazısı.

EK 9:

General Harbord Heyeti'nin Anadolu'ya geleceğini ve bu sebeple Heyet'e hürmet gösterilmesi için Diyarbakır, Sivas, Mamüretü'l-aziz (Elazığ), Erzurum vilayetlerine Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen telgraf suretidir. ***BOA*, DH. ŞFR/103-185-1.**

EK 10:

وقت

تورکیه سیاسی

صباح الدین بك حقنده بر ملاحظات

صلح مرخصارمن

جنرال هاربورد

انتخاب نسبی اصولی

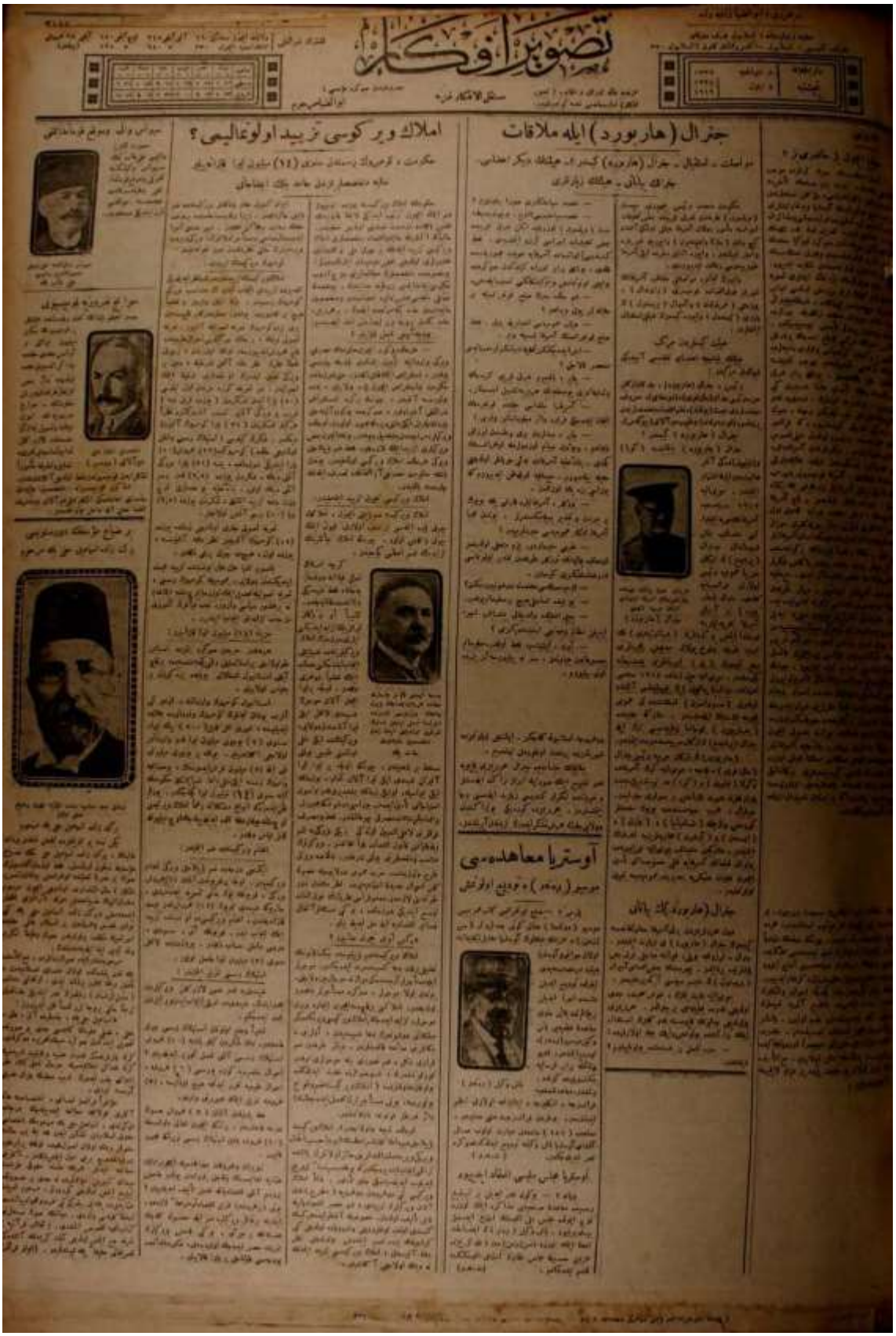
بزم صلحمز حصل اولهجق ؟

Vakit gazetesinin 13 Teşrin-i evvel 1335/13 Ekim 1919 tarihli nüshası.

EK 11:

علمدار

Alemdar gazetesinin 13 Teşrin-i evvel 1335/13 Ekim 1919 tarihli nüshası.

تصویر افکار

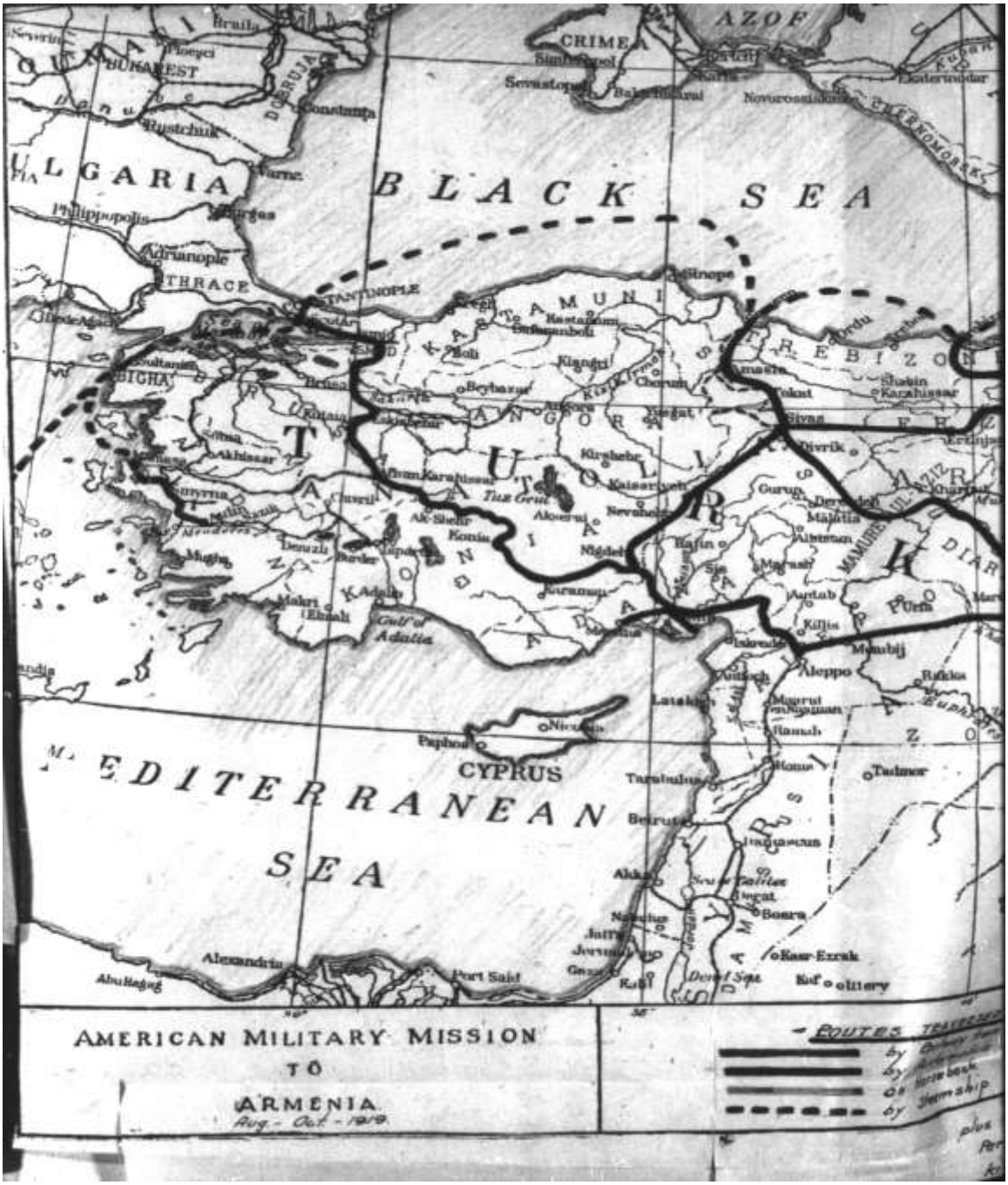
جنرال (هاربورد) ایله ملاقات

املاك ویر کوسی تزیید اولونمالیمی؟

آوسترپا معاهده‌سی

Tasvir-i Efkâr gazetesinin 4 Eylül 1335/4 Eylül 1919 tarihli nüshası.

RESİMLER:

Resim 1: General Harbord Heyeti'nin Anadolu Gezisi Haritası. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 2: General Harbord'un Doğu Anadolu ve Transkafkasya Gezisini Gösteren Harita. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 3: Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal ve Rauf Bey. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 4: Heyet-i Temsiliye Üyeleri. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

A sign advocating the 12th Article of Wilson's
at Ezerum, Turkey, Sept. 25, 1919.

Resim 5: Erzurum'da General Harbord'u Wilson Prensipleri'nin 12. Maddesi yazılı Pankartla Karşılayan Ahali. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 6: Ermenistan Cumhuriyeti'nin Erivan'daki Başkanlık Binası. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 7: General Harbord ve Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Katisyan. ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 8: Erivan'da Revan Türk Hanlığı Zamanından Kalma "Gök Mescit". ***US. NARA Archives*, Microfilm Publications, M 820, Volume 208, Roll 234.**

Resim 9: Emory H. Niles'ın İleri Yaşlara Ait Bir Fotoğrafı. **http://msa.maryland.gov/megafile/msa/speccol/sc3500/sc3520/013500/013505/images/ehniles1.jpg.**

Resim 10: Arthur E. Sutherland'ın Yaşlılık Dönemine Ait Bir Fotoğrafı. **Erwin N. Griswold, "Arthur E. Sutherland", *Harvard Law Review*, Volume 86, Number 6, Cambridge Nisan 1976, numara verilmemiş.**

Resim 11: General James G. Harbord. James Harbord. ***The American Expeditionary Forces, Its Organzation and Accomplishments,*** **Evanston 1929.**

Resim 12: General Van Horn Moseley. **http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=44278459, 21.12.2016.**